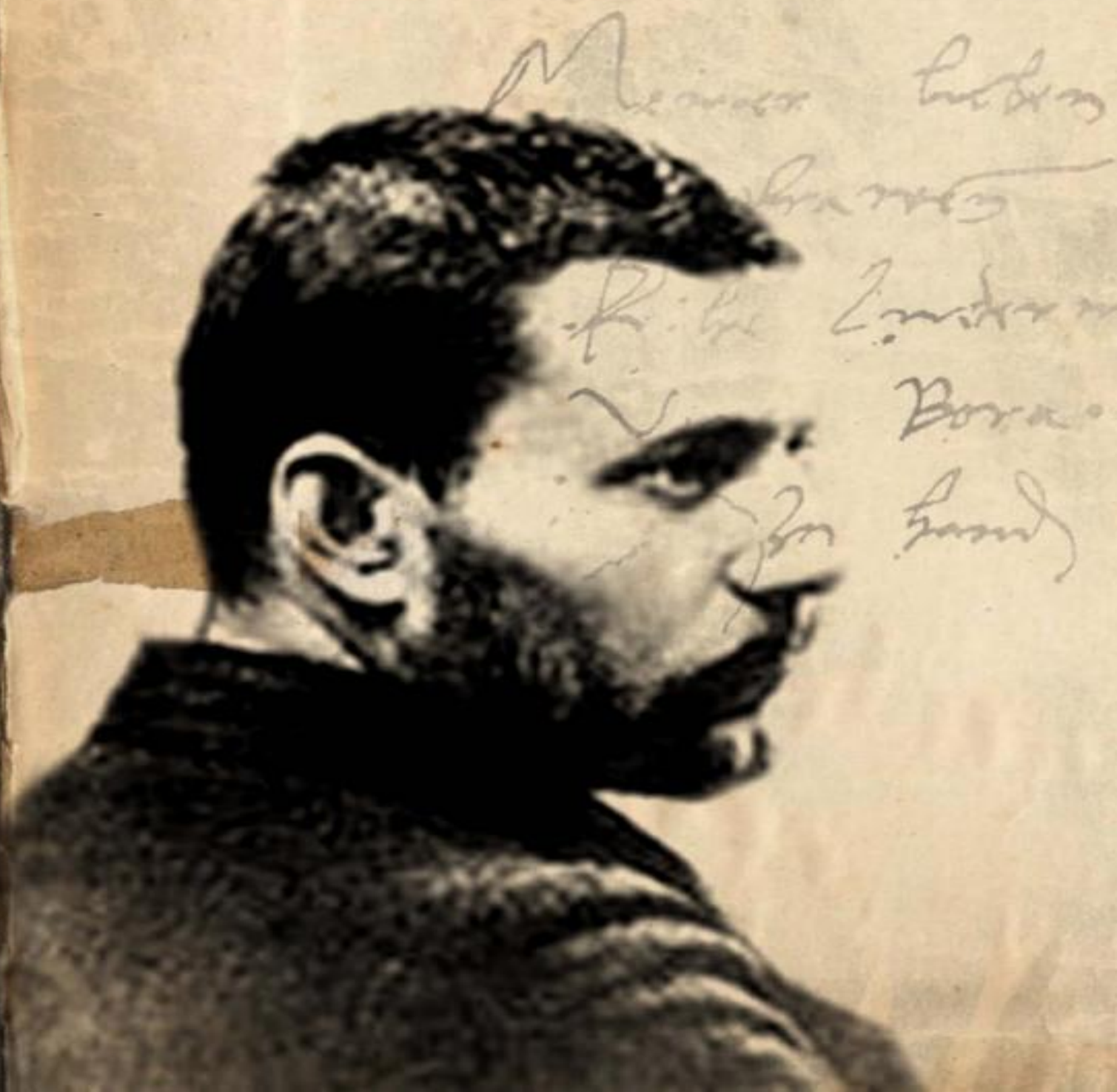

Бора Станковић

Нечиста крв

Борисав Станковић

НЕЧИСТА КРВ

I

Више се знало и причало о њеним чукундедима и прамдедама него о њима самим: о оцу јој, матери, па чак и о њој — Софки.

Њихова је кућа била стара. Изгледа, да од када је варош почела постајати, да је и та њихова кућа већ тада била ту. Цела родбина из ње је произишла. Од увек саме би владике, приликом великих празника, после службе, прво код њих долазили на честитање, па тек онда ишли у друге куће, такође старе и чувене. У цркви имали су свој сто, а на гробљу своје гробове. Гробови све од мрамора а једнако, и дању и ноћу са запаљеним кандилима.

Не зна се који је од предака баш саму кућу подигао, али се знало да су од вајкада били тако богати. И тек за хаџи-Трифуну, од кога се они почели и хаџијама звати, знало се да је он први имао смелости да, после свога хаџилука, све то богатство, које до тада лежало скривено и нагомилано по подрумима, амбарима и шталама, изнесе, распореди и уздигне, да би могао „свет да гледа“. Сазидао је капију на свод и јаку као град. Горњи спрат куће подигао, окречио га и ишарао резбаријама. Собе је раскошно искитио најскупоценијим ћилимима, и старим и скупим сликама из Пећи, Свете Горе и Рила; по рафовима поређао сребрне сахане и златне зарфове. Доле, до капије, утврдио бињиш од мрамора, са кога је узјављивао на своје чувене коње. А он увек, како се памтило, и лети и зими, огрнут био ћурком, са силовом, пиштољима и јатаганима и у тешким јаким чизмама до колена. Од тада Турчин, заптија, није смео поред куће проћи, још мање да застане. Целе ноћи испред капије морао је да гори фењер и по три и четири ноћна стражара да дремају, јер је он, тај Софкин прамдед, хаџи Трифун, тргујући по највећим градовима и мешајући се са највиђенијим људима, могао, услед тога познанства а највише због свога богатства, не само заптије, кајмакаме, него и саме паше да мења и у „сургун“ да шаље. За сваки народни посао, било за какву нову школу и цркву, или за какав манастир који је требало подићи, оправити; или, још горе и опасније, ако би требало крвника, насилника сменити, знало се да се за

то мора к њему доћи. И тада би се горе, у оној намештеној соби, видело како први људи из вароши целу ноћ преседе договарајући се, а напоследку увек њему остављају да то изврши, како он хоће и нађе за добро. Он би то брзо извршивао. Митом, чиме се највише и успевало, а ако ни то не, онда чак и куршумом, и то од човека туђе вере, каквог Арнаутина, качака. Али зато је онда морало златно кандило њихове куће пред распећем у цркви једнако да гори, а онај сто, одмах до владичиног, само њихов да је, и нико сем њих не сме у њ да уђе и одстоји службу. Сиротињи и људима по затворима, за време Ускрса, Божића или славе, три дана морало се слати јело и пиће.

Био је строг и прек. Трепет не само за кућу него и за целу породицу. Чивчијама, слугама са чивлука из Ратаја и воденичарима са воденица у Собини, он је био све и сва. Чак је неке, причало се, и убијао. За све време док би он путовао по Турској, по трговини, а обично би се целог лета тамо бавио — он би се овамо по родбини једнако помињао и њиме се застрашивало. Особито удовице, чији синови тек што настали, па место да предузму и почну водити бригу о кући, да замене оца, домаћина, а они почели трошити и расипати — особито су оне те своје синове једнако њиме, „батом својим“, како су га сви у родбини звали, застрашивале и претиле им:

— Хајде, хајде, знаш ти, доћи ће он. Јуче сам била тамо и рекоше ми: тек што се није вратио с пута. И нећу ја више да дрхтим и да стрепим пред њим због тебе; нећу више да лажем и да те кријем. Нећу и не могу да, кад одем до њега, а он да се на мене исколачује: „Шта ти, мори, кријеш онога твога?... Зар ја не знам и не чујем шта он ради, где се луња и колико троши. Главу ћу му као врапцу откинути. Ни ти ни он нити ико од вас на очи да ми не изађете“. И, ето, зато нећу и не могу да те кријем, да после он мене тако грди. И све ћу да му кажем, чим дође, видећеш ти! — завршиле су.

И то је помагало, застрашивало, јер знало се шта чека тога. И заиста, чим би он дошао с пута, одмах би се цела родбина стицала: жене, тетке, стрине. Мужеви као да нису смели првога дана преда њ, а знали су да ће он, шта би за њих имао, преко тих њихових жена поручити им и наредити.

Свака би одлазила горе, на горњи спрат, и на онај доклат, где би он обично седео. Понизно, са страхом, не смејући од величине — јер

такав им је велики и страشان изгледао — ни да га погледају, поздрављале би га: — Дође ли, бато? — Дођох, — кратко, са досадом, чуло би се како он одговара. А већ кад би коју нарочито по имену позвао горе к себи, она би премирала. Знало се да он никоју, кад по имену зове, не зове за какво добро. Сигурно муж њен нешто скривио. Или новац, што је узајмио од њега за радњу, није вратио; или није га ни уложио у радњу, већ га слагао и за нешто друго потрошио. Али, и поред све те његове строгости, опет и најсиротија и најудаљенија у родбини није била заборављена, јер је свакој доносио са тих путовања какав поклон и сваку ма чиме обрадовао.

Много није говорио никада. Али што би рекао, то је било речено. И тада се памтиле и употребљавале његове речи и изреке. „Ех, тако је то и то, што рекао покојни хаџи Трифун“. И када не би био на путу, он би једнако седео код куће: лети горе на доксату, — а зими доле, у оној великој, широкој соби. Цео би дан тамо само седео, пушио, пио кафу и наређивао.

Али поред свега, што је увек морало да буде како би он хтео, ипак са сином, јединцем, никако није могао да изиђе на крај. Кћери је већ удао и удомио, како је он хтео. Али са сином, који му се родио доцкан, када је он већ био остарео, када се већ нико није ни надао да ће имати деце а још мање сина, наследника — он је дакле био последње дете, „истришче“ — када је овај одрастао, никако са њиме није могао да се слаже. Он, син, као у инат, никако није хтео да му иде по вољи. А ко зна зашто? — мислио је старац. Да ли што већ, онако стар, није више могао ићи по трговини, те, ваљда, не доносиће и не зарађујући више, нема онај углед као пре; или, а то је највише једило старца, сигурно је било кога који је на то сина против њега потпомагао, јачао. Сигурно је то била она, мати, јер зна он да, док није сина родила, она се жива није чула. Истина, ни тада, са сином, није смела да му се на очиглед противи, не изврши што би јој наредио, али, осећао је он, како је ипак она некако друкчија. Изгледа као да, досадивши јој се напоследку тај вечити страх, трепет од њега, манула га и оставила, да и даље наређује, заповеда и грди слуге и чивчије, а она се сва окренула сину и једнако њега само пази. Са сином је излазила и ишла по родбини, код кћери, и онда, сви скупа, ишли би по чивлуцима, славама, саборима и по осталој родбини. И све, и сестре и мати, утркивале се која ће што више

да му угоди. Што год би урадио, учинио, за њих је било свето. Нису могле замислити да би он могао, или што би и учинио, да је то нешто ружно и неваљало. А старац, више љубоморан, а и видећи како син, због тих њиних улагивања око њега, бива све више нежан него што треба, једнако се на сина дурио. Није могао да га гледа, како је говорио. А да и њега као и друге бије, није могао, јер га је и он много волео. Истина, то никада није казао, чак, када би се овај и разболео, старац није хтео да сиђе да га види, али ипак да и на њега, као на остале, слуге и чивчије, дигне руку — то није могао.

А још када је син почео једнако само са Турцима и беговима да се дружи, с њима да пије, па чак и у њихове хареме да одлази и са њиховим девојкама и булама да ашикује, старац се почео обезумљивати:

— Ако му је до тога — беснео је — зна и за то хаџи Трифун. И он је некада био млад. Али онда, ето му чивлуци и у њима сељанке, чивчике. А што у Туркиње, у неверу? Јер код њих, була, пошто по четири њих само једног мужа имају, то им је врела и мека крв. Пију оне човека! И зато објашњавао је старац и он сам, син му, такав је, блед, сув и танак; више женско но мушко. И зато он не може ни да га гледа, нити ће га погледати!

А када би, и после толиких грдња и псовки, чуо како је опет са неким беговима негде начинио какав лом и чудо, и у зору кући дошао он тада не би звао њега, сина, већ њу, матер.

— Чу ли за онога?

Она, ма да је чула за то, ипак би се чинила невешта

— Шта?

— Како шта? плануо би старац и већ би почео изувати ципеле којима ће је гађати — како ништа ниси чула? Где си? Живиш ли? Како ништа? Зар ја што не силазим доле, па мислиш ништа не чујем и не видиш? Које доба беше јутрос када он дође? А?

— Ама које доба — ишчуђавала би се она упорно. — Дете рано дође, леже, и ено га још спава.

Он већ не би могао да издржи. Ципелом или чибуком бацио би се за њом:

— Ајд', бар и тебе да не гледам! — И од једа заваљивао би се на јастук. Не толико тада љут и бесан на њега, сина, колико на њу, на ту њену тобож толику љубав према њему, те зато, што га бајаги толико воли, једнако лаже за њ и оволико га упорно брани, као да га само она воли, као да је само њен син, и само му она добро жели.

А зна када је ноћас дошао. Чуо га је. Само је један пут лупнуо алком, а она, мати, одмах из куће истрчала, сигурно није никако ни спавала, чекајући га. Чак није дала момку, који је као увек наоружан иза капије спавао, да капију отвори, већ одбијајући га од капије, рекла:

— Немој ти. Ти када отвараш, много лупаш, и пробудиш онога тамо горе, старога.

А међутим он, стари, зна да није због тога што њега жали, да би се он том лупом пробудио, узнемирио, растерао му се сан; него због тога да не би чуо како њен син у зору, и у недоба долази.

И вечито у тој као свађи, грдњи и неслагању са сином, тако старац и умро. Чак, као у инат њима, а највише својој жени, када се разболео, није хтео да каже, да се потужи, већ једнако лежао горе, на доксату од куће, и само општио са слугама, те га тако једног дана тамо затекли и мртвог.

И од тад, од смрти хаџи-Трифунове, у њиховој кући знало се само за онај живот, изобилан, увучен и пун раскоши, са лепим женама и раскошним оделима, а још раскошнијим јелима и слаткишима. Једна фурунџиница, која би само за њихову кућу пекла, могла је од њих да се издржава, толико се месило и пекло. И никад се из њихове куће није чула, као из осталог комшилука, свађа, бој, или писка деце. Чак се нико није могао похвалити да је могао чути да се код њих каква ружна реч изговорила гласно. И што је бивало свађе, несугласице па и смртних случајева, све се то свршавало у тишини. Једнако се гледало да се живи што тише, лепше и у што већем изобиљу: да су собе једнако окићене и што топлије, утуткани је, намештене; да по кући, по дворишту шуште меке женске халине; да се виђају лица бела, нежна, очувана и негована. Око куће једнако се докупљивали суседни плацеви и амбареве. Штале, што су биле испрва одмах до куће, све су се даље иза куће помицале у крајеве, да се приликом доношења хране, жита, не би реметио кућни мир и раскош. А око куће се опет башта једнако проширивала, пунила најлепшим и најбољим дрвећем: шамдудима,

трешњама и вишњама, и разноврсним калемљеним скупоценим ружама, а особито ниским јабукама до земље са нежним плодовима, које су само по неколико зрна годишње рађале.

Женске су имале само да се што лепше носе, ките, и да знају што више страних јела да готове, и што теже, заплетеније везове да везу. Али опет, ипак да им је једино главно да што више своју лепоту и снагу негују, да су што беље, што страсније. И циљ живота да им је тај: која ће од њих, једнако негујући се и улепшавајући, моћи својом силном лепотом све остале женске иза себе бацити, а све мушке по кући — не гледајући ни род, ни доба — освојити и залудити.

Тако и мушки; и они су живели неким „њиховим животом“. Нигде их није било. Ма да им је магази била горе, у главној чаршији, и у њој се увелико држала со и конопља, она је више служила за обрачунавање са чивчијама и давање под закуп земље, него за трговину. Па и у тој магази никад нико од њих није био, већ увек њихов главни момак. Још мање их је било на чивлуцима и виноградима. Једино што су одлазили у чивлук код Доњег Врања. Али тамо се ишло више шетње ради. Тај чивлук био је на пушкомет далеко и човек се могао, нарочито лети и с јесени, тако тихо и свеже одмарати у њему. Био је усамљен, иза поља, са кулом у дубини зеленила, а окружен свуда зидовима и редовима високих топола, које су вечито шуштале успављујући. За тај чивлук, нарочито за ту кулу, толике су приче и бајке биле везиване и говорене. И једино на том чивлуку што би се ко од њихових мушких могао видети, а иначе нигде, јер и њихов се сав живот састојао само у раскошном ношењу одела и непрекидном труду да се што дуже живи. Зато их увек и било по околним бањама, где су се опорављали од неуредна живота, да би се после могли приликом прве гозбе, славе, вечере, што више најести и пити. Кад би почела да се приближава слава њихове куће, „Свети Ђурђиц“, онда на две недеље унапред настало би спремање. Видело би се како из целе родбине, а обично сиротније тетке и стрине, долазе да ту и спавају, да би могле једнако радити, помажући да се што више намеси, спреми и удеси. По три пута би се неки колачи месили, који не би испали као што треба. О прању, рибању, намештању и кићењу соба по неколико би се дана договарало. Одело, почев од најмањег детета па до најстаријег, све би се изнова кројило. Чак би се преправљало одело и слугама, нарочито

слушкињама, којих је увек било по неколико и то већином из њихових чивлука. Њима би се тада давале, не старе хаљине, већ само тек неколико пута ношене, које су биле или бојом или кројем изишле из ношње. Све се то унапред спремало и знало шта све мора бити, само да је на дан славе све онако као што треба, јер се знало да код њих мора бити најлепше, те да се гости, кад дођу, морају запрепашћивати, и да се после по читаве месеце прича и једнако одржава: прво, онај узвик међ женским светом: „ао, што код хаџи-Трифунових беше на слави!“ а друго, међу мушкима по чаршији, како, као увек, после славе продужило се весеље и пиће у оном чивлуку у Доњем Врању. И тамо, затворени, у друштву чувених Грка, Цинцара и првих бегова, Турака, које због вере нису могли примати код куће, правили читав лом. Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице, и Циганке и то не праве, ове из вароши, из циганске мале, него тако зване Ђорговке, насељење по околним великим селима и хановима на друму, а чувене са својих кртих, топлих тела и разблудних очију. И онда би отуда, из чивлука, где су били затворени са свирачима, које наместе у другу собу, да не би могли гледати шта они раде, по неколико дана допирао овамо у варош пуцањ пушака и видело се бацање ракетли. После, у потаји, у поверењу, причало би се како је к њима једне ноћи била дошла чувена Савета, која није била обична, свакидашња, за новац женска. Она је била богата, са грдним имањем, што јој је муж оставио. И за њу би се онда причало како је, истина кришом, и она тада код њих била и са њима банчила и пила. И затим, како се то цело весеље после славе свршавало страшном коцком на којој су, по обичају, они, њихни мушки, као домаћини, света и обичаја ради, по читаве њиве и винограде губили.

И у томе је био једини живот тих њихових мушких, јер цео остали живот, живот на улици, по комшилуку и чаршији, трговини, продаји, не само да је био далеко од њих, него су се и они сами све више трудили да буде што даље од њих. Једнако су се упињали да са том својом кућом, имањима и чивлуцима буду од целе вароши што издвојенији и удаљенији. И баш у том упињању да се од свих издвоје, изгледа да су налазили сву драж свога живота. А да би у томе што више успели, гледали су да се у свима ситницама од осталог света разликују. Тако, у јелима, која код њих нису никада смела, као код осталих, бити јако запржавана, масна, прељута, већ увек блага, слатка,

и пржена само на маслу; никако свињском машћу, пошто је то тешко за стомак; па онда, у начину говора, јер услед једнаког дружења са Грцима, Цинцарима и Турцима, сви су, покрај страног меког изговора, завршавали реченице са нарочитим додацима, као „џан’м“ или „датим“. А по ношњи, облачењу највише су се познавали. Нико од њих није понео дубоке ципеле или чизме већ увек плитке, лаковане. Чакшире, истина, и њихне су биле широке, чохане које су им остраг у борама тешко падале, али ногавице никад нису биле дугачке, још мање широке и испуњене гајтанима, већ уске, кратке, да би им се што више виделе беле чарапе. Бројанице, које су носили, нису биле као остале, чак ни као хаџијске, са крстом, већ ситне, црне, скупоцене, да би се, ма колико биле дугачке, ипак могле све у шаку да скупе. И у бријању и шишању косе издвајали су се. Као год што су сви имали исти израз лица вечито узак, сув, тако су исто сви били и са једнако кратким, поткресиваним брковима, који им никада нису прелазили иза крајева уста.

А опет, да их не би свет сасвим заборавио, редовно су се појављивали на саборима и свечаностима. Слали су богате прилоге за зидање школа и црква. И зато увек, при избору патроната над црквом, над каквим општим добром, биран је и по један члан из њихове куће, и то не толико због њиховог учешћа и рада, колико због тих поклона и прилога. А и бојали се да их не увреде, јер се знало да, кад случајно, и у најмањем каквом општем послу, не би ко од њих био изабран, да би се та непажња примила овамо од њих не са огорченошћу него с увређеном равнодушношћу: „Па зна се да се нема коме учинити ни помагати.“

И ваљда због тога спољњег, неблагодарног света, од кога су се они толико одвајали, бежали, али којег су се толико исто и бојали, јер је, услед зависти, тај свет увек готов да се подмене, сити и зазлорадује, — знало се: да они, од увек, што, год би се десило у њихној родбини све брижљиво крију и таје. Највеће свађе приликом деобе имања, најгоре страсти и навике, као и болести, у тајности су се чувале. Ништа се није смело дознати, ништа видети. И знало се како би тада сваки од њих, не верујући самом себи, кад баш мора да излази у чаршију, пре изласка прво морао ићи на огледало, да се огледа и види да му се случајно по лицу и очима што не познаје.

А међутим толико је имало да се чује, види и прича! Нарочито у последње време, од када је почела деоба, од када је сваки брат, стриц Софкин, хтео да има своју кућу и све у њој, као што је у главној њиховој.

Сама Софка увек се са језом и страхом сећала тога што је, или још као и дете, од своје бабе, матере и осталих тетака и стрина могла да начује, кад су оне биле насамо и мислиле да их нико неће чути, још мање се бојале да ће то Софка, онако мала, разумети, а камо ли упамтити; или, што је и сама, кад је одрасла, својим очима видела.

Већ за прамбабу јој, за чувену Цону, не само по вароши, него и по околним варошима знало се и причало. Чувена је била са своје раскоши и „салтанатлука“. Пошто је остала удовица, никако се није удавала. Пола вароши нежењено остало, надајући се да ће се преудати ма за кога од њих, кад већ остари и мало попусти лепотом. Али она никога није гледала, него једнако водила и представљала кућу као право мушко. Када би излазила и одлазила на чивлуке, да надгледа имања, ишла би на коњу. Слуге, с обе стране држећи руке на сапима, пратиле су је. Не само да је пушила, већ и оружјем руковала. А и сам ход, стас, нарочито обле јој и високе обрве и овално и мало дугуљасто лице издвајало је од осталих жена.

Али зато није ни умрла као остале женске. Једнако, не пропуштајући ниједан празник, одлазила је у цркву, да тамо, у столу њихове куће, одмах испод владичиног стола, целу божју службу одстоји. У то време дошао неки нов учитељ, Николча, чувен са свога певања и несравњеног гласа. У њега се она ту, у цркви, слушајући његово певање, напослетку и загледала.

Ко зна како се упознали, како и где састајали. Тек се почело примећивати како, чим би он из певнице опазио да је она у своме столу, одмах би онда његово певање толико постајало заносно, толико и он у свој глас почео да уноси, не, као што доликује молитви, светој речи песме, побожног, високог и сувог него толико нечега светскога, и страснога, да би сви бивали потресени и узрујани. Чак чуло би се како и сам владика, када би му после певања прилазио руци за благослов, благосиљајући га, говори:

— Аферим, синко! Аферим, Николчо! Али много, синко, световно, много силан и чудан глас!

Али исто онако како је умела да сачува од света те своје везе са њим, ту љубав, готово задоцнелу за њене године, али не и за њену лепоту и свежину, исто је тако знала, када се то хтело да обелодани порођајем, све да затаји. Кратко и мирно са собом је свршила. Једнога дана нашли је у купатилу мртву, са пресеченим жилама.

Па чувени деда Софкин, Каварола. Место да он, као старији, једнако седи код куће, пошто је млађи брат био вечито болешљив, и ма да се био оженио првом лепотицом из Скопља, из неке упола грчке фамилије, ипак он, једва издржавши неколико месеца брачнога живота, продужи тобож своја путовања по варошима, а у ствари свој стари распуснички живот са чочецима, Циганкама и другим јавним светом. Жена његова морала је сама код куће да седи И тог свог девера да двори, негује, чува и једнако да је с њиме. На саборима, славама са њиме морала да се појављује. И ко зна када, како, тек изгледа да је с њиме почела грешити.

И једино тај њен грех са умоболним девером могао је да објасни после онолико трпљење и подношење од мужа, Кавароле. Он, сигурно осетивши тај њен грех, кад би дошао кући, толико би беснео, чинио чуда, покорје.

Долазио би кући заједно са јавним женскињем. Ту би продужавао, а она би сама морала да их двори, служи. И тада би слуге брата, већ онесвеслог од страха, кришом износили и склањали у комшилук, да га не би заклао. Жена би остала да сама простире постељу, па чак дотле је ишло да и њега, и те женске, заједно, покрива. Није лаж. Живи људи још то причају и куну се. Наскоро жена умрла, брат у манастиру, Светом Оцу Прохору, умоболан свршио. А он опет отишао на та своја путовања и лутања. Кћери, с помоћу стричева и родбине, место њега водиле кућу. А и он сам морао више пута у години да долази, да не би све то пало у очи и све се сазнало.

Али није остајало само на томе. Продужавајући и даље теревенке Каварола под старост, пошто удао кћери, на срамоту свих, поново се оженио. Узео девојку. И као у неки инат, као да се први пут жени, тако велику и сјајну свадбу правио. Узео истина мало старију, заосталу, али чувену са своје раскошне лепоте. И она опет била нека Гркиња, из грчке фамилије, која је била у самој вароши, одмах испод цркве. Она тој фамилији није била ни кћер, ни сестра, већ нека даља рођака. И ко

зна зашто је, већ као велика, заостала девојка, ту доведена. Са њоме имао само једно дете, сина, који се први почео да носи а-ла-франга. Сама она и сва њена раскошна лепота изгледа да је била и трајала само до венчања, свадбе, а после одмах усахла, спарушила се. И отуда после, да би и даље сачувала ту своју спарушкану лепоту, цео живот провела у лечењу, неговању, купању и пржењу тела... Памти се да из амама готово није избијала.

Па онда Софкиног деде рођена сестра, „чал’к Наза,“ како су је звали. Три пута бежала као девојка. Три пута се турчила. Готово један чивлук отишао откупљујући је и доводећи натраг. И после, да се све то сакрије, удали је за једног њиховог слугу, коме горе, готово крај вароши, купили кућицу и дали му неколико њива и винограда, да би могли живети. И она, када остарела, никада овамо више није долазила. Једино би дошла на „прочку,“ уочи великог поста, када би по обичају цела породица морала да дође и иште опроштаја, да се међу собом љубе и мире. А опет тај њен муж, некадашњи слуга, „тетин њихов“, како се сâм звао, из куће им никако није избијао. Поносио се што им је род, што може и он са њима за софром да једе и пије. А свима је био неугодан, сви су га нерадо гледали, не што је са њима седао, него што их је подсећао и био жив сведок онога шта је било...

И онда све горе и горе ствари. Толико умоболних, узетих, толико рађање деце са отвореним ранама, умирање у најбољим годинама, вечито долажење чувених ећима, лекара, бабица, толико бајање, посипање разним водама, вођење код врачара по развалинама, по записима и другим лековитим местима по околини!...

Софки и сада, кад год би се сетила лудог тетина Ристе, месо би неком одурношћу заиграло. Сећа се да због тога као девојчица никада није волела ићи к њима, још мање, као код других, по два и три дана тамо остати.

Не зна се баш зашто је полудео. После болести, у којој био сав узет, уобразио да га је, за време те његове дуге болести, жена варала са најстаријим калфом из радње, почео да пије. Онда и полудео. Држали су га и хранили везаног, горе, на горњем спрату. И кад год би Софка са осталом децом хтела из радозналости да оде горе и види га, па пењући се на степенице почели да вире кроз решетке од оgrade на докату,

испред његове собе, он приметивши их, го, само у гаћама и кошуљи, висок, блед, почео би к њима да подскакује и виче:

— Ох, Марија курва!

И везаних ногу, у белим, новим чарапама, једнако подскакујући, настављао би:

— Ох, ох!... курва Марија!...

Тетка, чувши, брзо би истрчала. Њих, децу, одјурила би, а њега силом увукла натраг у његову собу. Ноћу било би још горе. Софка, покривена јорганом са осталом децом, која, навикнута, одавно би заспала, не би никако могла да заспи, јер би једнако допирало до ње одозго, кроз таваницу, његово поцупкивање. Па тек, када би тетка отишла, да га лечи! Софка није тачно знала у чему је било то лечење, само би се онда јасно чуло његово јаукање и врискање:

— Водице, мори! Водице, вештице! Умрех за слатку воду! Аух!

И ужасан крик, шум, одупирање, везивање за кревет. И онда теткино долажење отуда, њена замореност, малаксалост. И раскомоћавајући се у својој постељи да легне, оно њено крштење и уздисање и мољење:

— Узимај, Господе! Ослобођавај, Господе!

II

Зато Софка никада није волела да о тим својим претцима мисли, јер је знала да би увек тада по три и више дана, чисто као кријући се од саме себе, ишла по кући болесна.

Свога рођеног деду и бабу једва као кроза сан памти. Бабин лик увек јој је мало јаснији. Вечито је седела доле у соби и то увек леђима подупрта о зидове купатила, као да је и лети хтела да их греје и пари. Шиљаста носа, шиљасте браде, али за чудо висока чела и крупних, тако дубоких и тајанствених очију, са јасно изведеним до на крај чела дугачким обрвама и густим као сен трепавицама. Што је најгоре, она је свом мужу, Софкином деди, падала као нека рођака, истина не по крви, по оцу и матери, али ипак по неком стрицу. Грдан је новац морао да дâ док се венчали. И после, као зато што се тако близак род узели, говорило се да је она увек била повезане главе, која ју је од тада једнако болела, и од које се је она једнако лечила, а највише љутом, препеченом ракијом. Деда је звао својом „мајчицом“ и готово је на рукама носио.

А деду памти само по једном. Чим Софка поодрасла, умела сама да једе и седи за софром, он, деда, наредио да и испред ње на софри, као и пред њим и пред осталим члановима породице, стоји напуњен сатљик вина. Само га по том памти, а више ништа. А после су јој причали: како — кад Софкин отац одрастао и, као што је ред и као што доликује кући, толико богатој, отишао, поред Солуна, чак у Цариград, да што више путује и учи тај њен деда и баба тада никако нису били код куће. Остављајући момку Тонету магазу горе у чаршији а кућу Магди, слушкињи, коју су још дететом узели и лепо је удомили, једнако су били на чивлуцима. Тамо се хранили од чивчија, да би се само могао што више Софкином оцу, ефенди-Мити, новац да шаље, те да он што безбрижније живи, учи и што више научи.

И заиста, када се Софкин отац вратио, био је први „ефенди“, господин. Лепшега у вароши није било. Лепше турски, грчки и арапски говорио

него свој матерњи језик. За све је био туђин и стран, нарочито за толику родбину. Истина, говорио би покаткад и здравио се с којим од њих, али више обичаја ради него што је хтео. Чак ни са оцем и матером, тек по који пут. Није ни јео са њима доле, у приземној соби. Горе, у гостинској соби, морало да му се поставља и нарочито за неџа да се кува, толики је био пробирач. Једино што га загрејавало, чиме се поносио, било је то што га због те његове учености а и отмености почели први бегови и паше да позивају. И то не они стари бегови, бегови само по богаству, већ ови други, који су, поред богаства, исто тако били школовани и научени као и он сам и који су у последње време почели овамо да долазе и да бивају постављани за меџлисе и за судове. Они га призивали к себи, дружили се с њиме. Приликом суђења, на саветовањима, бивао је он, као тумач, као нека веза између њих и народа коме је требало да ови суде и заповедају. Чак су га на своје гозбе звали, у своје куће примали, као што је и он њима враћао те гозбе и дочеке, али који су луксузношћу и нарочитим реткостима морали превазилазити те њихове. Тако исто он је био најбољи и најмеродавнији оцењивач женскиња које би бегови доводили за себе.

Доцније, када је требало да се жени, пошто већ није било у вароши, као пре, онако богатих девојака из првих кућа, него је остајало: или да са великим миразом узме какву сељанку, јер једино још са села су пристајале да, доносећи са собом имања, дођу у варош и у овакве старе куће; или да пробира и узме лепу, али готову сироту.

И он је ово друго изабрао. Софкина мати је била најмлађа од свих сестара, и кућа њена била је истина некад мало богата, али тада доста оронула. Живели су од кирије од неколико оронулих дућанчиња при крају вароши. Софкине матере отац, вечито болешљив, готово слеп, једнако је седео код куће са навученом модром хартијом над очи, бојећи се сунчанице, и вечито распасан, изнегован, као да се тек сада из постеље дигао. Њене сестре одавна то некадашње богаство прежалиле и поудавале се за ситне трговце, бакале, већином скоротечнике, док се Софкина мати, Тодора, од свих тих сестара одвајала. Била више мушко него женско. Вижљаста, сува и црномањаста. И нико се није могао надати да ће из ње каква лепота изићи. Али не преварило то њега, ефенди-Миту. Чим је такву видео, одмах, знајући у какву ће се лепотицу доцније развити, на изненађење

и чудо свима, а највише на уштрб дотадање своје гордости и господства, узео је за жену. И заиста, није се преварио. Као из воде, после годину дана удадбе, Тодора се развила и пролепшала у прву лепоту.

Али њега то брзо заситило, те опет наставио свој стари начин живота. Као и пре, када је био нежењен, морало се њему исто тако горе, одвојено, носити, и ручак и вечера. Ретко је силазио међу њих, још ређе се са њима разговарао а камо ли да је хтео штогод по кући да види, надгледа. А доцније, кад му жена родила Софку, морала је сасвим да се одвоји од њега и да спава доле, са свекром и свекрвом, само да би он могао што одвојенији и мирнији да буде. А опет увек, чим би му се указала прва прилика, гледао је што пре да оде на какав пут, тобож по трговину. Истина, тада већ нису, и то због оскудице у новцу, трајала дуго та његова путовања, али ипак су била честа. А највише су падала у она доба годишња када је некада, још као млад, ишао на та путовања и науке. И чак за време тих путовања умрли му отац и мати, Софкин деда и баба. И као да га гласник није могао на време наћи, када се то десило, те није могао стићи, да их бар види мртве.

Али поред све те његове одвојености и усамљености од куће, од родбине, па чак и од своје жене, у кући се ипак живело исто онако раскошно и у изобиљу. Софкина се мати, вечито захвална што је он њу узео, узвисио је к себи, показа, више него што су се од ње надали. Као да је била из прве и најбогатије куће, тако је намештала собе, тако готовила јела, дочекивала госте и родбину. И даље се цела родбина ту скупљала, долазила. Она, мати јој, гледала је да приликом сваког празника, славе, имен-дана буде увек све лепше и раскошније. А на његову ту вечиту одвојеност, усамљеност од свих па и од саме ње, своје жене, никада она чак ни изразом лица, покретом, а камо ли речју, да штогод показа.

Тек доцније, када Софка поодрасте, он је више ради ње, Софке, него ради матере, почео се као разнежавати, и по неки пут прилазити к њима. Сам је почео Софку учити да чита и да пише. Покаткад у вече, кад би долазио кући, а доле, испред кујне, међу матером и међ осталим женама, била и Софка, и кад би му она полетела у сусрет, он би онда, грлећи је, долазио са њом. Софка би тада осећала по својим образима

његове руке, прсте, како је шашоље око врата, по брадици и по гргуравој косици. И сада, када се тога сети, Софка би почела да осећа онај мирис његових прстију, сувих, нежних и при крајевима мало смежураних, мирис његова одела и нарочито рукава, из којег се та његова рука помаљала и њу грлила и к себи привлачила.

— Па како си ми, Софкине? Јеси била добра? — сагињући се к њој тако расположен, застајао би са Софком испред кујне и почео да се или са матером разговара или са осталим женама здрави, а не, као до тада, да и не застајкујући и не гледа јући ни ко је ту, а камо ли здравећи се, одмах се пење, иде право горе, у своју собу.

Сви би се тада ослободили, а нарочито мати јој, која једва дочекујући ту прилику да се и она са њим, највише ради осталих жена, штогод разговара, шали, почела би тобож Софку код њега да пањка:

— Добра! Цело јутро јури и трчи кроз башту. Не могу да је задржим. Само кида цвеће и баца.

Софка, једнако осећајући на себи његову руку и грлећи му колена и широке чохане чакшире, и тада још, онако мала, па је већ знала да ће то матери чинити радост и срећу, мазећи се око оца, почела би да одриче и да се правда:

— Није, ефендијице, није, татице! Није, жив ми ти!

Он, узимајући је у наручја, носио би је собом, горе, у ону његову собу.

И ако би тада почео да пада мрак, доле код матере нико од посетилаца не остао, он би онда почео са њоме да се игра.

А највише би, мећући је на миндерлук, клечећи испред ње, узео њене ручице да обвија око свога врата, своју главу да меће у њен скут и да је гледа неким тако широким, чудним и дубоким погледом. Као да му из самих очију сузе иду, уста почну да се покрећу и влаже се. Никако не може да је се нагледа, једнако као у Софкиним очима и устима налазећи и сећајући се нечега. Ко зна чега? Да ли нечега непрежаљеног и ненађеног? Да ли што овако лепа Софка није мушко, његов наследник? Да ли што га њене танке уснице, детиње али црне очи и мало, тамно чело, са већ дугом косом, подсећају на матер, на онакву какву је први пут видео, први пут се њоме занео?

Носећи је на рукама по соби, грлећи је, говорио би:

— Софкице!... Татина Софкице!

И све би је јаче грлио, тако да се Софка и сада сећа његове скоро избријане браде, која би је тада почела по лицу да гребе.

И ако све то његово изненадно расположење, та бујност, не би била прекинута случајним доласком некога или ма чим другим, онда би и матер к себи звао. Тада би заједно вечеравали, заједно седели горе, у његовој соби. И Софка не памти слађе вечере од тих.

И сутра настали би тако исти срећнији дани. Колима би одлазили у Доње Врање на чивлук. Али нико више сем њих троје и Магде.

У колима, на прво место седао би он. И као свакада, изваљен на седишту, са једном ногом опруженом и по њој опуштеном руком, обучен у чохано одело, али не као остали, већ у неком нарочитом за њега кроју. Чакшире мало уске, без гајтанâ, јер су оне лакше а скупље стају због тежег шивења. Сува, дугуљаста, мало кошчата лица али свагда стегнута израза очију и уста и са мало високим челом и једном по њему набраном, попречном бором, испод косе. Испод чела су биле његове увек уморне, увек упола отворене очи. Оном другом руком држао би Софку на колену, а она би била тада окићена и обучена као већ велика девојка. Цела коса била јој повезана, сви зулувчићи извучени око чела и ушију, а претрпана минтанима и накитима. Спроћу њих седела би мати. Она, сигурно окупавши се за овај излет, била сва румена и светла. Њене очи, оне њене чувене, крупне очи са изведеним обрвама и врелим јагодицама, тако би јој се сјале а уста срећно играла.

Кола би силазила наниже. Улазила би у онај пролаз, узан и притешњен засађеним врбама и ископаним јендецима, али зато пун свежине. Онда би излазила и ишла ка оној равници, подједнако равној због засађеног кукуруза и дувана. Тада би се све брже примицали. Магда горе, код кочијаша, усред корпи и завежљаја са јелима и питама, већ не би могла да издржи а да се не здрави и разговара са сељацима пролазницима и радницима. У осталом, она је једина и одговарала на њихове поздраве, пошто он, ефенди Мита, са Софком у крилу, заваљен, није гледао ни у кога већ једино у оно своје испружено колено нарочито у своје лаковане, плитке, и то дупле, праве турске ципеле. Или је бар тако изгледало да само у то гледа, да не би ваљда примећивао те поздраве и морао на њих одговарати.

У чивлуку, ограђеном зидом и тополама, одмах до реке, пуном свежине и хлада, чак и зиме усред лета, провели би неколико дана. Отац би био цео дан доле, у башти, изваљен на јастуцима, опкољен тацнама дувана и шољама од испијених кафа. Мати горе, на кули, сва срећна, једнако је била на прозорима од собе, које тобож ветри и паје. Магда вечито у свађи са чивчијама и слугама, што јој не доносе како треба из села масло, сир и пилиће, да се вечера не задоцни. У вече вечеравали би уз пиће, које би се у реци хладило, и уз оно ноћно, издвојеније и јаче жуборење реке, клапарање воденица, а више њихних глава једнолико, као из далека, шуштање топола, њиховог густог, сочног лишћа. После, док би мати намештала горе постеље, отац би остајао да пијући лешкари.

А често, испрва тихо, за себе, доцније јаче и гласно, почео би да пева. Па се тек занесе, почне на сав глас. Мати не сме да га прекида. Само га отуд, из обасјане собе, слуша. Софка по материном лицу види да она речи у песми не разуме, стране су јој, али се види колико их осећа, како од среће, раздраганости чисто трепери и отворених уста гута одоздо његов глас, који се све више почиње да разлива по башти, реци и тополама тако чудно, страсно и топло.

Доцније, када би мислио да је Софка већ заспала, долазио би и он горе са још непопијеним вином у стаклету и продужавао песму. Матер метао на крило, расплитавао јој косе и једнако певајући грлио би је и љубио у лице и уста.

Кроз неколико дана враћали би се кући. Отац истина као уморен, као повучен у себе, али зато мати пресрећна. Не би могла Софке да се нагрли и да је се наљуби, јер ето њој, своје детету, Софки, има да благодари што јој се опет вратио он, њен муж и његова љубав.

III

После дође рат, и ослобођење, нестанак турске власти и господства, па и нестанак Софкиног оца, ефенди-Мите. Са Турцима и беговима и он пребегао, и тамо у Турској почео да се бави, тобож тргујући с њима. Ретко би отуда овамо прелазио. И што је Софка бивала већа, он је све ређе долазно; у години дана један пут и то обично ноћу. Остане по два и три дана, али никуда из куће не излази. Чак и најближу родбину, стричеве и тетке, не прима.

И Софка се сећа да су ти дани били најгори. Јер после сваког његовог поновног одласка у Турску, мати би јој по неколико дана ишла сломљена и убијена, а то све зато што је једино она све знала. Знала је да он тамо нема никакве трговине нити какве послове, још мање да одлази зато што тобож не може да се одвикне од мешања и дружења са тим беговима и Турцима, већ да је у ствари сасвим нешто друго.

И онда бар њу не треба да лаже, бар пред њом не треба да се претвара. Знала је она да он бежи из страха од сиротиње, која ће, ако није већ, а оно сигурно доћи, као што је знала да им још одавна, и пре ослобођења, имање а нарочито чивлуци и воденице нису као што треба. Истина, једнако су се звали њиховим, али берићет се није, као некада, довлачио сав; већ једва нешто, ко зна који део. Више је изгледало да је то од њихових сељака, чивчија, као неки поклон и дар, него ли наполица. А већ аренде и закупи од воденице толико су унапред и ко зна за колико година узети и толико замршени, да је то било горе него и сама продаја. Али о продаји особито њему, ефенди-Мити, није се смело поменути. Волео је и пристајао на сто пута горе позајмице, узимање новца под интересе од зеленаша, него да се ма шта прода и отуђи. Па и та узајмљивања, залагање имања, морала су бити испод руке, у највећој тајности. Као увек, све је то извршивао Тоне, њихов главни момак, који је још под дедом Софкиним био доведен са села. Он се после толико извежбао у рачунима да је, као њихов заступник, једнако горе у чаршији, у њиховој магази седео. Он је са сељацима и чивчијама уговарао, давао имања под закуп и аренде, као

што је и новаца узимао у име њихове куће. И већ је тада, како се шапутало, поред свога готовог новца, имао своју кућу, а од њих, својих газда, од четир и више година неподигнут ајлук. Али он је и био све и сва, особито код Софкина оца. Никада га овај није питао од кога је узео новац, које имање за то заложио и под којим условима. Он, Тоне, имао је само да њему донесе новац и да то нико не дозна а све остало било је споредно.

Али после ослобођења дошли су судови и парнице. Нарочито када се морало са сељацима и чивчијама да рашчишћује, да се зна чија је земља: да ли газдина и турска, да ли њихова. Тада се видело да им, после свега, од њиховог имања неће остати ништа. А што је најгоре било за Софкина оца, још ће поред свега морати да иде пред судове и тамо он, ефенди Мита, да се заклиње, свађа и то с ким? — са својим до скоро слугама! Зато је од свега дигао руке. А могао је, само да је хтео, не признати ни једном своје чивчији да је шта од њега узимао, као што су друге газде и учиниле, те поново дошле до већ проћерданог и продатог имања.

— Ех, зар да ме сељачки хлеб куне и суза њихова проклиње? — горко, великодушно је одбијао од себе.

Али тако исто није хтео нити смео да дочека ни оно друго — отуђивање, продају имања, и обелодањивање свега што би морало да настане. Зато је, одмах по ослобођењу, и он са осталим беговима и Турцима отишао и пребегао у Турску, оставивши Тонету да, како зна и како хоће, он то свршава и справља. И Тоне је са адвокатима, којима се тада, после ослобођења, сва варош напунила, и који су чак и на мамузама наполеоне носили, све лепо уредио и пречистио, тако да ништа није остало. Остало је само неколико њива и винограда, и то њиве удаљене, а виногради запарложени. Од винове лозе ни трага, до само голи и рачvasti кестенови. Једина њива, што остала а вредела, била је до Мораве, до моста, кад се иде у Бању.

И када је Тоне дошао да то све каже Софкиној матери, она, по његовом лицу, изразу и трептању очима, видела колико је он при томе украо, награбио се. И то он, њихов слуга, кога они однеговали и подигли на ноге! Оно мало новаца, што јој почео да броји, хтела у лице да му баци. Али зар она, Тодора, пред њиме да се покаже! Једино, када Тоне, праштајући се од ње и као тражећи благослова и извињавајући се што

сад мора да их остави и предузме свој дућан, трговину на своје име, једва тад, толико је глас гушио, што му одговорила:

— Ако, ако, Тоне!

— Па, снашке, како ја више нисам код вас... — А да беше среће, ја до смрти нисам мислио да напуштам вашу кућу. — Ех, зар вашу кућу ко да напусти?!... Али иако више нисам, опет, увек, кад год ти што затреbam, само пошљи, јави, и ту сам ја да учиним, послушам.

— Добро, добро.

И не могући да издржи, док не оде и не изгуби се на капији, сав срећан, понизан, чистећи око себе по својим хаљинама, а нарочито ципеле, и намештајући јаку око врата, — Тодора тресући се од бола, јада, срама и несреће, окренула се и, пре но што је он изашао, она ушла у кућу, и тамо, ко зна где, у какав кут и полумрак срушила се плачући и грцајући.

Али ипак знало се да се то никада не сме дознати. Ни родбина, нити ико. Оно што преостало, особито ту њиву око Мораве, Магдини су синови узели да раде тобож на исполицу, а у ствари више давали него што од ње добивали, као знак благодарности што им је земља, коју су пре као чивчије држали, сад постала њихова. Тако исто и Магда готово никако се од њих, од куће им, није одвајала. Целе би недеље преседела тамо у селу код својих синова и снаха, где је била као неки старешина, јер јој муж умро, али, чим би дошла субота или какав празник, одмах би овамо до њих долазила, увек доносећи по нешто а највише брашна, масла и сира, од чега би после Софки и матери по неколико дана трајало. И онда овде, код њих, слушајући и трчећи, преседела би празник и још који дан. Тако исто и остали сељаци, пређашње њихове чивчије, и даље су код њих долазили, увек доносећи по нешто, никад не спомињући да је земља сада њихова, те се због тога у прво време немање није баш тако јако ни осећало. И зато је матери Софкиној из почетка доста олако ишло и испадало за руком да се ништа не примети, већ да, као и пре, цела родбина, нарочито стари стричеви и тетини, увек бивају почашћивани љутим ракијама и добрим пићем и кафом.

А када дође слава, Ускрс, Божић, исто је онако било намештано и спремано, и она, мати јој, у најлепшем оделу, повезана, закићена

цвећем. Софка тада увек у новим хаљинама, свиленим, од најновије и најскупље басме која би се у вароши почела да носи. Целог дана, веселе и срећне, дочекују госте. Чак и свирачи дођу и одсвирају. А на питања о њему, ефенди-Мити, мати би одговарала: како јој је баш пре неки дан послао новац; и долазио човек да јој каже како он још не може доћи. У неком је великом послу. Гледаће да бар на јесен дође; и како је Софки послао баш ту басму, да јој се начини хаљина...

И заиста, и сама Софка с почетка није знала откуда матери новац за те њене увек нове и скупе хаљине. Али убрзо се Софка досетила. Видела је: да јој мати зато тако скупе хаљине даје, да би је том скупцоценошћу уверила како заиста то он, отац, шаље, бојећи се да га она, као свако дете, не би сасвим заборавила, или га чак омрзла што никако к њима не долази, што њу и „маму њену“ оставља увек тако саме. А сви ти људи, слуге, који су тобож доносили те његове поклоне, увек су долазили када Софка случајно није била код куће, те их она није могла видети.

А све је то материно упињање било узалудно. Исто тако као што је за то материно заваривање знала, знала је и за све остало што се око ње догађа и збива. Особито оно отимање родбине око ње, Софке, када су она и мати остале саме после очевог напуштања, тобож прелажења у Турску. Тетке, стрине утркивале су се код које ће Софка, још онако мала, бити у гостима; код које ће што дуже остати и бити гошћена и чашћена, и то толико као да је она какав стар човек. А Софка је и тада већ знала да сва та љубав и нежност родбинска долази као од неке слутње, предосећања несреће која већ почиње да се догађа. И зато су око Софке трчали сви и као улагивали су јој се, што су хтели тиме свој родбински дуг према њој да одуже: да је бар сада угосте, почасте, док се та несрећа није догодила, да, када том несрећом буду растављени и немајући када о чем другом да мисле, бар их она, овако мала, има онда у доброј успомени по њиховом добру, по овом њиховом гошћењу, чашћењу, и као такве, богате и добре, памти их и сећа их се. А поред тога зато су се још око ње отимали у љубави, што су сви не предосећали него на чисто с тим били: да је она, Софка, последњи изданак од породице, главне куће; да ће се њоме свршити и утрти све. Али ипак, поред свега тога, изгледало је да се отимљу око ње највише ради њега, оца јој, ефенди-Мите, јер, ма да их је он оставио, ипак га

они још толико поштују да ето сада његово јединче и љубимче готово што на рукама не носе, и као кап воде на длану не чувају.

А да је заиста сва та њихова љубав била више ради оца јој него ради ње саме, Софке, она је видела и по самој матери. Јер доцније, када Софка поче да показује знаке женске лепоте; кад јој њене другарице у игри почеше одједном, изненада да застају и унезверене њеном лепотом, бујношћу прсију, косе, да, дивећи јој се, узвикују: „Ао, Софке! Јао каква си и колика си!“ — од тада је мати не пусти саму. Од тада капија није смела да остаје по ваздан отворена. Софка сама ни на капију, ни кроз капицик у комшилук, па ни међу саме женске, није смела да оде, а да је мати не прегледа, не види како је обучена. Макар била у највећем послу а Софка хтела да оде у комшилук међ другарице, она би, остављајући посао и бришући руке о кецељу, допраћала је до самог капицика и суседне баште једнако намештајући је и дотерујући је... Јер, за Бога — говорила би јој тада мати, сва срећна — откуда она сме допустити да Софка ма каква изађе. Таман! Треба онда још и он, њен отац, случајно да наиђе, затекне је такву, или да чује да је таква, овлаш и како не треба обучена, па како би онда смела на очи да му изађе а камо ли да се усуди и да га погледа!

Међутим све то није требало. Одавна је Софка за све то знала: а зашта отац једнако тамо седи у Турској; зашто овамо к њима све ређе и ређе долази, тако да га је почела да памти и да га се сећа само по тим његовим ноћним доласцима, у мало већ олињалом оделу, потамнела, као сува, а у ствари зборана лица, али још једнако свежег, обријаног влажних уста, још водњикавих очију а увек са бројаницама, у лакованим ципелама и белим чарапама... Па онда исто тако је знала, када би они мислили да она увелико спава, за оно њихово, материно и очево, дуго, ноћно, седење, целе ноћи немо, без речи, а из очију им се види: како све ово треба једном свршити, не може се више, треба бежати, продати и кућу и све... Е, али шта ће онда гробови на гробљу, па родбина, па особито шта ће свет казати!

IV

Софка је од увек, откако памти за себе, — знала за све. И као што је, никад ни за шта не питајући, осећала и разумевала све шта се око ње догађа, тако је исто знала и за себе, шта ће с њоме бити. Још дететом је била сигурна у какву ће се лепоту развити и како ће та њена лепота с дана у дан све више поражавати и задивљавати свет. Јер зна се да сада само она, само из њихне куће, једи но још „ефенди-Митина“ кћи што може бити тако лепа, а ниједна друга.

И не превари се.

А као што је унапред предвиђала, та је њена толика лепота учини ако не гордијом, а оно срећнијом. И то не зато што је њоме мушкарце залуђивала и мучила него што је због ње и сама собом била задовољнија. Саму је себе више неговала, више волела, јер је знала да код ње неће бити она обична, свакидашња лепота, када се постане девојком, и која се састоји у бујности и набрекнутости снаге, него она друга, истинска, виша, јача, која се не рађа често, не вене брзо, све лепша и заноснија бива и од које се при ходу и покрету осећа мирис њен.

Све се то тачно збило и испунило. Јер, када не само што порасте, већ пређе и двадесету, и, пошто је било познато да се сваки не сме усудити њу да заиште, чак пређе и двадесетпету и шесту годину, она и тада не само да је једнако још била лепа, него и раскошнија и заноснија. Само што јој нестало оне гојазности и сувишности мяса, док све друго на њој непрестано је све лепше и изразитије бивало. Рамена и плећа једнако су јој била једра, пуна и развијена; горњи део руку, мишице, биле су облије и једрије, те је заједно са пуним јој плећима чиниле и даље витком и правом, И због тога јој се свакад стас и бедра јаче истицали. Мало дугих, сувих руку, са истина сувим али нежним прстима и са још нежнијим, више длана облим и пуним чланком руке, који је показивао сву белину њене коже. Лица не толико свежа колико бела, нешто мало дуга, омекшала, кошчата али са чистим и високим

челом, црним, крупним, мало уским очима, увек врелим јагодицама и стиснутим танким устима, тек при крајевима влажним и страсним. А од целе лепоте њена тела, која јој је била стала, као скаменила се, да се не би трошила једино коса, како јој је још у почетку почела расти, тако јој је и тада једнако бујала и расла. Коса је била црна, мека, тешка, тако да ју је увек осећала како јој, кад је распусти по врату и плећима, лако и сеновито лежи.

Али што је Софку највише узнемиравало, то је што, откада она почела да расте и већ се и развила у ову своју чувену лепоту, он, отац, све ређе долазио. А она је знала да је то све због ње. Као да се ње боји. Прође по читаво лето, јесен, зима, па се од њега ништа не би чуло, нити би каквог гласника послао. Доцније чак и по две и три године, а од њега ни гласа: ни где је, ни шта је.

Мати да премре од страха. И то не што се бојала да ће сасвим остати сирота, готово без хлеба, иако се увелико почела да бори са сиротињом. Већ је почела и готово продала онај горњи део баште иза куће, који је гледао на улицу. И то наравно продала је „њиховом“ Тонету, пошто су само њему смели да се повере; пошто само он не би причао и износио свету да је то његово, да је од них сасвим купио, него ће, по обичају, причати како је узео тобож од њих под закуп. И то морао као толико да их моли док су му они допустили да ту подигне неке своје магазе.

Дакле, та већ очигледна сиротиња није толико плашила матер колико тај очев све ређи и ређи долазак. Стрепила је да их, како је почео а знајући га какав је, напослетку сасвим не остави, и никада се више к њима не врати. И онда, не већ она — њено је прошло, она је била готова и спремна на све — него шта ће и куда од толике срамоте и покора њихна и већ оволико велика и толико чувена Софка?

А Софка, гледајући сву ту муку и страх материн, више је њу жалила него ли себе. И она је са собом била одавно измирена. Још у почетку, кад је почела да осећа како јој се све више прса разапињу, пуне, како јој тело бива све заобљеније; када се од сваког изненадног додире, чак и од шума и бата нечијих корака голицаво трзала и слатко увијала, када јој се од самог погледа мушких сва крв у главу пењала, ноге јој за земљу као приковане остајале и када је осећала да ако би тај мушки овамо к њој пришао, да се она од обамрлости не би могла макнути, још

мање му се одупрети, одбранити од њега, — па већ тада, када је дакле било најгоре и најтеже, већ је тада она била уверена да никада, никада неће бити тога, неће се родити тај који би био раван и достојан ње; достојан и њене оволике лепоте а и саме ње као Софке „ефенди-Митине“.

И пошто је још у почетку била уверена да никада неће бити таквог који ће моћи да буде већи од ње, да би се она осећала сва срећна, што такав лепши и виши од ње и по своме пореклу и по својој лепоти, њену снагу и лепоту троши и расипа. Јер једино би такав могао к њој прићи; једино таквом би се она дала да је љуби. А пошто је с тим у почетку била измирена да никада таквога неће бити, онда је доцније све лакше то подносила. Чак је била и задовољна што је с тим на чисто. Јер после тога није имало ништа што би је бунило, од чега би презала. За њу није било ни од каквог мушкарца опасности и зато је могла да буде сасвим слободна. Могла је, кад год хоће, да излази на капију и тамо стоји. Свакога мушкарца, младића, гледала би право у очи. Чак сама улицом, и по комшилуку, кад год је хтела, ишла је. Ни ноћу не би стрепила. И због те своје слободе, ниједној својој другарици није завидела што се, и млађа од ње, одавно удала, већ јој домаћин почео да се богати и она улазила у ред имућних жена, газдарица. Ништа и нико код ње није могао да изазове злобу и пакост. Јер, виша од свих и зато задовољна собом, особито том својом јединственом лепотом, она је равнодушно све то око себе посматрала.

Никада се није она, као друге, стојећи на капији и видећи како јој се какав мушки приближава, по обичају, сакривала иза капије и, тек када онај прође, онда да вири за њим. Кад год би је било на капији, могла се видети како стоји испред ње слободно. Никада у капији, никада у страни, не кријући се, а особито ништа не кријући од себе, још мање од својих прсију, која би, кад их друга нека има таква, сувише пуна и једра, покривала бошчом, пребацивајући је на себе до испод лица. Она то никад није радила. Ако би стајала, стајала би на среди капије, са иза себе прекрштеним рукама и лако наслоњена о затворено крило капијско, са комотно испруженим ногама, пребацивши једну преко друге. Слободна, ништа не кријући на себи, никад са извученом изнад чела шамијом и скривеним цвећем по коси, већ увек онака каква је иначе унутра, у кући, и са још слободнијим погледом, увек као у пркос,

на равнодушност напрћеном доњом усном, због чега јој је увек око крајева уста била као мала сенка. Свакога, који би јој се приближавао, издржљиво би гледала и пратила, тако да би овај губио, као сагибао свој поглед, главу и са поштовањем пролазио поред ње јављајући јој се.

Ако би са њим било још кога у друштву, који је не би знао, или био чуо за њу, али још је не видео, онда би Софка увек за собом, кад би они одмакли, чула разговор.

— Која је ова, бре, и чија? — изненађен, запрепашћен њеном лепотом а особито таквим њеним дрским, слободним држањем, пита онај.

— Софка, ефенди-Митина! чуо би се одговор.

А у свима тим говорима о њој, увек је био само као страх, дивљење и поштовање, а никад друго, као о осталим женским. Зато је она могла увек да буде слободна.

И каогод што је тако слободно, откривено и јавно ишла, стајала на капији, тако је исто и горе, на прозорима горњег спрата, што су гледали на улицу и варош, не скривена него сасвим пресомићена и ослоњена гледала и са равнодушношћу све посматрала. Цео дан видела би се како преседи горе, на прозору, са подбоченим рукама о образе, који би јој се надмели и још више поруменели, са састављеним плећкама, са наднесеном целом горњом половином, њихајући се полако и осећајући драж у тој својој извијеној половини, у испупчености и раздвојености кукова, у додиру прса о перваз прозорски.

Особито је волела да празницима, тако наслоњена и подупрта рукама, гледа доле по улици, комшилуку и чак тамо око цркве, у чаршији, јер се све то видело, пошто је било испод њихне куће.

Равнодушно, с подсмехом гледала би како се разилази свет, особито женске, када почну из цркве да излазе где су биле не толико ради службе божје колико да их свет види у њиховом новом, тек тада први пут обученим хаљинама. Ено млада, пуна и чиста лица, Ната газда-Миленкових. Она се увек, сваке недеље, са оцем и маћехом враћа из цркве. Отац иде иза њих, насмејана, пуна лица, и већ не у чакширама — а то због те друге, младе жене, да би и он изгледао млађи — већ у панталонама и капуту, више гледајући у жену него у кћер. Али Ната то не примећује. Сва срећна што је тако отац свуда води, иде она, а не зна

да он то чини све због маћехе јој, што није у реду да он са женом излази а код куће остављају саму и толико већ велику девојку. Софка би увек, кад год би њу видела, сажаљевајући је гледала, како о свему томе она ништа не зна и како сва срећна, уживајући у тим својим новим хаљинама, једнако се око себе окреће, да види да ли је сви гледају тако лепу.

Тако исто колико би пута гледала и оне кћери Ташка самарције, више њихне куће, у истој улици. Има их четири. Све једна другу сустигле. Отац и мати били су још сељаци, али, пошто се обогатише, њихна деца, особито те кћери, брзо изишле на глас. Све су једнака одела носиле, већином лака, танка и у отвореним бојама, да, свакако, тиме што више привуку пажњу. Лица и очију нежних, кадифених, да нико не би помислио да су то кћери њихове, особито по оцу им, који је био буцмаст и једнако тамна, дебела, препланула, сељачка лица. Софка је гледала како је од њих, радосних, што су тако лепе, што тако зачуђавају, увек била по нека на капији, како увек отуда овамо на улицу истрчавају, да сигурно кога боле виде или се томе боље покажу, да су ту, на капији, и да га чекају. И на свакој служби у цркви и на сваком веселу, игри, увек их је било. Чак нису изостајале ни са сабора по оближњим селима и црквама. Испрва би долазиле у простим колима, са оцем и матером, са пуно корпи јела и буклија вина, да тамо целог дана преседе. Доцније, кад се још више обогатише, браћа сасвим им порастоше, ишле су на својим колима, И то лакованим, са федерима, а без оца, већ само са матером и којим братом. Па и то не изјутра рано, да целог дана тамо седе, него после ручка, када као сав остали богати свет иде, који, пошто одлази својим колима и коњима, иде кад хоће, тамо мало постоји, погледа и враћа се натраг раније. Иду дакле више шетње ради, него ли, као остали, прост свет, самога сабора или одмора ради, пошто само тада празником може да се одмара, и јела и пића ради.

Али, поред свега што је она са собом била потпуно задовољна, што никоме није имала за шта да завиди, те се због тога никад није осетила узнемиреном, још мање несрећном, ипак, некако, увек јој је зими бивало лакше. Да ли што се тада бива усамљенијим, издвојеним од свега и свачега, јер се, у дубоким јесенима и дугачким а јаким зимама, бива сасвим сам. Само што покатад мати оде у родбину, па и то брзо,

још истога дана да се врати. И то не зато што би овамо, код куће, Софка била сама и због тога она имала, као остале матере за своје кћери, кад остану тако саме, да се боји чега ружнога, да тада можда какав мушки... него што је знала да сада, по зими, Софка неће моћи излазити и отићи у комшилук, да узме штогод, ако јој нешто буде затребало. И сем тих материних излазака, та би се зимска повученост реметила још и празницима, и то кад су већи, као Божић. Тада, услед доласка гостију, истина најужих, само из комшилука, морао се човек облачити и тиме као улазити, појављивати се у живот, док све остале дане, целе зиме било је сасвим мирно. Човек је сасвим био осамљен, сасвим ограђен кућом и зидовима, и могао се осећати потпуно слободан, и до миле воље остављен самом себи.

Зато су те зиме Софки биле лакше, слађе, јер после зиме већ јој није бивало тако, особито с пролећа. Увек би почела да осећа као неки немир, као страх. Да ли што је дотадања зимска усамљеност и повученост престајала и сав живот, који је до тада био ограђен и спречаван и угушиван мећавама и хладноћом, тада је већ почињао из кућа да излази и по улицама, по чаршијама, црквама, саборима, веселима да се шири, мешајући све међ собом, и мушко и женско. И сигурно зато би је онда почињао обузимати немир, што је знала: да ће морати, да не би остала сасвим заборављена — не ради себе, него ради матере и куће — и она са тим заједничким животом, са светом ићи, излазити. А међутим она ништа са њима није имала заједничког. Све је за њу то било тако туђе и страно.

Али што је за њу најгоре било, то је што је она с године у годину, увек с пролећа и лета — а то никоме, ни себи није признавала — све са већим страхом и ужасом почела примећивати како, што више стари не лепотом и снагом, него годинама, поред свакидашњег немира због изласка у свет, све јаче, све јасније се испољава, и, као нека змијица, почиње да је чупа и други немир, управо ужас: како ће сада, овога пролећа и лета, можда на првом сабору пред црквом појавити се која нова девојка, која ће њу својом лепотом бацити већ једном у запећак и учинити је — уседелицом.

Но ипак, уверена је била да то не може никада бити. Допуштала је да ће можда сада, тога пролећа, као увек, нека тек тада први пут изведена својом младошћу и бујношћу, као свака новина, привући општу пажњу;

али да ће њу својом лепотом моћи да надкрили, то је било немогућно. Не сада, него никада. Па чак и онда када би је лице можда издало, ипак је Софка била уверена да је не може никоја надмашити. И, не дај Боже, да до тога дође. Софка је осећала да би онда била у стању све да баци. Да само докаже како је ипак та није надмашила, у инат јавно, пред целим светом би се открила, па чак и подала, само да их увери како њеној лепоти, разблудности њене снаге и врелини и страсности није могућно да икоја буде равна. Да, страшно би то било; али она не била Софка, ако то не би учинила!

И онда, престрашена тиме, унезверена, одмах би почела себе да кори и грди: што она све то да мисли и увек њој тако што да долази, што другим ни на ум можда не пада. И докле ће она тако? Зашто она никада срећна, никада задовољна да не буде? Када ће и она већ једном ништа да не мисли, као остале девојке само да живи и због тога да је срећна. Целог дана, од јутра до мрака, и она да ради, да гледа како ће и што више дограбити да поједе, а да од укућана ко не примети; па онда добро да руча, вечера, и то слатко, облапорно, да би после вечере једва дочекала кад ће лећи у меку постељу, у коју ће се од умора готово срушити и одмах заспати. И онда тако сваки дан. Све судбини да остави, па да, брекћући од здравља и снаге, са насладом чека када ће је који запросити, када ће јој бити венчање, када ће имати мужа; када ће и она, као и њене удате другарице, имати своју кућу и у њој бити домаћица, са мужем ићи по родбини, по славама, вечерама, као и по саборима и свуда гледати како ће се што боље провести, што више јести добра јела и носити што лепше хаљине.

И чим би почеле овакве мисли да јој досађују, увек би онда почела силом саму себе да гони да и она буде таква. Тада обично одмах предузме какав посао, какав тежак и чувени вез. Загреје се, зарадује. Сва се унесе у посао. Целог дана не дижући главе ради. Мати једва би је одвајала, да руча и вечера. И што би се посао све више и јаче испод њених руку оцртавао, појављивао, слике се као живе издизале — а тај вез и шаре биле су тако тешке, да друга на њеном месту тек ако би месецима могла да уђе у њ — она би се све више и више у то уносила и одмах би почела осећати како јој је друкчије. Мирније спава. У јутру је свежија. На огледалу види како јој крвна зрнца почињу по образима да избијају и да се заокругљујући шире. Јело јој слатко. Вода још

слађа. Осећа како јој ваздух свеж. И тада сваки час, у сваком тренутку, била би у стању да заспи, и то слатко, дубоко. Али то не би трајало дуго. Што би се посао више приближавао крају, она би почела да осећа како постаје све клонулија и равнодушнија. Јутра јој већ не би бивала онако свежа. Од немирна сна и главобоље почињу јој бивати тупа. Она би мислила да је то од умора и великог напрезања. Руке и врат би јој дрхтали, да би јој глава долазила тешка а снага јој сва изломљена.

Онда би почела да иде не знајући зашта и чисто да се вуче као болесна... док, а то одједном, изненада, сву је не обузме оно „њено“: снага јој у часу затрепери и сва се испуни миљем. Осети како почиње сва да се топи од неке сладости. Чак јој и уста слатка. Сваки час их облизује. Од бескрајне чежње за нечим осећа да би јаукала. И тада већ зна да је настало, ухватило је оно нено „двогубо“, када осећа: како није она сама, једна Софка, већ као да је од две Софке. Једна Софка је сама она, а друга Софка је изван ње, ту, око ње. И онда она друга почине да је теши, тепа јој и милује, да би Софка, као неки кривац, једва чекала када ће доћи ноћ, када ће лећи, и онда, осећајући се сасвим сама, у постељи, моћи се сва предавати тој другој Софки. Тада осећа како је ова дубоко, дубоко љуби у уста; рукама јој глади косу, уноси јој се у недра, у’скут, и знајући за Софкине најтананије, најслађе и најлуђе жеље, чежње, страсти, грли је тако силно да Софка кроза сан осећа како јој месо, оно ситно по куковима и бедрима, чисто пуца. У јутру налазила би се далеко од материне постеље и са загрљеним јастуком а сва ознојена. Дању, кријући се и од матере и од свакога ко би дошао, цео би дан преседела тамо иза куће, у башти. И тада би, готово као луда, почела да разговара са цвећем. У сваком би цвету налазила по једну своју жељу, у сваком цвркуту тица по који неиспевани, неисказан уздах и глас неке песме.

И онда би почела да осећа оно што јој толико пута долазило и што никада себи није могла да објасни... Све, све то: и ти снови, и ова башта, цвеће, дрвеће, и више ње ово небо, а испод њега, око вароши, они врхови од планина, и сама она, Софка, у исто овако одело обучена, исто овако седећи, пред истим овим цвећем, па чак и сама кућа, из куће гласови и идење или матере или других, и саме речи, жеље, нагласци, све то, чини јој се, некада, не зна када, у које време, али исто, исто је Овако било, постајало и овако се кретало. И онда, што би ближе вече,

све би то, а и она заједно са свим тим, као да није на земљи, све јасније, издвојеније, сва заносније, силније бивало, да би она, долазећи из баште овамо кући, од раздраганости и среће чисто руке више себе дизала и у мало на сав глас не певала. Али то није смела. Само се трудила да мати од тога штогод не примети и зато, и ако не би била гладна, само да је не би мати загледала, силом би вечеравала и одмах се одвајала.

Ишла је тобож да лежи, спава, а у ствари да што пре остане сама са собом, и да онда, сасвим сама у ноћи, покривена јорганом, настави што јаче грлење, миловање, тонући и губећи се од среће због тих снова. И што је најглавније, ма да је била уверена како се неће удати, ипак, ипак сви су се ти снови стапали у сњевање брачне среће, брачне собе, постеље, намештаја... И тај сан један исти: у великој, раскошној соби, пуној изукрштане разнобојне светлости. Око ње остале собе, такође намештене, окићене пешкирима и даровима што је она донела... Доле, у дворишту, бије шедрван, његови млазеви, капље воде према светлости из ове њене собе, жуте се и шуште као ћилибар. Чује се свирка. Он, њен младожења, као завршавајући последње веселе, већ уморно али весело, несташно и раздрагано се извија, заноси и прати песме, које сватови одлазећи од њих певају, остављајући њу и њега овамо саме. Он висока чела, црних, мало дугих бркова, а сав обучен у свилу и чоју. Миришу му хаљине од његове развијене снаге. Она га овамо, у постељи, у брачној кошуљи, у мору од те светлости, шуштању шедрвана, у свирци, песми, чека. И ма да још није до ње дошао, она већ осећа на себи облик његова тела, и бол који ће бити од додира његових руку, уста и главе на њеним недрима, кад он падне и кад почне да је грли и уједа... И онда њега уводе. Он прилази. Пољупци луди, бесни; стискање, ломљење снаге; бескрајно дубоко, до дна душе упијање једно у друго...

Зато је она ту самоћу увек волела. Чак, кад је сасвим сама код куће, мати јој оде или на гробље или послом, па се дубоко у ноћ већ не враћа, она је и тај страх од мрака некако радо подносила. Увек би се тада повлачила горе и онда, затворена капијом и зидовима, дакле осигурана, предавала би се сама себи. А да би сасвим избегла страх од самоће и мрака, све више и више занимала би се собом. Слободно би се откопчавала, разголићавала прса и рукаве и саме шалваре, да би

осећала како би једним покретом све могла са себе да збаци. Онда би се уносила уживајући у својој лепоти, осећајући драж од те своје откровености и од голицања ваздуха. А колико би пута, чисто као какав мушкарац, са толиком страшћу почела да посматра своје праве, крупне дојке, у којима су се испод белине коже већ назирале, као одавно зреле, неке грудве.

Једном у мало не учини лудост. Било је некако на измаку лета. Опет је била субота — пазарни дан. Мати са Магдом отишла на гробље. Падао је мрак, али некакав топал, загушљив мрак. Мати јој никако не долазила, а она као увек, ограђена комшилуком и кућом, једнако била сама. Немајући шта да ради, а не смејући да се креће, седела је горе у соби и као обично била је раскомоћена. Чак и више него обично, јер јој је било тада, више него икада, обузело оно „њено“. Али као никада до тада, одједном поче осећати: како је почине за срце да хвата нека неизмерно дубока, из тамне даљине са слутњом така тешка туга, јад и уплахиреност: чиме ће се све ово свршити? Да неће, а сигурно ће, сигурно — смрћу?! И онда: чему и нашта Све ово?

У том чу како из баште долази мутави Ванко. И то пева. Сигурно пијан, као сваке суботе од бакшиша што је добио, слушајући по пијаци и чар шији. И пошто је доле, у кујни, видео да никога нема, он се поче пети горе, овамо к њој. Она се трже. Брзо се покри и као опаса. Али одједном јој дође луда мисао од које се сва озноји. Што да не? Пијан је — и неће знати; полунем је — и неће умети казати! И што да не једном и то, о чему се толико мисли, сања? Што да не види и она једном: како је када се осети мушка рука на себи.

Ванко дошавши овамо и видевши је, зарадован што ју је нашао, и пијан, срећан, муцао је и мимиком јој поче показивати од кога је и колико данас добио.

— Ба... ба... ба!...

Али видевши како се она са миндерлука, међ јастуцима, онако раскомоћена, и не диже, не прилази, још мање му одговара, нити се смеје — он застаде испред ње као уплашен.

Али она га позва.

— Дај руку!

Он јој пружи слободно руку са испруженим и раширеним прстима, и то леву, јер му она беше ближе њој. Она га узе за руку, али не као свакада, за прсте, већ одозго и више руке за длан, за ону четвртасту и широку кост. Затим она виде како му се, изненађеном таквим њеним узимањем руке, раширени прсти згрчише, те, приносећи је к себи, рука његова дође јој онако црна, тврда и као нека шапа. Али није она та која би, када нешто науми, на по пута стала, устукла. Брзо га довуче к себи и држећи га међ коленима и, не слушајући његове неприродне гласове од страха и радости, откри своја прса и на своју једну дојку силом положи његову руку придржавајући је, притискујући је... Осети само бол и ништа више. Брзо, стресајући се од језе, устаде. Али он, обезумљен, луд, са пеном на устима, искривљеним лицем, гурајући је главом у трбух, грлећи је по куковима кидао јој месо и као кљештима је вукао к себи, да је обори, пуштајући запенушене луде крике.

— Ба... ба!... ба!

И друга да је била на њеном месту, сигурно би подлегла, изгубила би се, али она, гнушајући се, само га одбаци од себе и изађе, закопчавајући се.

V

Било је то пред Ускрс. Софка, као увек уочи тих великих празника, ништа није радила доле у кујни, већ је била једнако горе, на горњем спрату, распремајући и намештајући собе. Тако је било и сада. И да се не би прљала, била је обукла неки стари минтан, који јој је био тесан, те су јој се прса чисто кршила. Тако исто, да јој не би прашина падала по коси, била је овлаш завила главу великом зејтинлијом шамијом, те јој је лице одударало јасније и свежије. Ветрила је и пајала собе. њене нануле звечале су по сухом доксату горњег боја.

Доле, испред куће, двориште је било давно поливено и почишћено. Од капије до куће белела се калдрмисана путања. Из кофе на бунару цурила је вода, и беласајући се спрам сунца, капала је по плочама. Трава око бунара, по дворишту, и чак око каменова по калдрми одударала је тамније. Од дворишта преграђена тарабама, зеленила се и пружала чак иза куће њихова башта. Под стрејама чеврљали су врапци. Из комшилука чуло се такође спремање за сутрашњи дан: тресење ћилимова, поњава, лупа и рибање тепсија и сахана. Са улице допирао је бат корака. У опште дан је био чист, топао, и пун животворне, балсамске свежине, као што су дани пролећа пред Ускрс. На дну степеница, одмах до кујне, седела јој је мати, и као да јој је било хладно, била се огрнула по леђима кратком колијом, шкортељком, а у ствари највише се била огрнула да јој не би прашина одозго, где је Софка чистила, падала и прљала јој чисту белу кошуљу око врата и на прсима. И тако покривена том колијом, држала је тепсију у крилу требећи по њој пшеницу, а у исто време пазећи да у кујни не искипи јело из лонаца што су кркљали око ватре. Требила је марљиво пшеницу, јер вечерас се иде на гробље и износи мртвима за душу.

На капији звекну алка.

— Домаћини!

Чак горе чу Софка јак глас са оштрим и страним нагласком.

— Софке, удара неко! — довикну одоздо мати. Софка остави чишћење и поче силазити.

— Па што ти, нано, не отвориш? — поче се она нећкати силазећи низ степенице.

— Иди, иди, дошао неко! — поче је журити мати.

Док је Софка ишла путањом поред бунара ка капији, да отвори, виде како јој мати хитро сакри тепсију са пшеницом и ужурбано, ма да је било све чисто, опет неколико пута махну метлом испред кујне и склони неку крпу и још нешто испод степеница.

Софка отвори капију и стаде ишчекујући да уђе тај који лупа.

На капији се појави висок, обријане главе Арнаутин. Софка се осмену, јер одмах виде да је то очев гласник, један од оних џамбаса који сваке суботе долазе из Турске овамо, на пазар, и купују коње. Тако исто она виде како и мати јој, чим овога позна да је Арнаутин, човек из Турске, дакле сигурно његов гласник, ма да му се, као увек испред оваких великих празника, надала, ипак, кад спази да је заиста он то, поче се тамо, испред кујне, унезверено да врпољи једнако окрећући се око себе и наново гледајући да ли је све почишћено и распремљено како треба.

— Је ли ово ефенди-Митина кућа? — поче Арнаутин гласно да виче улазећи и као двоумећи и још једном загледајући капију, да није случајно погрешно.

Софка му главом потврди да је то. Он уђе и упути се ка матери широким корацима и завученим рукама у беле чакшире. И, ма да се још није био ни приближио к њој, отпоче:

— Ете, поздравио вас ефенди Мита и поручио ми да вам кажем...

— Ако, ако, добро нам дошао! — предусрете га мати. И кад дође до ње, брзо му изнесе трножну столицу да седне.

— Седи, одмори се! — поче га нудити усрдно.

Арнаутин бојажљиво, као укочен, спусти се на столицу. Мати, као увек пред свима тим очевим гласницима, стаде преда њ, прекрстивши руке на појасу и с мало нагнутом главом к њему, да жељено и с пуно поштовања слуша шта јој је муж поручио и наредио. Софка оде у кујну да Арнаутина скува кафу. Арнаутин, намрштивши се, ваљда да му јаче одскочи она пруга око вилица и чела, која је показивала докле је вода

допрла при његову јутрошњем умивању, поче оштро да прича. Ретко је у матер гледао, већ једнако у своје јаке жилаве ноге с дебелим и дугим чарапама од кострети. Софка по његову гласу виде да је као љут. И осмехујући се, већ је знала зашто је. Сигурно је и он, као и сви очеви гласници, кад к њима полазе, мислио да ће, када овамо дође, затећи мајку и њу, Софку, као и целу кућу мало сиротнију и онда да ће му требати да њега навлаш пред њима грди и говори им: како и он тамо у Турској не живи боље, и тиме њима даје као неке накнаде, утехе. А оно ево преваре се! Видео њу, Софку, и матер, која ма да је била превалила четрдесету, ипак је још изгледала млада и свежа. Око јој још топло, коса јој се још као зифт црни и светли. Истина има мало бора око очију и уста, али се оне и не познају, већ се неосетно губе у свежини облог јој и као млеко тако белог и нежног лица. И кад је овако лепа у свакидашњем оделу, каква ли је кад је обучена!

Па како она пред њим сада стоји смерно и како бојажљиво распитује о „своме човеку“ грдећи себе: што није знала шта ће јој поручити и искати, те ето не може сад одмах да његовом гласнику то да. Него, извињава се, она ће то послати пред вече у хан где је овај одсео и то још по служи.

И Софка по изразу лица Арнаутинова виде како на њега све то силно утиче. И још кад он сагледа где је Софка кувала кафу: како отуда, из тамне, широке кујне, одсјајују они њихови велики, тешки послужавници, оне жуте широке тепсије; па онда испред њега, где он седи, сухе степенице, које воде на горњи бој, а тамо до капије стари шамдуд са рачвастим кожастим стаблом, а до саме капије бињекташ који је био истина пропао у земљу, али му се још блештало његово мраморно теме. Све то њега још више уплаши. Брзо, на велике гутљаје, посрка кафу, и одмах се диже журно — и то не средином калдрме, већ крајем, као да је не упрља — једнако извињавајући се матери: да се она не жури, и како ће он њу тамо у хану чекати, док она буде готова.

— Ће чекам хан'мо. Ако не можеш данас, сутра, када ти хоћеш. Један, два, три дана, ништа није што ћу ја да чекам. Чекаћу ја! — поче се правдати одлазећи. Мати га отпрати до капије, а Софка оста у кујни перући шоље. Али она виде како се мати, пошто отпрати Арнаутина и за њим затвори капију, враћа полако и чисто тешко дође до бунара и Ту

остаде дуго, дуго. После скрену и упути се подруму. Тамо дуго остаде пред вратима подрумским, сигурно нешто загледајући унутра, јер тек после дугог времена Софка чу како је она отуда виче.

— Софка, иди до Аритонових и зовни Ванка!

Софка оде и убрзо се врати са оним истим Ванком. Ванко, као увек кад спази матер јој, стаде пред њу уплашен. Мати га мимиком посла да иде у чаршију и зове јој Тонета. Ванко све трчећи оде.

Мало после дође и Тоне. Насмејан и већ дебела лица, кратко обријан, у широким мор-чакширама без гајтана, с бројаницама, ситним брзим корацима стаде он пред Тодору, некадању своју снашку, која, док је Ванко ишао по њега, беше скувала за њ кафу, изнела у жутој таслици дувана, све то метнула испред себе, па завивши цигару и пушећи је полако, чекала га је.

— Снашке, звала си ме? — упита је Тоне међући бројанице у појас и клекнувши понизно испред ње, уза стуб куће.

— Седи, седи поче га нудити она дајући му кафе и дувана — звала сам те — а није Бог зна шта. Знаш ти оне наше бачве?

— Како да не, снашке? Памтим још кад су прављене! Морали смо капију да порушујемо и разваљујемо док их унесмо! Како да их не знам!

— Е, па оне, те... Сад нешто претурах по подруму, па ми падоше у очи. Знаш, сад године неродне и не могу да се све напуне, па зато сам те и звала да те питам: како би било кад би се ко нашао да чува у њима вино, да им не би обручи поиспадали од суше. Ти већ знаш то. Радиш са вином. А за затвор на подруму знаш већ какав је сигуран!

— А већ за то.

И Софка по гласу његову осети како Тоне већ унапред све зна.

— Па снашке — поче се он нећкати — то би добро било! Добро би било да ја то... Имам ја нешто вина, па кад би мене хтела пустити...

— Баш добро. Боље ти него туђин — одахну мати.

— Е добро. Хвала ти! — настави брзо Тоне. Само, снашке, знаш, ја ако могу једну или две бачве да захватим. Остале, све, само је ваша кућа у

стању да напуни а моја кућа и моја рука не стиза толико, јер се зна наше танко стање.

— Па колико можеш, Тоне. А за више даће Господ!

— Дај Боже, дај Боже, снашке! И свакоме нека дâ што жели. А како је бата Мита? Чујете ли што за њ?

— Јутрос ми долазио трговац. Здрав је. Не може још да дође. Закасао у трговину. Софки послао ђизије за хаљину, а и новаца, да нам се нађе за овај празник.

Тоне, ма да је био уверен да је све обратно, ипак се чинио невешт. Брзо оде, и по шегрту посла јој унапред за целу годину кирију за те две бачве, а доцније ће он већ и све бачве да заузме, па и цео подрум. Метнуће чак и свој катанац на њ. Мати, као увек, не бројећи новац (ма да је свакад, у сваком његовом фишеку, налазила по неколико рђавих грошева) даде бакшиш дечку, испоручујући поздрав Тонету и његовој домаћици.

Дечко оде. Капија се за њим затвори. Софка виде како јој се мати не диже, већ остаде тако једнако седећи, гледајући замишљено у испијене шоље кафе и преврћући новац у скуту. Чак и не чу кад се капија поново отвори и на њу се слободно провуче њина Магда.

Као увек, уђе она брзо, носећи пуно завежљаја. И, не застајући пред матером нити јој називајући Бога, оде право у кујну.

— А дође ли? — трже се мати, кад је виде тамо у кујни.

— Ето, снашке, једва стигох — поче да јој се правда Магда. — Они моји на селу ухватили ме тамо, па де ово, де оно. Не може човек да их се отресе. Једва донесох. Ево...

И не показујући јој што им је донела, као да није вредно њихне пажње, поче да трпа у ковчеге бело брашно, а у сахане и тенџере пресно масло и сир, што им је донела од своје куће и што су њени целог поста брижљиво прибирали, само да би она могла што лепше и више овамо њима, својим газдама, да понесе.

— Магдо! — понова је зовну мати.

— Чујем, снашке! — Истрча Магда, а већ јој биле умрљане руке и засукани рукави од судова што их почела да пере.

— Иди у Шарени хан и питај за трговца, Арнаутина — поче јој наређивати. — Нађи га и питај: да ли може што мешано да му понесе. После сврати у Дућанџик за басму. Знају већ они какву ће да пошљу, кад је за нас. Само брзо, јер после морамо да идемо. Сад знаш.

— Знам, снашке!

И Магда, стара, суха, кошчата, обучена пола сеоски пола варошки, брзо навуче на босе ноге неке старе спечене папуче и оде. И то не оде на капију улицом, већ кроз капиџике, баште, куће, како би се са целим комшилуком видела, са сваким здравила, и онда преким путем отишла у тај Шарени хан. А Софка је унапред знала како ће она одмах тога Арнаутина, и не питајући га да ли он може, почети да саветује како ће да пази да се то што ће понети уз пут не поквари и не изломи. и после ће му испричати о њима, својим газдама: Софки, матери јој, оцу, а највише о њихном деди, код кога је она служила. И то не зато да би он од ње дознао за њих, јер по њој, цео је свет морао знати за њих, него како би толиким својим причањем она Арнаутину пала у очи, те да после он, кад однесе и испоручи поздрав од свију, узгред каже да је ту била и нека старка, а он ће онда, ефенди Мита, сетити се ње и знати да је то била она, њихна Магда.

И заиста, Софка после неког времена кроз прозоре одозго угледа Магду. Изишла из комшилука и иде оном улицом која води право горе у чаршију, где је пазар и где су ти ханови. И бојећи се да није задоцнила, готово трчи. Једнако гура час на леву час на десну страну своју овлаш повезану кратку косу на глави. Час пође лако, умори се. Једва вуче на босим ногама оне спечене папуче, час их изује, узме у руке и потрчи. Али опет сваког се часа зауставља: или да склони које мало дете са средине улице, да га не би који коњ или товар прегазео, или да коме одговори на поздрав.

После дугог времена Магда се врати заједно са два шегрта који донеше читаву рпу басме. Софка је знала како је сад Магда са тим шегртима навлаш прошла кроз комшилук, да би сви видели Ту басму за Софку и завидели јој.

После, пред вече, кад се поче дан клонити, било је време да се иде на гробље. Звона већ стадоше да продиру кроз гужву и вреву из вароши. Горе до Софке поче да допире вика, блејање стоке, и укроћивање отргнутих коња с пазара, и разилажење селака. Из чаршије се све више

и више дизала граја, врева, шум, и то је све брујало и на све се стране мешало са прашином, дигнутом услед поливања и чишћења испред дућана. Симиџије већ почеше да се виђају како силазе из чаршије, размилели се по сокацима што воде на друмове. Трче бесомучно, да достигну муштерије. Завалили се од корпе симита. Џепови им, надути марјашима, клате се око њихових ногавица. Они развалили вилице, оптрчавају око сељанки и силом им гурају и нуде старе, подгрејане симите.

— Тетко, врући! три за дваест пара!

А сељанке беже, склањају се од них, уверене да ће им подвалити. Али највише се склањају и беже стрепећи да их не прегазе коњи пијаних сељака, који тамо по чаршији застају испред сваке Механе, да још испијају оканице, па онда као бесни јуре овамо на коњима. Из недра им испадају ствари што су накуповали и понели својима у село. Газе све испред себе, нарочито Цигане, и Циганке. Циганке у новим жутим шамијама, старим антеријама, беже испред њих и, као да их умилоствиве, окрећу се к њима и понизно их моле:

— Немој, газда! Аман, газда!

— Ђид, бре! — кркљају они. Коњи им се пропињу над њим али оне, смртно уплашене, беже ма на коју страну.

Доле Магда се узрујала. Не може да сачека матер док се обуче, већ узела корпу с јелом и понудама, што ће се носити на гробље, и стала испред капије. Метнула корпу на главу, те јој свилен пешкир, пребачен преко корпе, својим крајевима заклонио целу главу, и ваљда загрејана од оне вреве, граје из чаршије, сваки час навирује овамо и виче:

— Хајде, снашке, већ сав свет оде на гробље!

А заиста, више њихове улице, кроз капиџике, из споредних улица, где нема метежа, већ се чује како иду жене, старке и слуге ка гробљу. Неке пролазећи поред Магде запиткују је:

— Хајде, Магдо! Оде ли и снашка Тодора?

— Није, није! Сад ће — одговара им Магда, тупкајући папучама.

Софка је међутим сишла и овамо у кујни матер намештала. Чисто и Софки. мило што јој је маТи, сада овако обучена у ново, у тој свиленој антерији, лакованим папучама, скупоценом загаситом количету, које јој

тако топло и припијено стоји око половине, дошла сасвим лепа и свежа. Само, ваљда услед помисли на гробље и плакање, већ јој и сад око влажно а уста топлија. А Софка је знала да је то, поред овога, и због данашњег очева гласника. Ма да отац по њему није казао да ће доћи, она је ипак по томе слутила, надала се да ће их можда сада, за Ускрс, пошто није толико време долазио — ваљда једном обрадовати и доћи к њима. Зато је она сад, осећајући се пред Софком као крива, за те своје наде и мисли о њему, своме мужу, стидећи се те своје слабости, једнако крила од Софке главу и поглед и отимала се од ње да је тако дуго не намешта и дотерује.

— Доста, доста, Софкице! — прекидала је и заустављала Софку, а ипак видело се како јој мило што јој одело тако лепо стоји.

Пошто матери лепо веза шамију, да јој једри образи и овална брада одскочише, везавши јој испод грла белу свилену и меку марамицу, Софка изиђе заједно с њоме и испрати је до капије.

И кад за њом и Магдом затвори капију, она се брзо, готово трчећи, испе горе и кроз прозор отпоче их одгледати. Виде како мати јој иде чисто поносна и радосна. Заносећи и бацајући плећима са сваком се женом, како која из комшилука наиђе, здрави. А све оне или иза ње или око ње ступају у друштву. Ено и тетка јој, Симка, чија је кућа одмах на ћошку до друге улице, црномањаста, сува, која је одавна остала удовица и вечито иде по судовима парницећи се са сељацима, никако не могући да верује да је њен покојник заиста могао толико да потроши и имање сељацима да прода, а њој и деци ништа да не остави. Ено Како са млађим сином излази и, чим опази Тодору, Одмах јој прилази руци, љуби је. И Софка овамо зна како јој сада она тамо сигурно говори:

— Како си, снашке? Ето ја данас имала неко рочиште у суду, па ето једва стигла да и ја пођем на гробље. — И продужује са њоме пут.

Мати, као увек идући у среди њих, иде напред, и као предводећи све остале, замиче напослетку споредном улицом, и губи се испред Софкиних очију. Софка остаде и даље нагнута на прозор осећајући како јој шалваре дуго, тешко падају по куковима и како јој се пуна плећа, услед тог њеног угибања и увијања, додирују. Али одједном се трже. Кроз прозоре више ње, играјући се и добивајући ружичасту боју од црвених ћилимова, трнула је светлост од сунца, које залазећи иза

брда, сноповима је обасипало варош црвено, жарко, као крв. Међутим из вароши све је више и више нестајао онај жагор. У осветљеном ваздуху изнад главне чаршије, пазара, само се дизао и лелујао облачак од прашине. А доле, из куће, из кујне и оне велике собе, ништа се није чуло; такође ни из дворишта, ни из баште. Зато се Софка и трже, јер, узнемирена баш том тишином, мирноћом, предвечерјем, кроз раширене ноздрве поче осећати како се из дворишта покреће и почиње да осваја онај свежи баштенски ћув. По башти лишће шушти; из траве и алеја цвећа диже се онај влажан и јак мирис.

А знала је како ће се то све више одвајати, снажити и отуда кроз ту тишину овамо до ње продирати. А та ће се тишина све више, све јаче ширити. Све, као уморивши се од дневна рада и свршивши што је требало, почеће да се повлачи, одмара и чека вече, ноћ. Тек по које, као задоцнело, чуће се крцање ђерма на бунарима, тек по који бат улицом. Журећи се, ако прође тек по који слуга, чирак, носећи из чаршије што је газда за кућу накуповао, а обично на машине навлачене и испеглане фесове, или готове халине, узете тек сада од кројача. Једино што ће се са цркава, и варошке и шапраначке, непрестано звонити. А све ће друго постајати тише, мирније и тамније. И као увек, и тада се Софка највише бојала и плашила.

Зато, ма да је знала да је капију затворила, ипак бацивши шамију на косу и на прса, сиђе доле. Чисто са страхом, грабећи, док је још видела, уђе у кујну и затвори врата од оне велике собе. У саму собу није смела да уђе, јер тамо, у крају собе, већ је било мрака. И када и саму кујну за собом затвори, осети се слободнија. Још једном оде до капије и, пошто се понова увери да је заиста добро затворена, поче се враћати мало умиренија и сталоженија.

И она, враћајући се од капије, пролазећи поред бунара, као свакада при таквим вечерима, када би била тако сама, затворена, поче осећати неку драж, и то драж у покретима тела. Али баш зато никако више није смела да се врати горе, на горњи спрат и тамо у оној соби сама да остане, јер је знала да ће је одмах почети да подузима оно „њено“. Знала је да ће, ма да јој је сада мати на гробљу, кроз неколико дана ето Ускрс и цела ова недеља страсна и плачна, када човек не треба ни да се насмеје — ипак, ипак, поред тога што би знала да је грех, њу све више и више обузимати ти осећаји, та драж, миље, голицавост.

И да све то не би било, она, тобож послом, поче једнако шврљати по дворишту, а највише око капије, до које је ипак допирао жагор, који је храбрио. Али међутим из баште поче да бије свежина и то тако слатка и бујна. Са гробља једнако је звонило, а некако чудно, тешко, одмерено, да од тога Софки би тако мучно. И не знајући ни сама зашто поче да је подилази ватра. Није могла да оде у кујну, још мање да уђе у спаваћу — ону приземну собу, велику, мрачну са долапима и купатилом. Бојала се да се ко отуда из оних отвора и рупа не појави. Зато, поред свега што није хтела, што се устезала, ипак побеже горе. И тамо, у соби, до прозора, на миндерлуку седе међ црвене и меке јастуке чупавце. Снага јој поче горети, чело, руке све у зноју. Није смела да се макне, а камо ли врата и прозор да затвори.

Ко зна докле би тако седела да се већ једном одоздо, са капије, не чу тихо куцање. Не јако и силно, него као кад је човек уморан, па да не би привукао пажњу пролазника он овлаш само куцне, тек да га овамо у кући чују и што пре му отворе. Одмах за куцњем чу се уморан материн глас:

— Софке, отвори!

Софка зарадовавши се пође. А и време је било да се оне, мајка и Магда, врате, јер су већ зидови око куће и капије мирисали на наслагану прашину од данашњице. Али док она сиђе и полако поче ићи ка капији, а оно Магда, која је као увек била ушла одозго кроз комшилук, да би преким путем пре матере дошла и отворила јој капију, већ стиже, и, оставивши корпу у кујни, претече Софку на капији.

— Нека, Софке, ја ћу! — одби је она, журно отварајући капију, на којој је чекала мајка, стојећи тромо, предишући од умора, а и од јела и плача на гробљу.

— Дођосте ли? — упита је Софка кратко, узимајући од матере пешкир у коме су биле пре, кад су пошле од куће, увијене свеће, босиљак и цвеће за гробље, а сада, када се враћале, било колача и других понуда.

— Ето! — одговори јој мати и уђе.

Софка оста, да поново закључа и затвори капију, слушајући како Магда трчи испред матере, да тамо пре ње стигне и у кујни распреди, упали свећу и осветли собу, да јој се не би снашка, онако у полумраку,

улазећи спотакла о што. Софка се за њима врати осећајући како је од свега овога постала мрзовољна и уморна. Уђе и она у собу код матере.

У кујни је већ Магда радила. Палила је огањ на огњишту и распремала ону велику корпу што је на глави донела, са пуно остатака од пите и јела, што се није могло да разда, а још више од других пита и јела, што су надобивале у замену раздавајући по околним суседним гробовима. И сваки час, као свакада када би долазила са тих подушја, услед многе испијене ракије, једнако натеже тестију са водом. И, да је не би умрљала, наслања је о лакат руке и њиме издиже и приноси устима, да би јој пуцало грло. Одахњује не могући да се прибере од жеђи. И тобож није јој тако слатка и пријатна због загорелости од пића, већ што није хтела за све време, док је била тамо по гробљу, да пије друге воде, из других бунара, јер све оне не ваљају, не могу ни да се принесу овој води њиховој, из њиховог бунара, те одахњујући, говорила би:

— Ох, ох, што је слатка ова наша вода! Е, баш је нигде нема!

И да забашури све то, поче се окретати Софки и, по обичају свом, причати јој шта је било тамо, на гробљу: која је какву питу умесила, и шта донела за раздавање; кад је дошла, доцкан или рано; како жалила и нарицала; кога највише од покојних спомињала: да ли мужа, оца, да ли сина, своје дете јединче, и колико, до ког времена плакала; како је била обучена. А нарочито све то за матере оних Софкиних другарица за које је Магда слутила да их Софка не воли, особито Миленкових, Трајкових.

Мати, пошто је и сама била уморна од свега, прекину Магду обраћајући се Софки:

— Хајде да вечераш, Софке! Донеси, Магдо!

Софка јој не одговори. Али јој мати не даде. Показујући главом у кујну на ону корпу са јелом и комађе пита, поче да је нуди:

— Узми, узми. Макар окуси. Знаш да треба и ти што у покој душе да узмеш.

Софка, мрзећи је да се одупире матери, пристаде.

А никада није волела та јела што се доносила отуда са гробља. Увек поред мириса самих јела осећао би се и други мирис у њима, мирис тамјана, покапаног воска од свећа и сувих, иструлелих, око крстача

извешаних шимширових венаца. Чак би се осећао И мирис оне земље гробљанске, са самога гроба. Магда држећи широку синију и нагнута над њом а ногама једнако гурајући испред себе на што је наилазила, да се не би спотакла, стави је испред Софке. А на првом месту се истицало једно велико парче пите, које се и белином свога брашна и множином јаја и сира одликовало.

— Ево, на, Софке! — поче је Магда нудити њим, показујући главом. — Ово ти је послала тетка Стоја и молила ме, Бог зна како, да те поздравим: да узмеш и окусиш од те њене пите. од ње није ни раздавала другима. Само је за тебе и месица.

Мати чисто суревњива на ту лудост те Софкине тетке а своје сестре, као да она не би имала да умеси Софки, што би јој се јело, већ ето она, која толику децу има, од имања само кућицу и виноград, а муж јој готово надничу — поче Магду грдити:

— А што си јој узимала? Што толико парче, готово пола тепсије да ти дâ? Нема ни она да једе, а камо ли другоме...

— Па нисам могла, снашке — поче да се брани Магда. Када одох код ње, она ме једва дочека: „Седи, Магдо! Од кад се нисмо видеде!“ И онда дај ракију, дај ово, дај оно, и одмах ово парче ми нуди. Чак је била одавна спремила, одавна увила у пешкир. „На, Магдо! Ово је за Софку. Од чистог је, мутмељ брашна. Само јаје и млеко. Зна тетка шта ми Софка воли, па је тетка за њу ово спремила. И много да ми поздравиш Софку, Софкицу нашу. Тетка од када је није видеде. И кроз дан, два, ако уграбим прилику, гледаћу да дођем и да је видим“...

Мајка знајући све то, само одмахну руком, да би ова прекинула. Софка гледајући ту множину јела, пита, по тепсији, узимала је од свачег овлаш, међ прстима, и готово само додиривала устима. А највише је узимала од те тектине пите.

Мати је једва опет чекала да Софка сврши са вечером. И заиста, чим се Софка прекрсти и, обрисавши skut од мрва, одмаче од тепсије, и Магда поново изнесе у кујну, мати јој се одмах диже. Одмах поче да се скида и раскопчава, наредивши Магди.

— Хајде намештај, Магдо! — И продужи једнако да се скида, развезује шамије, да јој лице и пун врат са модринама, где је јаче било стегнуто, бивају сасвим слободни; да скида антерије, јелеке и појасе, те да јој се

снага, прса и сувише пуне јој руке и мишице, ослобођени тесноће — ма да је ето већ била у годинама — ипак некако још свеже и опојно појављују.

Магда је за то време износила из оних долапа, где су биле савијене спаваће хаљине, покривене белим чаршавом, душеке и јоргане. Истина душеци су били скупоцени, тешки, од саме вуне, али стари, и поред најновијег, најопранијег чаршава, којим су опшивени, није могло а да се не осећа онај воњ старих, толико пута крпљених, прешиваних а никада нерастресиваних спаваћих хаљина. И ваљда услед свакидашње употребе и стајања на једном истом месту, били су готово уплеснивели. Такви исти су били и јастуци, чупавци, дугачки, али са грудвама. Такође и јоргани са првобитном свиленом поставом, тешки, топли, јер су били од чистог памука, али и танки, проређени.

Магда, пошто разастре, намести, донесе и метну више главе тестију свеже воде, чији је грлић био запушен зеленим лишћем, изнесе собом свећу у кујну, да би се Софка и мати у помрчини сасвим свукле и легле. А она тамо у кујни, као обично, пре но што леже, поче да затрпава, гаси и полива водом ватру у огњишту, те да не би ноћу ко зна каква искра прснула, и Бог зна шта се учинило, можда читава кућа запалила.

Софка и мати свлачиле су се ћутећи. Мати пре Софке би готова. И пошто на брзу руку, овлаш прекрстивши се, одмрмља молитву, од које као и обично Софка чу само свршетак: „Господе Боже и света Богородице, молим ти се“... брзо леже и покри се јорганом, чак и преко главе. И тек, као одахнувши и ослободивши се од свега овога, брзо и заспа. Поче да се чује оно њено умерено, у дубоком сну пућкање на уста. Софка, пошто уви другом старом шамијом своју тешку косу, да јој се не би у спавању умрсила и сутра је морала поново да чешља, леже поред матере. И она се покри исто таким скупоценим јорганом, али исто тако танким, проређеним, и који јој се због тога увек припијено обавијао око ње, те јој се, тако лежећи на страни, са пребаченом руком дуж себе, јасно оцртавала она обла дужина тела, кукова јој и ногу.

Није могла да заспи. Чекала је да дође сан и, с врелим прстима руке, осећала је како ноћ све јача, тамнија и усамљенија бива, како мати иза ње увелико већ спава. Из оних долапа, из којих су изнете спаваће хаљине, а они остали случајно незатворени, бије нека студен; из кујне

влага од поливене воде и развејан пепео услед затрпавања и гашења огњишта. Једино, одозго са горњег спрата, кроз напукле таванице, што долази сувота од старих дасака, шиндра и украса дрвених по рафовима, собама и доксату. И онда све би то тонући заједно са њима све дубље и дубље у ноћ и таму падало, и бивало покатад прекидано отуда из кујне изненадним шумом, звоном тепсија, сахана, од мишева, који би поред њих протрчавали, и онда њиховим тамо грицкањем испод ковчега, наћава. А изнад свега чуло се једнако, из дна кујне, око огњишта, хркање Магдино. Она, као увек, спавала би подбочене главе о руку, обучена, чак и са папучама јер, забога, сутра, чим зора, она мора да порани, прва она да устане, толики је посао чека!

VI

Пред сам Ускрс, у суботу у вече, Софка примети како је, као и сваке године, дошао најстарији Магдин син. Он, пошто по вароши све накуповао што за његову кућу у селу требало, пошавши натраг, свратио к њима.

Магда није дала да он такав и са оним његовим простим коњићем уђе на капију. На капију је само њега пустила, а његовог коњића кришом, да нико не види, иза куће увела и тамо у крају баште за неко суво дрво привезала, да уз нарамак сена или траве дрема, чека, док његов газда посвршава одређене послове: довољно насече дрва, са чесме у великим судовима донесе воду; по дворишту испред куће траву почупа и рашчисти... Па онда, пред сам мрак, када почне цела варош да се потреса од цвиљења, и блејања јагањаца, да и он оде и, за свој новац, купи најбоље и најугојеније јагње, одмах га до капије, испод шамдуда, окачивши омчу од старог неког и масног ужета, ту закоље и одере. Али проливену крв да не почисти, да би се по њој сутра, када гости дођу, видело како је цело јагње заклато а не да је са касапнице на черек куповано. И кад би све то свршио, уредио, не појављујући се, и не казујући се ни матери ни Софки, готово у црни мрак оде у своје село. И онда би се чуло како Магда, пратећи сина, као сваке године, наређује му и поручује:

— Па сутра да не заборавиш и да пораним, и ти први да дођеш на честитање овде. И оно прасенце гледај да добро уредиш и донесем, да не заборавиш!

— Хоћу, нано! — љуби је син у руку.

— И — наставља Магда — немој Стаја (његова жена) да погачу препече. Нека гледа да је од чистог брашна. А ти од оне наше ракије један пангур да наточиш, и да ми донесеш, за мене, јер не могу ову њину „варошанку“ да пијем. — И бацајући се сину о врат и љубећи га страсно продужавала би. — А сад у здрављу и срећи да ми сутра

дочекате слатки и мили празник! Све ми поздрави, и сви ми здрави и весели били!

— Хвала, нано! Хоћу, нано! — једнако одговара љубећи је по руци брзо, и кријући се, да их не би опет Софка и мати, њине газде, видели и насмејали им се за ту њихову „сељачку“ љубав, одлазио би иза куће, одвезивао коњића, уседао на њ и, срећан, слободан, јездио пут села и мрака, који би се почињао хватати.

Магда и мати целу ноћ не заспаше, једнако уређујући и надгледајући око лонаца јела. Софка са својим собама горе била је одавна готова. Горе су је чак чекале већ нове хаљине, сашивене од оне нове басме. Кратак, доста отворен јелек са жутим ширитима као и шалваре са великим колотовима око џепова и ногавица од поређаних златних, жутих гајтанова. Софка их је већ јуче пробала, да види да ли су јој добре. Али су јој изгледале незгодне што учкур и нова басма није била угужвана и умекшана, те су је гребле око половине. А целе шалваре изгледале су јој као да нису њене, јер, због тога што су биле круте и нове, чиниле јој се шире и као да се она из њих више види, као да је гола.

Сутра, на сам Ускрс, кућа обасјана, сунцем, намештена и спремљена, издизала се и сјала својим старим полеглим кровом са оним неколиким већ наереним али окреченим димњацима и са опраним прозорима и орибаним вратима од соба на горњем спрату а особито са оним од многог рибања већ жутим као восак старим степеницама. Цела она, са тим горњим спратом испред себе, обухватала је све оно поље, баште, њиве и друм, којим се улазило у варош и пролазећи поред ње ишло горе у чаршију. Спроћу куће и иза ње лежала цела варош, са црквом, сахат-кулом, пазаром, брдима, виноградима, и док се са тог њиног горњег спрата све ово могло да види, дотле са улице, због оне њихне велике двокрилне капије, никад се није могла цела кућа видети. Али сада, пошто је, као сваког празника, капија била широм отворена и њена крила подупрта са два велика камена, сва се кућа видеде. Чиста, спремна, и као изложена, стоји отворена за госте, за тај свет споља из вароши. И сада по њој, што јачи дан, сунце све свежије и топлије загрева а са цркве јаче и узнемиреније звона звоне, из улица свет све више излази и иде овамо по улици, и Софка и мати и Магда све ужурбаније, уплашеније трче, силазе, пењу се по степеницама.

Биле су спремне. Чак и Магда, и за чудо сасвим као што треба, до грла забрађена новом шамијом и са закопчаном кошуљом. А та закопчана јој кошуља око врата за њу је најгоре било. Још поред тога била је Магда и у сасвим новој, широкој сељачкој фути; на ногама такође нове чарапе. Само папуче није могла да трпи, већ ишла без њих, а то све због тих нових чарапа, које су јој ноге и сувише угрејавале. Видело се како сваки час излази из кујне, и са исцепаним дрвима враћа се натраг.

Горе, насред гостинске собе, стајала је мати. Обучена у свилену антерију, опасана новом, танком бошчом и са прекрштеним рукама на појасу. Била је узрујана. И радосна и уплашена. Уста су јој једнако мрдала, а по округлом и пуном јој лицу, нарочито око јагодица, показивала се румен. Једнако је онако стојећи пунила и сваки час испијала кафу, а око ње, као увек, био је прострт изнад асура, да би било мекше и не чуо се ход — онај велики, стари ћилим са Соломуновим словима. Он је целу собу не само испуњавао, него и био велики за њу. Морао се око крајева да подавија. Около по соби миндерлук са јастуцима а покривен уским чупавцима, меким и црвеним који су под додиривали. По рафовима поређани сахани, нарочито ибрици, шоље и судови за пиће и послуживање. И све то, истина од старог злата, сада орибано и очишћено, јасно је одударало својом жутином од црвенила намештаја. Поред она два прозора, са белим кратким завесама, која су гледала на цркву и варош, као и ова друга два супротна, која су гледала доле, на поље, баште и друм, још свежијом и пространијом чинила је собу и она множина по бело окреченим зидовима повешаних свилених и као вал лаких пешкира. Сви ишарани старинским шарама и старим златом. И ма да су били већ почађавели, али, услед свога њихања, покрета при сваком улазу, отварању и затварању врата, чинили су да по соби увек бива хлада.

Софка се још није била сасвим обукла. А и није налазила за потребно, пошто је знала да ће они, што ће почети сад први долазити, бити већином сељаци, некадашње њихове чивчије.

И заиста први почеше долазити сељаци. Сви они долазили су отуда из баште, где су на горњу капију ушли, да би у башти, иза куће, коње оставили. И чим уђу, прво би ишли у кујну, а опет сваки са погачом или којим другим поклоном. После са муком су се пењали горе код матере и, још са већим нестрпљењем, тамо у соби, не седајући већ

клечећи у крају, до зида, а ногама одгурнувши ћилим, да га не би упрљали, чекали су да се сврши послуживање, разговор, па да се опет поврате у кујну код Магде. И ту би, око огњишта, на кратким столицама седели, пили ракију, коју би им Магда грејала и са њима пила. И сваки час после, када гости из вароши почну да долазе, они, држећи испод себе столице, извирују и са страхопоштовањем гледају како су ови обучени, и како се слободно пењу на степенице, седају тамо, пију и разговарају се и то гласно, да се и код њих овамо у кујни чује.

За све то време, док су они сељаци долазили, Софка се није облачила. Шушкала је доле у спаваћој соби. Загледала одело, минђуше и спремала шта ће обући. Али кад звона при крају службе почеше нагло да расту и растурују се на све стране по вароши као последњи пут; и кад до ње овамо у собу поче да допире из улице бат корака, гласни разговори; и када мати, видећи и сама одозго, из собе, како се око цркве излазећи из ње, црни свет и растура, — поче она Софку одозго журити:

— Хајде, Софке! Време је, Софке! Тек што ко није дошао.

Софка се тек онда поче облачити. Осећала је драж од оне лаке, чисте кошуље, готово жуте од многе свиле; од оних дугачких, и као све нове, више него обично, тешких шалвара, набраних у боре. Само око јелека је имала много посла. Он јој је био много отворен и много тесан. Једва га била закопчала, те је после морала једнако да извија плећима и бедрима, пробајући да ли јој од тесноће неће гдегод пући. Овлаш повеза се кратком, свиленом и затворене боје марамом. У уши обеси оне материне у родбини наслеђиване златне минђуше са великим дукатом, које су биле спојене златним ситним и дугим ланцем, чија је средина била утврђена за такође златну куку, коју забоду горе по потиљку на шамију, те је половине од тог ланца почеше голицаво а хладно да додирују по врату и леже јој по раменима. Косу није хтела сасвим да заглађује око чела. Нарочито иза ува остави је, да има мало праменова, те да би они својом сенком као сакрили ону удолицу испод ушију ка вилици, а и цео јој образ од те сенке дошао тамнији, овалнији. Од цвећа закити се само једном китом свежих, у башти набраних зумбулова и међ њима једина бела лала. И то се закити не

горе, више чела, него по потиљку, наниже, низ косу. И са осмехом, видећи како јој то све лепо стоји, изиђе, и чисто запахну у кујни све.

Сељаци немо, изненађено се дигоше. Почеше да јој прилазе руци, али она не даде. И са истим осмехом, са очима мало затвореним од задовољства, у лакованим ципелама, закопчаним на копче, с високим потпетицама, које су јој добро чиниле, јер јој због њих шалваре нису додиривале земљу и дизале прашину, попе се горе, матери.

Као свакад честита матери Ускрс и пољуби је у руку. Мати, усхићена а и потресена — ко зна какве јој мисли тада дођоше када је виде толико лепу и не толико раскошно колико просто и укусно немештену — грлећи је, али полако, да јој не поремети ни косу, ни одело, пољуби је, не у чело, као мати — већ у уста, као сестра:

— Ваистину васкрсе, чедо моје! И теби срећан дан, и жива и срећна ми била!

Софка са великим послужавником, покривеним извезеним пешкиром, сиђе натраг у кујну, да по њему поређа чаше и шоље, којима ће се гости служити.

У том Магда истрча из кујне и полете капији. На капији, поштапајући се и вођен дечком, појави се стари „деда“, свештеник Риста. Готово слеп, погурен, дуге, од дувана и чибука готово жуте браде, и обрастао густим белим длакама око очију и обрва. Тресе се од старости и једнако се мучи загледајући око себе, да ли је заиста ту, код њих. Његова доста изношена дуга мантија климата се око њега.

Магда му приђе руци. Целива га и честита празник. Он је поче дуго, трепћући, гледати, не могући да је се сети, тако да Магда тупкајући испред њега сама поче да му се казује:

— Ја сам, дедо. Ја, Магда, Магда.

Једва, као кроза сан, он се сети ње и неким као измученим од старости, од усамљеног седења и бдења у својој собичици, дугим а још јаким гласом поче:

— Ама ти ли си, Магдо? А ја не могу, мори, да те познам.

И вођен Магдом пође. Мати брзо, сва радосна што их он никако не оставља, никако не заборавља да прво њих не посети, сиђе и истрча преда њ.

— Хвала, дедо! Срећан ти дан и празник, дедо!

И пошто га пољуби у руку, а другом руком држећи га испод пазуха, продужи да га она води. Он тресући се, ослањајући се и пипајући својим штапом, који је био масан, ишао је и једнако као будећи се говорио:

— О, о Тодоро! Како си ми, Тодоро? Шта ми радиш, Тодоро?

И Софка истрча, и она обрадована његовим доласком пољуби га у руку. И он, окружен њима, поче да се пење и да се нећка:

— Ама не могу ја горе. Боље је доле, ту у кујни да останем, јер ја не могу.

— Можеш, можеш, дедо.

И њима двома придржаван, поче се пети. Прву би ногу лакше дигао на степеницу, али је са другом тешко ишло, док би је дигао и метнуо до оне прве на степеници. Сав је заударао на бурмут, дуван, и на неки стар али и сув, освежавајући задах. И када се с муком горе попе, и када би посађен на миндерлук, када се осети да је сео, да је сигуран у месту, он поче:

— Па како сте ми? Шта ми радите? Јесте здрави и живи? — Ја ето — више као за себе продужи истим оним отегнутим гласом — никако у смрт, никако на онај свет. И молим се Господу, али он неће, па неће да ме узима. А тешко је, Тодоро. Не може се више. Већ и не видим, и не чујем, а и на сметњи сам оним мојима.

И онда отпоче да се тужи, као сви сувише стари људи који, не што им се не мили живети, него што виде колико их њихови у кући не пазе, дигли руке од њих и у неко удаљено сопче метли их да седе. И тамо, што би им се донело, то би јели и пили. А већ од старости, просутости не смеју кћери и снахе ни да их дворе, ни да к њима улазе, већ само слуге, и то мушки. Али, као да се сети да није у реду, нарочито сада, да о себи прича, прекиде и поче да пита о њему, ефенди-Мити, кога је он крстио, доцније са Тодором венчао, и са чијим је оцем, Тодориним свекром, био нераздвојни друг још из детињства.

— Па шта ми ради мој Митица? Где је? Здрав ли је? И што ми се никада не јави, када дође, да га видим. Колико пута питам оне моје за

њега и за све вас, а они или ми не одговоре, или можда ми нешто и кажу, али ја не чујем, па мислим да ми ништа и не кажу.

— Здрав је, ,здрав, дедо! — довикивала би му Тодора око ушију. — Ето пре три дана послао Арнаутина. Све поздравио, нама послао нешто новаца, да нам се нађу за овај дан, а Софки неке свиле и басме. Не може још да дође. Закасао у неку трговину.

У том Софка дође са послужавником, те матер прекиде. И док га је Софка служила слатко, смешећи се што он не види, руке му дрхте са оним његовим жутим, кошчатим прстима, те је она сама морала кашичицу у уста да му меће, дотле му мати била начинила цигару и припаљену утурила међ прсте. А још када Софка, знајући да он то воли, не као обичне госте по једном чашицом ракије служила, већ на сточићу, примакнувши му га до колена, поређала пет, шест чашица, а мати такође, чим попуши једну, она већ другом готовом, запаљеном га нудила, он сав блажен, срећан, разгрнувши мантију и раскомоћавајући се, поче да их благосиља и Бог зна каквим именима им тепа.

Али у том одоздо дете, које га је било довело, поче да виче: како је време да га води натраг. А по томе одмах су Софка и Тодора знале да нарочито ракијом не треба више да га нуде, да су његови из куће зато тог дечка и послали да га он води, а у исто време и да пази на њ, да дуго не седи. Бојали се да се тако не занесе, па не само код њих него и по осталим кућама не пође на честитање, и не опије се. Јер су знали како је, кад му се укаже прилика, и онако стар, облапоран, као неко дете.

Не толико што је подражаван од Тодоре и Софке, него више услед ракије, а и што се није пео него силазио, кретао се брже и лакше. Сиђе готово сам. Софка и Тодора испратише га до капије, и одгледаше како поштапајући се, пресамићен, иде сâм, не дајући да га дете води, већ замахујући оном другом руком чак иза леђа.

У том и остали тетини, стричеви, комшије почеше да долазе. Дођоше и свирачи. Њих је Магда доле частила и она им наређивала шта ће и докле да свирају, прекидала их и отпраћала.

Кућа се испуни. Софка је једнако силазила и пела се носећи послужавник са кафама и ракијом. Убрзо се горе у соби испуни раф од донесених лимунова и протокала. Деца су доле, у кујни, од Магде

добивала колаче и црвена јаја. Мати, сва срећна, служила је госте нарочито дуваном и једнако разговарала, сваком причала и казивала о њему, ефенди-Мити. И као да је он тек сада из собе неким послом отишао, тако је усрдно, раздрагано о њему причала.

Софка је једнако устрчавала. И она је била срећна, задовољна. Обучена у то ново одело, угрејана од служења, са осмехом на уснама, служила је једнако загледајући да се не упрља у ходу. Али најгоре јој је досађивао онај тесан а сувише отворен јелек. Јер, када би клекла око огњишта, да налива кафу у шоље, увек би јој се из јелека прса отимала, те је морала свакад кошуљу испод јелека да наниже повлачи, да јој не би горе кошуља на прсима била одапета, размакнута, те јој се видела прса, нарочито она њихна тамна и страсна удолина. Тако би јој и остраг и испод пазуха, где је тај јелек био мало исечен, кад би заносила руком, ређајући шоље по послужавнику, јасно одскакала цела обла, једра плећка.

Ручали су доцкан и то не заједно. Услед многих гостију прво је мати доле јела, онако с ногу, па онда, док је Софка ручала, она је седела горе у соби ишчекујући да ко не дође. После ручка та кође их је било. Дошла цела родбина, сви, ни један није изостао. И још када се чуло да је од њега послат гласник, долазили су на честитање у вече и дубоко у ноћ су седели.

VII

Одмах после онога гласника очевог, првога после толиких година, на срећу њихову а највише на изненађење, почеше да стижу и други гласници доносећи од њега поздрав и глас да је здрав.

Међутим Софка виде како то матер не само да не радује, као што би требало у другим приликама, него како је ти изненадни, чести његови гласници, а особито ти његови поздрави, та његова необична нежност, почеше да буне, да је трзају. Испунише је сву страхом и трепетом. Али Софка брзо виде у чему је све то. Мати јој се беше већ сасвим помирила с том мишљу: да ће се једном морати све то изнети пред свет, оголити; да ће их он сасвим напустити, ако не јавно а оно бар тајно; да ће, никако не долазећи к њима и не јављајући се, тамо негде свршити, чак и навлаш, и насилном смрћу умрети, да би тиме и пред њима и пред светом забашурио праву истину...

Али ипак, ипак сада, кад одједном почеше долазити од њега ти гласници, и то не један, већ и трећи, и четврти, она се поплаши, побоја се да је та његова сад нежност сигурно услед болести. Сигурно је сада тамо тешко болестан, па, предосећајући скору смрт далеко у туђини, у усамљености, хоће тиме јаче к њима да се приближи, да им дâ на знање како су му, поред свега што их је био напустио, ипак они једини на свету мили и драги. И Софка виде како јој мати, због тога страха да није на самрти, и да им зато шаље гласнике, као опраштајући се од њих, а не могући се од самих гласника уверити о ономе у што је, сама по себи, била сигурна, јер сви су говорили да је здрав, док је међутим она знала да их је он научио да тако навлаш говоре, — кришом и од Софке, посла нарочитог човека, неког сељака, кога јој је Магда нашла. И да се не би сам сељак досетио зашта га шаљу, удесила је да га не она, него Магда, тобоже на своју руку, шаље. Наравно да он није смео, кад тамо оде, пређе у Турску и нађе га, ни да му се јави. Довољно је било да га само види: да је здрав, да не лежи, и ништа више. А даље: какав изгледа, како је обучен, где седи, с ким иде, било му је забрањено

да се распитује. И заиста, тај је сељак отишао, нашао га и видео да не лежи. И то је било доста.

А што највише матер умири, то је што се и сам тај сељак био изненадио кад га је, прелазећи у Турску, нашао одмах на самој граници, у неким хановима на друму. Дакле, био је тако близу, а не, као што су ове мислиле, врло далеко, ко зна у ком граду, у некој вароши чак код мора.

Али та мирноћа материна не потраја за дуго. Он, не само што продужи слати те гласнике и поздраве, него поче по неки пут у истини, а не као пре што су се оне само пред светом хвалиле, да им и шаље по мало новаца и дарове за Софку. То још више уплаши матер.. Знала је да ни од какве трговине и његове зараде то не може бити. А опет, знајући да је он готов на свашта, и да, ако се он реши на нешто, ма то било и најгоре и најстрашније, она има само да се покори томе и слуша, она од слутње, страха, готово се разболе. Нису по- магали ни његови све љубазнији поздрави и обилатији поклони.

И када једне вечери изненада гласник дође и у поверењу саопшти јој да му се надају, очекују га, јер ће он ноћас или сутра на ноћ сигурно доћи, али да је наредио да нико то не сме дознати, нико га не сме видети, мати сасвим малакса и готово паде од страха. Али, на радостан крик Магдин и кад ова потрча ка капији и башти, да иде у комшилук и тамо по обичају разгласи, ђипи она и готово да угуши Магду, тако је силно задржа, шапћући јој, да и сама Софка не чује:

— Ћути! Ко зна зашта долази!

Па бојећи се да, каква је Магда луда, не измакне, не оде, раструби, готово је угура у кујну и тамо затвори. И сва уплахирена поче, не знајући већ шта ће, једнако да иде испред куће, по башти.

Софки онда би јасно да се она зато оволико препала што се сада не боји, него је сигурна у томе: да је он тамо неком кућу продао. Отуда му то сада да шаље по гласницима ове паре и дарове, и сада ето долази да кућу преда купцу а њих собом да у Турску води.

И не друге ноћи, него исте још ноћи дође и он.

Као што је наредио, тако је и било. Није ништа било осветљено. Сва врата по кући била су затворена и само горе у гостинској соби горела је лампа и то уврнута, да би што мање било светлости и падало у очи.

Када почеше пред поноћ већ и петлови да певају и све око куће настаде тако мирно и тамно, чу се куцање алком. И то куцање беше тако лако, тихо, да Софки срце стаде од узбуђења при помисли да је то он. Мати, дотле већ прибрана на све, готово мирно се диже и оде да отвори. Магда, овамо у кујни, три пута се спотаче и од узбуђења саплићући се, чак и разбивши једну тестију, побеже у башту, иза куће.

Тамо на капији чу се неки тих, миран глас:

— Како сте? Јесте живи?

Софка, и сама чекајући га са свећом више главе, испред кујне, укочи се од онога тамо на капији гласа, није могла да се макне. У грлу јој стао плач. Осећала је како треба да полети, падне му око врата, загрли га и од радости, због толиких мука што су због њега претрпеле, да проплаче:

— Тато, тато мили!

Али је он са матером од капије тако полако овамо долазио. Тако је мирно ишао, једнако чистећи и исправљајући своје угужване чакшире од седења у колима, као да је ово сад свакидашњи, обичан његов долазак кући, као да је тек данас послом изишао па се сада враћа.

Мати, светлећи иза њега, није говорила. Он је, једнако чистећи се, загледао око куће и упознавајући кроз мрак поједине предмете, шамдуд до капије, степенице, испод њих врата подрумска, као самом себи говорио:

— А а... још је то ту!

Када приспе до Софке, она, узимајући својом ознојеном руком његову суву, хладну руку и љубећи га, ослови га:

— Добро дошао, тато!

Он као устукну. Али се прибра. И као не зна- јући до тада колико је већ она порасла и колико лепа, те дивећи јој се и загледајући је, само је потапша по образу и пољубивши је по коси, рече:

— Како си ми, чедо?

И уђоше унутра. А свима је било мучно и тешко. Мати, као укочена, ишла је за њим. Он се једнако окретао и унезверено гледао по кујни, по редовима посуђа на рафу, унутра, по самој соби.

Од свега што собом унесе, кад уђе, био је само јак мирис од бурмута, устајалости и прашљивости његовог чоханог одеда: широких чакшира, кратког количета, фермена са широким, отвореним рукавима. Био је исто онако у чохано одело обучен. Истина, редови гајтана, што су из појаса његова излазили и низали се по крајевима минтана, спрам свеће сјали су се од углачености, али ипак сам минтан био је од свиле, скупочен. А он сам много се променио. Чело му дошло испупченије, лице уже, поткресивани бркови проседи, из већ збрчаног, по мало избријаног врата, а као увек обвијеног белом чистом марамицом, јаче му се истицала јабучица и грло, са око себе збрчаном, вратном кожом. Једино што су уста била још увек свежа, влажна.

А од толиког грљења, љубљења, узвика, чему се Софка надала да ће настати када он дође, једино то би, те тишина, мучност и нека нема тешкоћа постаде још јача. И тек кад Магда, која, не смејући да уђе и поздрави га, док не буде позвана, навлаш по кујни поче да премеће, он, на тај шум, уплашен, брзо се трже, остави доњу собу и пође горе, у своју гостинску собу. И само што запита:

— Ко је још тамо?

— Магда.

И не због ње, Магде, него више што није то ко други, што га неће други видети, зарадова се.

— Магда? Зар она још овде?

И на велику Магдину жалост само то. Чак је не позва ни да је види.

У јутру њега већ није било. Ко зна у које доба ноћи, у зору, отишао опет натраг. Али што Софку највише збуни, зачуди, то је била она, мати. Није, као други пут, при таквим његовим поновним одласцима од куће, била онако узрујана, уплашена. Још мање да је сутрадан, као свакада, ишла по кући хукћући. Чак Софка у јутру, кад се пробуди, не виде њу око себе или по кујни овлаш обучену, онако како се још ноћас, испраћајући га, обукла на двоје на троје. Сада, одозго, из соба, још није била ни сишла овамо. И када Софка тобож послом, оде код ње горе, виде је како више постеље на јастуку седи. Још не обучена, само са колијом на леђима, и у спаваћој антерији без бошче. До ње је лежала постеља, забачен јорган, изгужван чаршав од душека, и још од прашине непочишћене утиснуте очеве стопале по ћилиму. Око јастука

виделе се тацне, пуне дуванске прашине, изгорелих палидрваца, светњак са догорелом и покапаном свећом и тестијица устајале, још од синоћ усуте воде. Било је загушљиво. Завесе и прозори никако не отварани. И Софка је по томе знала да оца сигурно није ни испраћала, јер да је излазила за њим до капије, сигурно би, враћајући се, морала да осети оволику загушљивост, задах, дим дувански, те би отворила да проветри. Али кад га није испратила, онда је морало нешто страшно и велико између ње и њега да се деси. Сигурно, сигурно да је он кућу продао и то јој јавио. И сада она зато још не може к себи да дође. Не може никако да се помири с тим да ће морати кућу напуштати и ићи са њим, и то тамо у Турску, или ко зна куда?

Чак Софка поче осећати како ће бити то и боље. Бар ће за ну лично тамо, у туђини, бити лакше, пошто је нико неће знати ко је и шта је.

А да је заиста то, да се у томе не вара, и сама је мати о томе после увери. Јер, чим она виде како Софка тобож послом код ње долази, а знала је да то у ствари није, већ да Софка долази овамо да њу види и да онда по њеном лицу докучи шта је са њима, са оцем, кад, у које доба и зашто опет отишао, она, да би све те одговоре избегла, а једнако седећи онако, као утучена, и кријући од Софке очи, само што јој рече:

— Доћи ће опет!

И цео дан тамо, горе, преседе. Не сиђе, не појави се, као да одболова. И тек сутра сиђе. Магду одмах, тобож неким послом, готово отера у село. Софка је пак знала да је то учинила само из страха, знајући да се Магда неће моћи уздржати, и да ће по комшилуку избрбљати о очевом доласку. А међутим, пре, кад је отац овако долазио и одлазио, она је навлаш Магду задржавала, знајући како ће после два и више дана шврљајући по комшилуку, по вароши, причати и трубити о доласку газдином, о силним поклонима што је тобож донео. А то јој је некад тако требало, јер се тим Магдиним причањем пред светом јасно утврђивало да их он није оставио, није напустио. И то је сад терање Магдино у село за Софку био већ један доказ како је заиста отац кућу продао. И због тога дошао да јој јави. Зато сигурно између ње и њега, ноћас ваљда први пут, настала свађа. Ваљда први пут у животу што му се она, мати, испречила, није хтела да пристане, рекла му све, а он, ваљда наљућен, одмах отишао. И она, тада први пут, не изишла за њим, да га испрати, осветли му пут, него скамењена, гола, само у

антерији, више постеље остала, те је Софка онакву и затекла. Па да би избегла да потанко Софки о свему прича, када је отишао и како, и да не би Софка по гласу јој дознала више него што треба, зато јој онако кратко, суво и одговорила:

— Доћи ће!

То, да је заиста он продао кућу, видело се и после. Видело се прво по томе што он рекао да ће понова доћи. Дакле, сада је само дошао да им јави, да би она, мати, имала када да се спреми, да све ствари, покућанство уреди, те да, кад доцније са купцем дође, може одмах кућу да му преда, сав ресто новац да прими, и они онда, са тим спремљеним стварима, намештајем, са њиме да отпутују.

А да је све то заиста било, Софка виде и по доцнијем материном држању и намештењу саме куће. Од тада су горње собе биле једнако намештене и уређене. Сви сандуци и долапи отворише се и све се из њих, особито чаршави, пешкири, ћилими, везови, изнесе и поче да се ветри, али не, као пре, натраг да се враћа, него да се горе по собама, миндерлуцима, зидовима веша и распоређује. А то је било добро. Прво, кад се пође, да се може одмах, на брзу руку, купити, наслагати и понети; а друго, кад тај странац, купац дође, да има шта видети: да не мисли како они, од велике сиротиње, баш морају кућу продати, те да се он покаје, јер, кад би знао да они морају, он би мању цену дао. Него, овако, видевши тако окићену и намештену кућу, особито собе, по томе закључиће да су му кућу продали више што хоће да се селе, неће више ту да живе, а не што морају. Јер да морају, да су заиста у крајњој оскудици, они од продаје само тих ћилимова и намештаја имали би више година да живе. И због овако намештене и искићене куће и сам купац биће горд што не купује од њих због сиротиње, већ онако. Изгледаће да они продају кућу више њему за љубав, да би га учинили својим „чираком“, врстом слуге али њиховим наследником, коме се какво имање, кућа, не продаје за онолико колико кошта, за добит, него више да му се, као сваком новајлији, особито странцу, укаже помоћ, да се онако сам, стран у вароши, изведе на пут, окући се, постане и он домаћин.

И зато се Софки то материно кићење и намештање куће пред сам губитак њен, њену продају, и допадало. И она је сама помагала у томе, намештала, дотеривала. Око куће, испред ње, и по башти чистила је и

раскрчавала, да је тај купац, када дође, не види као какву крнтију, олупаницу, као код простог света, који, кад нешто продаје другом, пре но што се исели, све избуши, исквари, саме греде, таванице, па чак и прагове, повади и понесе са собом.

А и сама родбина као да беше о томе начула. Ко зна ко им је казао. Али Софка је знала да се поред свега кријења и ћутања ипак није ништа могло сакрити. Они, чим видеше како се кућа дотерује, намешта, као слутећи у чему је ствар, почеше сваког дана долазити. А ко зна, можда их је, кријући од Софке, и сама мати звала, и, молећи их да бар од Софке крију и штеде је до последњег тренутка, саопштавала им ту црну, кобну вест.

И отуда је Софки било разумљиво оно онако чудновато, тронуто понашање свих њих према њој. Свака би после, изишавши од матере, а као убијена, највише њу, Софку, гледала, као да их је ње највише жао, што ће им она отићи, што њу неће моћи више гледати и што ће она, ма да није ни за шта крива, тамо у туђини патити.

Једино се не даде тетка Стоја. Она кад дође, пошто се ижљуби доле са Софком, ту и остаде и сита се наразговара, па тек онда оде горе код „оне“, матере, своје сестре, и осталих жена. Али чим тамо оде, мало после, кад као дознаде за продају куће, Софка овамо чу њено одупирање, свађу.

Узалуд су је остале ућуткивале, особито мати јој, да не виче, не говори, не грди толико гласно, да не би Софка доле чула, ништа то није помагало. Софка је могла на прекиде, особито кад се врата од собе тамо отворе, да чује њену вику, као грдњу, псовку. А то све сигурно на њега, оца јој.

— Ћути!

— Нећу да ћутим, мори! — чуло се како она као кроз прсте руку, којима су јој остале сигурно запушивале уста, тако загушеним, непрекиданим гласом виче. — Знам ја. Зар ја не знам? Видим ја све. Па зар то? Зар она (јамачно Софка) да дочека? Ево ја ћу, ја ћу да је храним и чувам. А ти, ти? (То се сигурно односило на матер, њену сестру.) Уста немаш, језик немаш. Што му ти не говориш? Него — муж ти је! Само он, слатки муж, да је код тебе, па све друго нека иде!...

Али Софка примети како је на то све још више, силом склепташе,
ућуткаше, јер толико заграјаше на њу...

VIII

Баш на други дан Духова, у вече одозго са „баждарнице“ зачу се свирка грнете, која поче да се извија и округлином и чудноватошћу и непознатошћу арија. Мати јој као да предосети. Брзо из собе излете.

— Софке, ако није он!

Софка застаде. Није могла да верује. Неће ваљда толико ићи далеко да, доводећи купца и продајући последње, чини то још са свирком и весељем! Али одмах га разумеде. Ваљда да се то што боље сакрије, зато овако и чини?

Магда преплашена устрча уз басамаке, да горњи бој осветли. Ускоро пред њихну капију стадоше кола и Софка чу већ готово стран јој али ипак давно познат глас:

— Отварајте!

Не гледајући ни какве су, ни да ли су добро, као што треба, обучене, потрчаше обе, и Софка и мати, са свећама.

На отвореној капији испод свећа, заиста угледаше како из кола силази он. Лице му не видеше, али по оделу га познаше. За њим је силазио други, крупан, у гуњу, и готово сасвим у мраку. Сигурно је то био купац куће. И пошто исплатише свирача, грнетара, и кочијаша, а привезаног остраг за кола, лепог оседланог алата уведоше унутра и привезаше за шамдуд (сигурно је то био коњ онога купца на коме ће он после вечере од њих одјахати) — почеше улазити унутра.

Да ли баш од пића, или тек од напора што све то, своје пијанство, весеље, мора да изиграва, очево лице изгледало је бледо, подбуло. И уводећи госта у капију, поче му показивати на кућу.

— Ево, газда Марко. Ово је мој серај. Ово је та, „ефенди-Митина кућа“. Ово је моја домаћица, а ово је моја кћи, моја Софка, татина Софка!

И пошто пружи матери руку, коју она пољуби, поче Софку да милује по коси и образима, нежно, уздрхтано, својим већ спарушканим

длановима. Софка се због тога осети тако потресена.

Гост, газда Марко, једнако устручавајући се, рукова се са матером. Софка није знала да ли и она да се рукује с њиме или да га пољуби у руку. Није био баш толико стар. Али он, гост, као да то примети, и да би је што више ослободио, сам јој принесе руку, коју она пољуби.

— Жива била, кћери! — ослови је.

И пођоше сви кући са свећама. Софка виде како гост, купац, једнако очима гледа и гута кућу, која сада, овако намештена, некако друкчије, веселије изгледа, крупно и четвртасто оцртава се у ноћи, са својом светлошћу из кујне и од горњег спрата. Поред тога опази она како купац очи не одваја од матере.

Мати је испред њих ишла и, тобож од радости, због њихова доласка, гласом мало дрхтавим, али ипак да се не примети, јер срамота је, викала:

— Магдо, Магдо! Брзо спремај! Ево нам гости!

А Магда тамо сва смушена. Не зна куда ће. Кад испаде пред оца и пољуби га у руку, већ гласа није имала. Он се трже, изненади, и то усрдно:

— Гле, Магда! Зар ти, Магдо, још овде?

— Ја... ја... још... још — муцала је она чисто увређено. — Ту сам, куда ћу ја, газдо! Ту сам ја!

— А како твоји на селу, јесу здрави, живи?

— Живи, живи, газдо! — поче Магда, једнако вртећи се и чисто стидећи се што он, њен газда, чак и о њима, њенима, води бригу.

Горе, у гостинској соби, седоше. Срећом, мати као да је предосећала, те није одмах, после првог дана празника, разместила собу.

Софка је знала како ће сада бити мило оцу што је кућа тако намештена. Нарочито ће он сад уживати кад гост, купац, буде изненађен због намештаја, особито од тамо, у соби, по рафовима изређаних зарфова, ибрика, сахана, све од старог сребра и злата, па још сада све то осветљено са две велике свеће у великим чирацима. И све скоро орибано и жути се и одудара од црвенила осталог намештаја и јастука,

ћилимова. И услед вечитог њихања и лепршања обешених пешкира по зидовима биће све свежије и лепше.

Доле, у кујни, где се она журила и по великој синији ређала чанке с јелом да горе код њих изнесе и постави, већ је слушала како се тамо гост једнако, изненађен и запрепашћен, нећка, извињава. Никако неће да седне на јастуке, да их не би упрљао, већ тражи столицу а сваки час се окреће оцу и моли:

— Ама, Мито, да идем ја, да не досађујем.

Али мати не да госту ни да проговори. И сам да је дошао, па би овако био дочекан, а камо ли још са њеним домаћином; стога само одозго виче:

— Магдо, доносите!

А Софка зна да се то и на њу односи, да што пре буде готова са софром, пошто је тамо Магда већ изнела ракију и мезе и додала матери да их она стојећи служи. Софка напослетку би готова. Уза степенице узнесе и унесе код њих велику сребрну синују са јелима, и међући је испред њих, сагнута над њом, виде како гост не може ока да скине од ње, особито кад јој, због тога што се беше много сагла, падоше плетенице низ врат, те јој се сва снага, онако пресавијеној, поче да оцртава. Али она се, сва срећна и зајапурена, брзо издиже, пребацујући косу на леђа, и сиђе у кујну код Магде. Ова је пак, ништа не слутећи, још мање о продаји куће, а сва срећна што је он, газда јој, дошао и час са њом говорио, једнако гунђала, себе грдила и корила: како то, луда она, да се не сети да ће газда доћи, кад уочи суботе она онај и онакав сан снила и по њему могла да зна да ће он доћи.

Горе се већ вечерало. Више се пило него јело. Зато Магда, видећи да ће вино што је за празник купила и донела, ускоро нестати, а да не би после, дубоко у ноћ, поново ишла, кришом, да је нико не види, сваки час се провлачила кроз уске прозоре од подрума и тамо, размичући обруче на бачвама, бушећи рупе између дуга, точила вино Тонетово. И као правдајући се за ту своју крађу, излазећи отуда говорила је себи, као светећи се Тонету:

— Ја, керпич! Завукао се као мољац. Пометао катанце, као да ће му неко све вино попити...

И једнако је носила тамо у кујну, разливала у разне лонце и шерпе, да ко од њих, мати или Софка, не примете, јер зна шта би онда било са њом. Силом би је натерали да однесе и врати у бачву.

И што је више ноћ бивала, Софка је одоздо опажала како су они тамо горе све слободнији. Колико пута, увек кад би мати отуда сишла, изишла, да овамо Магди или Софки што нареди, Софка би чула како гост, оставши сам са оцем јој, говори, као поново му тврди за кућу:

— Ја, што рекох, не порекох!

Софка их је напоследку оставила и повукла се да спава. Прво, што није ред да девојка тако дубоко у ноћ седи, а друго, што ће морати сутра, пошто ће јој мати бити неиспавана, она да порани и спреми и почисти кућу.

IX

И тај њихов гост, купац, кад је од њих, чак у зору, одлазио, узјахавши коња и пошавши, остаде дуго, дуго, пред капијом. Као да је хтео што више њихне а сада и већ своје куће да се нагледа, да је добро запамти, да је сву онако у наоколо, са комшилуком и са оном њиховом тешком капијом, унесе у мозак. Зато је после дугог стајања пошао и упутио се, поред чесме, наниже, где су биле баште и њиве. Оде у онај део вароши, који је био као још нов, тек досељен, још не као варошки, више сељачки, пун самих досељеника, или сељака из околних села, а понајвише бегунаца из Турске.

Коњ алат, дуга репа чак до копита, дуга врата и лепе четвртасте главе, са паметним очима, одморан, осећајући на себи свога газду, како на њему слободно и стегнуто седи, ситно, весело је грабио и промицао.

Већ је близу зора. Мрак се губио. Около, иза равница, кроз магле, већ су се оцртавала била. Из њива и башта допирао мирис труле траве и корења. Тамо негде далеко, око реке, чуло се шуштање воде и по који цвркут пробуђених тица. Овамо, с друге стране, по вароши, у улицама, које су се овде свршавале, све је још било у немом мраку. Само њему, госту, чинило се да — (а то као да гледа обрнуто, кроз себе и иза себе) — отуда са њине, Софкине куће, једнако гори свећа и осветљава овамо испред њега пут. Зато је често уздизао руку ка лицу, и од задовољства, среће, задихући шубару, сваки час гладио чело, очи и цело лице.

Алат, навикнут, сам сави у последњу улицу, криву, тесну, налик на долину због високих уличних зидова и дрвећа. Онда се поче пети ка чаршији и ка газдиној кући, док њему, приметивши како се већ приближава кући, би некако неугодно. Зато се као исправи у седлу, одупре о узенгије. Али алат, готово трком изишавши из улице и ставши испред капије, од радости зарза.

Горе, по чаршији, у полумраку већ су се светлукали погдегде потпаљени мангали и чуо салеппија, док је овде, као увек на крају вароши, све још било тамно. Једино се дуготрајни лавежи паса и

певање петлова из магле разлегало и распростирало по пољима и њивама.

Марко обрну алата тако да својим раменима и лактовима поче додиривати капију. И сигурно из искуства знајући да лупом, ни ногама ни рукама, не могу се његови тамо, у кући, пробудити, јер је кућа од капије тако удаљена, извади из сплава пиштоље и поче њиховим јабукама лупати. И кроз широке пукотине од истина тешких, јаких дасака, али доста једно од друго растављених, он једва дочека да виде како се тамо, у кући, засветли и како отуда, са лојаном свећом у чираку, огрнут гуњом и гологлав, поче да се приближава његов слуга, Арса.

— Ко је? Ко је? — чу како овај виче трчећи и заклањајући свећу, да му се не угаси. Али брзо посрну и као без душе истрча овамо ка капији, кад чу газдино као увек кратко и набусито:

— Ја!

Једном руком држећи више себе чирак са свећом, да се газди што боље види, а другом руком отварајући капију, замандаљену, гурајући увучен не шип него читав дирек, није гледао ни како му је била колија пала, те он остао го у кошуљи и гаћама, ни како му један опанак остао тамо негде у дворишту, него, отварајући крила, а од страха не знајући шта да говори, он поче коњу:

— О, алат! Ја, алат!

— Живи ли сте? — чу како газда само ослови и брзо поред њега на капију промину.

Арса трчећи за коњем, једва успе да испред куће, кућњег прага, стигне газду, узме алата за узду и за узенгије придржи, како би се газда што лакше скинуо.

Марко, као увек, сишавши са алата, уђе право у оно његово скоро дозидано сопче. То је сопче било мало, сниско, готово загушљиво; под непатосан, гола земља, те нови ћилими од дугог неветрења (јер сем њега нико у то сопче није смео да уђе) готово земљосани. Јастуци тврди, крути, исто онако испружени и поређани, како их је последњи пут оставио. Прво што му паде на памет, то је да као свакада, чим уђе, одмах баци поглед на два велика катанца, која су висила о доста дугом и дубоком, шарено обојеном сандуку. И увери се да су катанци у реду, у истом положају, у нарочитом оном положају у каквом их је он,

полазећи, навлаш метнуо, да би, кад се овако врати, могао приметити ако би их ко дирао, покушавао да отвори. Кад виде да је све у реду, он онда остаде тако стојећи, насред собе, чекајући да ко из куће, било Арса било жена, дођу, донесу свећу и почну га свлачити.

Међутим дан је већ био почео. По дворишту увелико се калдрма, кроз прозоре од сопчета, модрила и спровођу њега, на бунару, јасно се оцртавала велика гвоздена кофа, са ланцима место ужета. Из кујне поче да допире прасак сувих лозинака. И одмах после тога брза, јака светлост изби из огњишта и поче на све стране чак и овамо код њега, у сопче, да допире. Чули су се тихи, уплашени кораци, бат ногу из оне друге собе у кујну и обратно.

Арса, пошто алата распредио у штали, из које се јасно одвајао, допирао онај топао воњ и шум од већ пробужене стоке, уђе опет овамо, к њему, са свећом. Поче обигравајући да га, и то одозго, са рамена, свлачи. Марко, једнако стојећи, подавајући се, да би га Арса што лакше скинуо, само га запита:

— Јесу устали?

— Јесу, јесу, газдо. Ено газдарице по кујни, спрема. А Томча (син) тек што се није обукао.

Марко није хтео, као обично, на савијене јастуке, које му Арса подметну, да седне, извали се и тако лежећи чека да га Арса изује, већ седе на онај сандук и поднимљен оном својом малом али рутавом руком, са доста кратким и нежним прстима, чекао је да га Арса сасвим скине. Појас, силав са пиштољем, јатаганом и арбијом, све то сам Арса са њега скину и изнесе, да се ветри и чисти. Марко остаде и даље тако да седи, погнуте главе, у папучама, распасан. Белео му се учкур од широких чакшира а око њега јелеци и минтани, раскопчани и ослобођени од појасева и силава, показивали су његова широка, јака прса, са грдним маљама по среди, које су допирале до његова кратка, здепаста и гола врата.

Тако седећи не помаче се и не диже главу, ни кад уђе његова жена са послужењем. На старом, малом и доста изабаном послужавнику велика чаша воде и у таслици неколико парчета шећера, доста сумњиве боје. И по томе видело се да тај шећер траје дуго, да се, осем њега, нико не послужује њиме, не троши га.

Као свакада, не изненађена већ навикнута на такве његове доласке у невреме, уђе она мирно. И од целог поздрава само што га упита:

— Дође ли?

— Дођох! — чисто мрко и неугодно одговори јој. И не погледавши у њу, узео шећер и воду, коју испи на искап.

— Да намештам? — упита га жена стојећи пред њим мирно и некако учмало. Из ње је била толика простота и убијена мирноћа. Обучена је била пола сеоски, пола варошки: у антерији, забрађена, истина доста новом али простом шамијом, у белим дебелим чарапама и опасана сељачком футом и са обешеним ножићем о појасу. Сува, бледих очију, бледа, кошчата, и са маљама на лицу од старости. Сва је мирисала на сељачки мирис, на млеко, на воњ ђубрета и свежину јака, проста одела.

— Намештај! — одговори јој Марко, и опет остаде седећи на сандуку. — И чујеш! — позва је он натраг када ова пође. — Кажи Томчи, нека се обуче и иде у хан. Али нека! Нека остане овде! Предомисли се он и одмахну јој руком да иде. Могу и они тамо сами за неколико дана! Заврши као сам за себе.

Она оде. Убрзо Арса донесе постељу. Али већ беше дан. Свануло се сасвим. Марко показа слуги главом да прозоре застрје каквим покровцем. И када у сопчету настаде мрак, он се полако, тешко спусти у постељу и покри да спава.

Х

Овамо, код Софке, сутра, цео дан, било је тако добро. И Софка зато доцније целог живота није могла себи да опрости: како да она то не осети, и то она, Софка, која је од увек све знала, све унапред осећала, а сад, баш сад, кад се тицало њене главе, њеног живота, ту се превари! Али откуд је могла и знати? Знала је само да је кућа продата, да је синоћни гост купац. Отац, пошто се испавео, дигао се око ручка. Добро ручао, опет преспавао, и у мрак, у вече, чак сишао одозго овамо, к њима у кујну. Прегледао башту, двориште. Силазио је и у подрум. За њим ишла је мати, да би му била при руци, давала обавештења, кад што затреба.

После вечере, Софка је легла овамо доле, у великој соби, са Магдом, пошто тада, да не би Софка била сама, морала је и Магда у тој соби да спава. После, ко зна шта је било. Она није могла знати, није слутила, те да онда буде на опрези, да не спава дубоко. Већ је била сасвим помирена са том продајом куће, а и зарадована што се једном и овако свршило, да, макар и без куће, макар тамо у туђини. у Турској, ипак буду бар заједно са њиме, те да једном и оне имају над собом њега, да би, испод његове власти и надзора, могле слободно да диши, крећу се и живе. Била је готово срећна због тога, и одмах слатко, тврдо заспа.

Дубоко у ноћ, ваљда чак око пола ноћи, када је била већ лакосана, сећа се доцније, чула је одозго, кроз таваницу, како сигурно из очеве собе, једнако долази шум, чак и гласови, и неко дуго ходање. Онда, као никада дотле, материн доста јак глас, као неко одупирање, свађа, плач.

Сутра, у јутру, мати јој се појави на степеницама са руком на челу, преко очију, а уста јој и цело лице било готово унакажено, толико искривљено од ужаса. И чим дође овамо у кујну, код Софке и Магде, само што би у стању да нареди:

— Магдо, одведи Софку код тетких. Она нека остане, а ти се врати.

То је било доле у кујни, где је још био мрак, влажна земља, скоро почићена, горе од чађи црне греде, а спровођу по полици оне жуте

тепсије. Софку, чим то чу од матере, а добро је знала шта то значи, почеше те тепсије као неке велике кржаве очи да прождиру и све око ње у колутове да се окреће. Пошто посрну, да јој се руке дотакоше пода, брзо се исправи и поче, устрашена, а никако не верујући све то, као у грозници, очима да тражи матер. Али, она је већ била отишла тамо, у собу, и наслоњена на прозор, тихо је, тихо плакала и грцала. Дали од јада, бола, или од среће и радости што је и то дочекала, да ето своју Софку удаје? Јер то, да је слушкиња одведе и тамо остави, за удавачу зна се шта је: испрошена је, и за два, три дана склања се у комшилук, да би била поштеђена од навале света, запиткивања и честитања. Софка, осећајући како јој се од ужаса палци на ногама грче, па јој се тај грч, бол уз колена пење и пробада јој утробу, половину јој сече као нож, приђе матери.

— Нано!

Али мати, као бежећи, окренувши се од ње, све више је наслањала главу на прозор, и све више плакала. Кроз плач, поче Софку да моли да јој не прилази, не пита је, и распитује се:

— Иди, иди чедо! Ох, зар не знаш шта је. То је. Судбина зар? А знала сам ја да од њега шта друго, добро какво, и не може бити. Знаш већ сада шта је. И бар ти ме, Софке, не мучи. Зашто, моје је и овако много. Ох!

И опет се предаде, али једнако тихо, из страха, да онај горе не чује.

Софки, ма да јој се још све вртело: и соба, таванице, и испред ње она, мати јој, са тим прозором собним, на који се била наслонила, ипак, због тот материног плача, би лакше, што бар по њему виде да мати то не одобрава.

Али никако не могући да у све то верује, не знајући шта да чини, чисто паде.

— Па зашта, нано? Зашта?... — поче, а већ јој од беса сузе ударише.

— Не знам, чедо! Не знам, не питај ме. Само то: свршено је. Ено, он тамо, горе: бесни! На очи не смем да му изађем. Ох, црна ја!

Софка се диже. И, осећајући такву снагу, такав бес, чак и мржњу према оцу, пође к њему. Особито беснела је због увреде: што, и ако је то хтео

са њом, да је уда, што онда овако са њом да поступа, што овако брзо, одмах, као да је не може гледати.

Али, да ли што је отац био одозго видео како се к њему пење, или што Магда, спремајући код њега у соби, заиста, каква је луда, са сузама и јецајући радила, и он те њене сузе видео, тек Софку пресече његов страшан глас и псовка према Магди:

— Ти, немој ту да ми служиш и слиниш! Гле ти пезевенци и ћопеци једни!

И што је најгоре, Софка осети како се то: „пезевенци и ћопеци“ односило на све њих овамо доле, а особито на њу, Софку.

А глас му је био тако сув, стран; у њему ни топлине, треперења, тако да се Софка са по басамака брзо врати, још увређенија.

После, чим Магда сиђе, немо, никоме се не јављајући, оде са њом код тетка-Катиних. Чисто се спотицала грабећи да што пре оде, као да побегне од свега тога, а опет, опет никако још не могући у све то да верује. Знала је да они то и тако са њоме не могу да чине. Није она као свака: није дете, шипарица, да ништа не зна и не сме да зна, па тако, у трен, како они хоће, са њом да чине... Али, поред свега тога, најгоре, најтеже јој је било: како она да то не осети, ако не у почетку, а оно бар синоћ, — да тај гост није купац куће, већ, већ...

И тада се поче сећати. Тек тада би јој јасно и оно његово запрепашћење кад је виде, а после онда оно нескидање ока са њега, при том вечити трепет пуних му уста и оно на махове, кад с оцем остане насамо, потврђивање: „Ја, што рекох, не порекох!“ Дакле, он, још и не видевши је, пристао да је узме, а сад, кад је и видео, тим радије и срећније.

Тетка, кад је виде, изненади се. Али Магда јој мимиком и са неколико турских речи каза све. Тетка од радости, среће, није знала шта ће. Али по Софкином лицу, по дрхтању, по посртању, и нарочито по врелини коју осети кад је Софка пољуби у руку, виде да треба што пре да је остави саму. Зато она брзо уђе у собу, и пошто тамо још брже размести и почисти, позва Софку, као тешећи је:

— Оду, оди Софкице. Седи, одмори се. Ништа није, и не бој ми се!

И не могући да издржи, заједно са Магдом отрча Софкиној кући.

Софка ничке паде на кревет и, поред свега, осети благодарност према тетки што, кад оде, Софка чу како је закључа. Бар је ослободи да не мора стрепити од нечијег доласка.

Али је требала бар и капију да затвори, те да кроз њу доцније не види оно што је највише потресе и заболи; да не види одовуд из собе, са кревета, кроз прозор и кроз отворену капију спровођење, њихну капију и њину кућу и шта се све тамо ради. Особито када из њине куће поче сваки час да излази Магда. А Софка је знала да она то трчи по родбини и све позива.

Ускоро, виде како из родбине, радосни, на глас да је он, ефенди Мита дошао а преплашени што их зове к себи, јер то није имао обичај, почеше да долазе сви, особито старији, тетини, стричеви, ујаци. Сваки час по која тетка, нарочито Ката, отуда излази и опет се враћа. Поче кућа онако са отвореном капијом да се закрчује, пуни. Али опет све занемело, све са тајанственим и готово уплашеним изразом лица. Сигурно горе отац, саопштавајући им Софкину удају, у исто време наређује им да нико о томе не писне, да не би ко од комшилука и осталог света дознао, док се удаја не буде сасвим свршила. А сада, када им је то саопштио, могу да иду кућама, да се спремају, чисте стајаће хаљине и друго, да би били готови када их позове да дођу на свечаност. И то је Софку највише поражавало, убијало. Што тако са њоме да чине; и то са њоме, са којом су се до скоро с толиким поштовањем и љубави опходили? А сада: као да она није ништа, и никада ништа ни била. Него, као да је увек била обична, као нека ствар. И то за кога је удају? Који је то? Шта је? Одакле је?

И онда бол, туга, плач, јад, све већи и већи, поче да је хвата, те поче осећати како, онако ничке лежећи, чисто у несвест пада. По читав сат губи се, ништа не зна за себе. А затим тешко, дуго, једва се повраћа. Али што је дан већи бивао и више пролазио, а она једнако овамо сасвим усамљена била, са ужасом поче опажати како у тим њеним заносима, несвестицама, све више осећа — а од тога одмах би јој зуби зацвочотали — како јој све јасније долази тај, синоћњи тобожњи купац куће, а сада у ствари просилац. Као осећа већ себе у његову крилу и на себи она његова уста, што су синоћ онако пожудно дрхтала, и његове руке са оним нежним, кратким, одозго маљавим прстима. И због тога коса јој се поче дизати, и по челу свуда је хладан зној пробијати.

Обезумљена од ужаса због тих слика, поче се дизати, и као бежећи из собе хуктати:

— Боже! Боже!

Али немајући куда, на друго које место, опет је ничке падала по кревету.

И већ када сасвим дође ноћ, она најзад дознаде све. Тетка јој се врати отуда, а Софка је знала да ће сада, као што је ред и обичај, од ње дознати. И то неће баш из њених уста чути, него ће ова доћи са још којом женом, тетком или стрином, па ће оне, никако овамо код Софке и не улазећи, већ у кујни, спремајући вечеру, мало бољу (јер за Бога, ето имају гошћу, Софку), гласно се разговарати, да би из тога њихног разговора могла Софка све чути: и ко је младожења, одакле је, шта је, и све остало што треба.

А тако заиста и би. Пошто откључаше кујну, упалише свећу, распалише огањ у кујни, спремајући вечеру, почеше да причају: — Од увек је то тако. Ето та и та пошла је још за горег. Ни у сну није га снила а камо ли видела. Главно је да је добра кућа Сада ето тај Софкин просилац, тај Марко, толико богат, да се готово не зна шта све има. Истина, од скоро се доселио из Турске, али још тамо по граници држи ханове и продаје стоку турској војсци. Овде у вароши од скоро је са кућом у доњој махали...

Али се Софка изненади кад још чу како, као правдајући се, почеше да причају: да, иако је младожења још мали, тек му је дванаест година, ипак би се свака сматрала за срећну што у тако богату кућу иде. Дакле, ни он је не узима за себе, није удовац, још мање без деце, већ ето за сина, који је готово још Софка поче осећати како ће кроз грло сву крв и сву утробу избацити, јер тако поче да се надимље и од бола, неизмерна јада, да стење. Али се брзо трже. Изиђе у кујну. Када је на светлости од огњишта и свеће угледаше, тетка јој само промуца:

— Куда, Софкице?

— Дај ми шал! Идем до куће, нешто сам заборавила.

Једва је то могла да проговори, па и не дочека да се шалом, који јој тетка пренеражена пружи, сасвим заогрне, увије, него само набацивши га, увијајући више главу, да је ко не види, изиђе.

Ни мрак, ни самоћа, ни мртво падање воде са чесме не узнемири је. Сада је већ она своја, није Софка девојка, Софкица, ефенди-Митина, већ права жена, своја, ничија више. Од беса стискајући прса, да би од бола чисто јаукала, и дижући шалваре, да што брже и сигурније корача, брзо пређе сокак, чесму, и уђе у кућу.

И горе, и доле, и свуда су гореле свеће. Као да никада ње није било, као да је она умрла, одавно је саранили и већ заборавили, тако је у кући било сада мирно, и осветљено.

Магда испаде из кујне и чисто устукну испред Софке. Али Софка је, показујући горе на очеву собу, само упита:

— Има ли кога?

— Сам је.

Софка се попе. Испред врата виде само његове поређане ципеле и већ поче да дрхти. Али силно отвори врата и уђе. Светлост се од свеће залелуја и готово што својим пламеном не опали косу очеву. Када је погледа, он, као да је неки стран дошао а не она, његова Софка, подиже се и само рече:

— Ефенд'м!

Али по њеној узбуђености и силини из очију познавши је и досетивши се зашта долази, смрачи се, а уста му већ почеше да играју.

— Тато! — поче Софка, а то „тато“ једва је изговарала, од толике горчине и увређености што он тако са њом ради.

— Ја не могу и... нећу...

И осећајући да ће изгубити сву кураж и бризнути у плач пред њим, доврши брзо:

— Ја не могу и нећу за таквога да пођем!

Само виде како се он подиже, са неким сувим подсмехом, онако у чарапама, приђе јој и свечано поче:

— Софке, синко! Лепота и младост за време је.

Што Софку готово пренерази, то је што у његову гласу зазвуча то као његово сопствено искуство, јад, горчина. Он је сам то тако некада мислио да је лепота и младост најпреча, највећа, сада ево због тога дошао дотле, до сиромаштва; а да није тако мислио, не би њену матер

узео, не би због тога оволико претрпео, оволико се намучио, потуцао и још, сада, када се смиловао и решио да се к њима кући понова врати, а оно, место благодарности, гле шта!...

Софка ипак промуца:

— Ја не могу!

— Ни ја не могу.

И одскочи од Софке, усправи се. Софка виде како му се по ћилиму прсти од ногу у чарапама грче, тресу.

Да га као умиловити, продужи Софка.

— Срамота! Од другарица и света срамота ме, тато!

— И мене је срамота!

Једнако усправљајући се и већ од беса тресући се, И то не као пред Софком, већ као пред самим собом поче сав јад да излива:

— Зар мене није срамота? Зар ја то хоћу, мило ми? Зар ја не знам колико је то што ја то морам? И то ја, ја! Ох!

И разгневи се на неблагодарност Софкину, јер он се само за њену љубав вратио, да је добро удоми. А то што је даје за младожењу који је још дете, то није баш толико страшно колико је страшно ово његово: што он ето мора са тим Марком, сељаком, да се пријатељи, да се љуби, са њиме да живи. Па, поред свега тога, ето још и она — „неће“, „не може“. А он може! Он може све то, а она не може! — И дрхтећи од беса, осећајући како му ноге у чарапама упадају у ћилим, те испод њега осећа тврдоћу даске, са рукама закопчаним остраг, са раздрљеним вратом, по коме се, истина сад обријаном али већ збрчканом, јабучица била испречила, и готово га гушила, не гледајући никако у Софку, продужи сам себи да говори:

— И ја могу, а сви други не могу. Ја све то могу, ја све морам. Ја? Ефенди Мита! Нећеш, срамота те, срамота вас је (а то „вас“ односило се на све њих, на њу, матер, цео свет). А не би вас било срамота да ја идем пред цркву, у амале, у Шарени хан, да тамо дочекујем турске трговце, моје познанике, пријатеље, који се некад за срећне сматрали када би им примио поздрав, руковао се са њима, а сада: да их проводим по чаршији, по пазару, да терџуманим и сеиз да им будем, да би ми платили ручак у хану и при поласку стрпали који грош у шаку,

да од тога купим брашна, донесем вама, да би имали шта јести... То ли ви хоћете од мене?

Никада га Софка не виде таквога. И што нај-страшније би, то је што осети како је сада она, њена удаја, њен бол, јад, све отишло. А да је он, он сад ту, његова несрећа и црна судбина.

Ходао је. Није могао да се надише. Прсти су му пуцали; глава његова, већ уска, стара, спарушкана и обријана, сва се тресла. Захуктан, није могао да се смири. И Софка осети да ово што је рекао, и што се збило између ње и њега, није свршено, није најгоре, да по овоме што никако не може да се смири, има нешто још горе да дође, јер, осветљен од оних свећа, које су већ накриво гореле, видело се како му појас и сва половина дрхти, тресе се, како га колена, бутне кости издају, њихају се. И како и он сам, осећајући да мора између ње и њега чак доћи и до тога, једнако притискује главу рукама, и јечи:

— Ох! Ох!

И као да би хтео да се смири, заустави, да избегне и спречи то. Али би и то.

Брзо се окрете к њој, приближи, прстима је дохвати за главу, око ува и косе и сав треперећи и уздижући се на прсте и обзирајући се око себе, да ово, што ће сад бити, можда и сама ноћ не чује, тихо, гробно поче:

— Или, зар, синко, чедо, Софке, Софкице моја, не верујеш тати? Мислиш да тата лаже, да има пара, него тако хоће, ћеф му да те уда. И ако то мислиш, онда — погледај тату!...

И разгрну пред њом минтане, колију.

Софка, запрепашћујући се, виде како су само крајеви колије и минтана његових и то они узани поруби, који се при ходу лелујају и виде, како су само они били опшивени новом, скупоценом поставом, док остала леђа изнутра, цела постава, сва је била стара, масна; па чак негде и без поставе са поиспадалим памуком. А сам он, његова снага, прса, која су му сада била откривена, заударала су на зној, ханове, непресвлачење, неопраност, масноћу.

Софка само поникну и готово паде до његових ногу.

— Ох, тато, тато!

Брзо изиђе, није знала каквог га је оставила, да ли онако напред раскопчаног и масног, или палог, на патосу. Бежећи, примети како јој матери прође поред ње, и оде к њему. По томе она виде да је ова све прислушкивала, и сада, бојећи се да му се није што десило, брзо отрча к њему.

И заиста, тек што Софка сиђе низ степенице, и пође ка капији, чу се одозго престрашен материн глас:

— Воде, Магдо! Воде брзо!

Софка изиђе на отворену капију и пође тетки. Није била ни врела, нити осећала јад, бол, већ је била утучена и чисто скамењена.

Брзо пређе чесму и фењер, који је мутно осветљавао око себе. Вода је са чесме тешко падала. Свуда је било мирно и мраком притиснуто, нигде се није чуо ни лавез паса, ни бат чијих корака. Једино горе, из њине куће и из оне његове, очеве, собе, једнако се светлост прозорска мењала. Час је тамнила, час сијала, сигурно од сенке материне, која је ишла по соби, можда намештала оца у постељу, поливала га водом, освешћавала.

XI

Тетка, чим је виде, ма да Софка уђе мирно, одлучно, не посрћући, не зверајући, чак и отворено, истина мало замагљених очију и набраних обрва, али јасно гледајући, ипак се уплашено диже испред ње, упита је, као умиравајући је:

— Хоћеш, Софке, да вечераш?

— Нећу. Јела сам код куће! — одговори јој Софка и упути се у собу.

И тек после, када чу да јој тетка у кујни око огњишта све сврши, распреди, и оде у ону супротну собу, да са својима тамо спава, Софка, већ ознојена — скочи.

— Тако ли је то?

Једино то што себи прошапута и остаде да седи поникнута, држећи се руком за подбрадак и уста. И за чудо, опази како сада ништа не осећа: Ни страх, ни бојазан, ни гнев. Само осећа у себи неку дубину, и то, како се та дубина испуњава неким отужним, бљутавим задахом, тако да, од тога, почела да се грози и тресе.

Дакле то ли је? А она није знала. Није на то ни мислила. Само је мислила о себи: о својој красној мекој коси, о својој раскошној снази којом се толико поносила, и коју је толико пунила, и опијала својим до лудила страсним жељама и осећајима.

А оно — шта је било? Сасвим друго. Сада никако није могла да се отресе њега, оца, његових оних поцепаних постава на хаљинама, његовог зноја од неопраног одела и оног његовог лица; оног страшног, мртвачког гласа, који није молио, него који се губио и мро у његовим узневереним устима, због срамоте и стида што мора пред њом, својим чедом, Софкицом, да се сада открива, и да оно што не би казао ни самој смрти — њој мора да исповеди и каже, а то је: да се нема ни хлеба а камо ли што друго и о чем другом да се мисли, друго што жели...

А што је најгоре, знала је да је, после ове његове исповести и његова понижења пред њом, између ње и њега све свршено. Он никада више у њеним очима неће бити онај њен велики татица, ефенди Митица, и зато никада већ неће смети да је погледа, још мање са њом да се пошали, насмеје, помилује је, камо ли да се испред ње поносно, раздрагано креће, и још тражи да га она, поштујући га, двори и услужује.

После овога, све је то нестало. Зна он да ће јој од сада увек бити на терету, пошто га она собом, жртвујући себе, својом удајом, и одржава у животу, и зато ће јој увек бити тешко на души када га види. И зато ће је он стално избегавати. И кад баш буде морао, због свега, с њоме да говори, увек ће му бити у гласу нечега плачног, прекорног, што га је дотле гонила, да се толико пред њом понизи и сав открије у свој својој наготи и тиме изгуби у њеним очима све што је имао и брижљиво чувао.

Софка поче осећати јак, тежак бол. Чисто се покаја. Да је само знала, не би она ни покушавала да се противи, а камо ли да га онако у очи, силно, чисто испитујући гледа и противи му се. Само да је знала! Али и то није било истина. Нашто сада себе правдати! Знала је! Како да није знала?! Јер, када је знала да никада неће бити жена свога изабраника, онога о коме целог живота сневала, кога у сновима и мислима љубила и грлила, а знала је да ће се ипак морати удати, онда — на што је сада ово чинила? На што, пошто је не сада него од увек била уверена да ће сваки њен муж, па ма ко био, бити — не онај њен, него други, обичан, и да ће од свакога морати да трпи и силом да подноси да је он грли, љуби и са њоме ради шта хоће. Чак се некада и поносила тиме што је могла да се, не као друге, заноси и лудује, већ да је са собом одавно на чисто да ће, кад се буде и удала, то бити само бол и патња за њу и да је онда њој због тога свеједно ко ће јој бити муж, стар или млад; ружан или леп; из боље куће или из сељачке... И када је тако у ствари било, зашто да се сада, кад ево то дође, толико цапала, бунила и тиме се само показала и она као свака, обична девојка, шипарица а не она Софка која је свима била за углед. И што би толико луда, те пре но што пође горе, к њему, оцу, не застану, не размисли се? И када се увери да се то мора, онда што се бар не показује како доликује њој? Што одмах, без речи, не пристаде? И по томе би сваки, нарочито

он, отац јој, знао да она пристаје, не што хоће, него што се жртвује ради њих, да њих избави сиротиње и беде. Знали би то, осетили би они, њени, и не само они, него и цео свет. И онда, колика би порасла, колика би постала велика у очима свих! И тада би јој и сам њен сопствени бол и јад, украшен овим пожртвовањем, сигурно био лакши, блажи, и слађе би га подносила...

А овако?

Али ипак још није доцкан. Још има времена да поправи, да се покаже како се жртвује, приноси себе ради њих. И то само ради њих, да би они, отац и мати, пошто њој иначе сваком удајом предстоји бол и патња, од те њене патње имали користи, том патњом бар њих, оца и матер, ослободила И живот им осигурала...

И наслоњена у кревету, држећи главу рукама, осећајући како из кујне допире мирис још сасвим незагашеног огњишта, неопраних судова од јела и устајалости, али ипак зато промешан са свежим ноћним ваздухом, који је кроз кујнска напукла и стара врата продирао и до ње овамо, у собу долазио, и гледајући кроз собњи снизак прозор у ноћ, која је била прорешетана дрвећем баштенским и околним зидовима комшијских кућа, она се поче осећати како се чак и загрева тим својим јунаштвом и пожртвовањем. Јер том својом жртвом толико убија себе: да, ето, полази не само за не равна себи, за недрагог, него чак и за само дете. Толиком жртвом сигурно ће запрепастити и задивити све. И у очима свих, не само што ће остати онаква, него ће све већа бивати и дизати се а не можда, као што је свет мислио и надао се па сигурно и чекао, кад ће она, већ једном, пасти, поклекнути.

Сутра, готово она пробуди тетку, толико се журила са том својом жртвом, и, посла је оцу са поруком: да пристаје. Не само тетка, мати јој, него и сам ефенди Мита би тиме изненађен. Јер никако не верујући, дође сам овамо код њих. Кад уђе код Софке, она виде по његовом неиспаваном и уплахиеном лицу и радост али и запрепашћење. Понова осети од њега сав онај мирис на зној, неопраност и крпе. Устаде, пољуби га у руку и истински кајући се што га је синоћ толико узнемирила и уплашила, промуца:

— Опрости, тато, нисам знала...

Он је стајао и једнако уплашено гледао у њу: да можда, можда она то...

И зато Софка, да би га сасвим уверила, мораде издржати до краја његов грозничав поглед. И он по том њеном јасном и отвореном погледу виде да је заиста истина, да се заиста решила Потресен, загрли је, и љубећи је по коси, поче да муца:

— Хвала, чедо! Хвала, Софкице!

А то Софку највише потресе, до срца је расплака, јер у том његовом унезвереном дрхтавом грлењу њене главе, љубљењу косе, виде како он зна да он сада може пред целим светом бити онај стари, велики ефенди Мита; али пред њом, својом Софком, својим чедом, после ове њене оволике жртве ради њега, губи све: и поштовање, и дивљење. Једино ако она хоће на њ да се смилује, да га не омрзне, него само да га жали. И као оплакујући себе, зато је унезверено грлио и љубио Софку по коси муцајући:

— Хвала, Софке! Хвала, чедо!

Софка у мало у глас што не поче да рида, али он, кад то виде, брзо се трже од ње.

И, као у накнаду за то, за то своје малочас понижење пред Софком, он, чим изиђе из собе, поче тамо код тетке и напољу да размахује рукама, заврће рукаве, и Софка чу како он, као увек, високим и развученим гласом наређује:

— Нека се иде и доведе Аритон наводација. Нека он оде код газда-Марка. Нека му јави да довече дође на „пијење“ Софкино. А ви (жене) сада тамо по кући, спремајте и удешавајте!

И журно, као бежећи од те теткине куће, а у ствари од Софке, изгуби се широким корацима.

Али о томе Софка није имала када да мисли. Брзо се она прибра, диже. И знајући да сад тек има да се покаже, намести кревет и остале ствари по соби, јер је знала да ће сада почети сваки час овамо долазити, улазити код ње у собу, тобож каквим послом, а у ствари да њу виде, да по њеном лицу и држању, седењу, цене како јој је.

И заиста, прво улете тетка. Навлачећи колице, да што пре оде код њих тамо, кући Софкиној, и да, као што јој је заповедио Мита, помаже по кући и спрема, уђе она код Софке и поздрави је:

— Срећно, Софке!

Софка по њеном гласу виде како не само она, него сви њени, ма колико да се надали, били уверени да ће она, пошто је већ ефенди Мита то свршио и дао реч томе газда-Марку, морати на то пристати. Али ипак, ипак нису се надали да ће Софка тако олако пристати, чак и сама хтети.

И као што се надала, целога тога дана не остаде мирна. Сваки час су отуда дотрчавали и улазили овамо код ње, чак и деца. Али то је било добро. Јер то трчкарање сваки час и загледање у њу толико јој досади, умори је, отупи, да, кад паде мрак, када јој донесоше одело, сапуне, игле и чешљеве; како све то испред ње на столици и по прозору поређаше, и иза упаљених свећа прислонише велико огледало, остављајући је саму, да се обуче и накити за вечерас, за прошевину и „пијење“, — ништа је то не потресе. И, као у инат некоме, облачила се и китила. Стезала је половину, да јој је пуцала; тесан јелек само је на једну, најнижу копчу закопчала, да су јој прса бректала; кроз рукаве танке кошуље бљештала су јој обла рамена и једре, вреле мишице.

И када, већ доцкан, дођоше и јавише да јој је свекар већ ту, и када она са тетком пође кући, ни тада се не узнемири. Од прошле ноћи и целога овога дана била је толико уморна, толико засићена и отупела, да је била на све равнодушна. Ништа је није дирало. Ни када уђе у кућу, ни када виде горе осветљене прозоре и отворена врата, кроз која се светлост расипала по доксату и пунила степенице; ни само грљење и љубљење доле у кујни са женскињама. Чак и када, већ дубоко у ноћ, дође време да иде горе, љуби у руку свекра, од њега прими дар и белегу, она и онда мирно оде. Још мирније, и с тако хладним устима, пољубила га у руку, и затим, измакнувши се, остаде стојећи, јасно, прибрано гледајући у све, особито у њега, свекра, новог свог „тату“.

Он, раскречених ногу, подбочених руку о колена, седео је на пресавијеном јастуку, а, с десне стране, ефенди Мита са испред њих постављеном софром, пуном не јела (пошто ће вечера после доћи, после „пијења“ Софкиног) него мезета: ђаконија, гурабија и слаткиша. Из Маркових дебелих чизама, са јаким рачвастим мамузама, јасно и оштро се оцртавало његово обло колено у чоханим чакширама. Прсти су му били дебели, кратки и са набраном али чистом белом кожом. Само на једној руци имао је, и то само један једини, велики златан прстен. Минтан и јелеци му, око врата, били су готово отворени, и он

то сигурно никад није ни закопчавао због косматости, маља, које су му вириле. Лице му је било још свеже, и тек око очију и уста било је бора. Само уста су му била не толико широка, колико пуна, месната, са овалном брадом и кратким обријаним вратом. Из целог њега била је нека дивљина и силина.

Он сада већ није, као први пут кад је био, збуњен, саплетен, него слободан. То се видело по његовим комотно раскреченим ногама, лаком седењу, и сасвим слободно испруженим прстима руке на колону. Као да је он одавно за тако што и био, па сада, и наишавши на то, и на Софку, и на ефенди-Миту, и на матер њену, и на оволику лепоту и раскош, сав је срећан.

И што Софку раздрага, било је то што он, пре но што њу, као што је био ред, отпустише од себе, да после међ собом сврше прошевину, и пре но што она, пољубивши га поново у руку, пође вратима — устаде и дође до Софке. Тако чврсто стаде, да му чизме зашкрипаше, и као да се под од собе подави. И на изненађење свих — јер то није обичај, пошто је она већ тиме што је дошла горе, пољубила га у руку, показала да пристаје — он ипак поче:

— Софке, знаш већ шта је. Знаш шта ће бити. Али ја, тата, ако буде судбина да ти то будем, имам пре свега нешто да те молим. Богом да ти није просто ако пристанеш, пре но што се ти сама решиш; Богом да ти није просто ако пођеш и дођеш у моју кућу, а да ти сама нећеш... Истина, за сада тата нема такву кућу каква треба за тебе, али ће то тата теби...

Глас му је био такав, да Софка осети како јој кроз грло, чак на дно срца продире. Али и она се прибра. Не устукну. Још мање, као што би друга, да поцрвене, замуца и од стида побеже, остављајући родитељима да место ње они одговарају. Испод својих танких обрва јасно пусти поглед и, на изненађење оца, који као да се још није могао прибрати и смирити од страха, она кратко, топло рече:

— Хоћу!

Свекру као да више ништа није требало. Приђе јој. Пољуби је у чело, осети јој мирис косе. Она га попово пољуби у руку.

— Нека си ми благословена!

И Софка виде како он, као опијен од узбуђења, поред тога што је толико владао собом, грчевитим прстима поче баратати по недрима, по још дужим џеповима од јелека. Видело се како је, ма да се бојао, стрепио да од свега можда неће ништа бити, ипак за срећан случај спремио особит дар. Најпосле нађе то. Извади велику, густу низу све од самих дубла, свако зрно од по пет дуката. Сам јој веза о врат низу, која је била толико пуна и дугачка, да јој злато својом жутином покри цела прса. И сама Софка, која је била навикла на толики сјај, ипак чисто претрну. Понова га пољуби у руку.

— Хвала, тато!

И сиђе доле. За собом чу како сви, и отац и мати, као одахнуше у општем усклику:

— Нека је са срећом!

И почеше се између себе љубити. Особито је ефенди Мита чврсто и јако грлио новог пријатеља, Марка. До речи није могао да дође. Као да никако још није веровао у све то. Колико је пута у потаји дрхтао и тресао се од страха, при помисли да од свега неће ништа бити; да Софка, каква је, сигурно неће пристати, испустиће се овака прилика, неће се доћи до новаца, и то оваквог, великог, многог новца, какав се зна да само он, тај газда Марко, има, него да ће најзад морати да наступи оно... дугови, продаја куће... А сада, ето, хвала Богу, испуни се! Али још како се тек обрадова кад Марко, занесавши крајеве од минтана тако да му сасвим изиђоше из појаса и силава и разлетеше се око њега, извади другу кесу, и, гурнувши лактом са софре тепсије и тањире, стаклад и чаше, поче не да броји него да изручује злато.

Ово је за спремање. Нека ми се Софка спреми како она хоће. И ништа да се не жали!

И једнако, непрестано је из кесе сипао све само злато, дукате, старе, нове, као побуђавеле од силног увијања у крпе, чувања по влажним местима. И када се на софри читав куп, рпа од злата начини, ефенди Мита чисто кликну. Као да се понова роди и оживе, тако силно викну:

— Магдо!

Магда, одоздо, као да је на тај глас одавно чекала, нагло уђе.

— Магдо! — заносећи се поче Мита — Магдо, Магдице! (Први пут што је тако освоји, због чега Магди ноге поклецнуше од радости.) Наша Софка хоће да нам иде! Ето, хвала милостивом Богу, дочекасмо и то. А сада, Магдо, капију широм отварај, на њој два фењера пали и донеси ми пушку. Да огласим! Нека свет види! Нека свет чује!

И устаде.

— Нека свет чује! — говорио је идући, онако у чарапама, и понесавши собом паре, које мати беше увезала у пешкир, ка отвореном прозору. Паре баци у ћоше на миндерлук, међу јастуке. Од њих се чу онај тупи, ситан златни звек. Не могући да дочека, док му Магда пушку донесе, поче да се нагиње на прозор, ослања о пречаге гледајући испред себе ту варош, покривену покровом од кућних кровова, изрешетаним димњацима и високим дрвећем, како се испред њега, по падини, у ноћном полумраку у округ оцртава. Гледао је ту варош, тај свет, који га толико у потаји као сигурно чекао да види понижена и унапред ситећи му се и знајући као какав ће изгледати: ако не сасвим осиротео, а оно више за жалење. А оно, ето, сада је опет он, какав је и био, још је он, онај стари, велики ефенди Мита...

И узимајући од Магде пушку, бесно, сав цептећи од радости, поче да пуца.

И на изненађење свих, пуцњи пушака убрзо почеше да се мешају са свирком свирача, који су одједном, од некуд одозго, овамо кући почели да долазе. А све је то била Магда спремила. Одавна знајући за све, послала једног слугу и наредила му да одмах, чим чује пуцањ пушака, свираче овамо води.

Кућа засија. Фењери, упаљени на калији, почеше да дрхте и да бљеште, такође и кујна, подрум и готово све собе биле су осветљене. Комшилук се узбуну, почеше да долазе. Испрва нису веровали. Али када видеше толике свираче, толику светлост, трчкарање, као при свакој свадби и прошевини, сви се изненађено тргоше и уверише се да је заиста и са њом, Софком, већ једном свршено...

XII

У зору, када су сви били полегали да се одморе, Марко, сада већ свекар, коме су такође били наместали, неопажен се диже, и сиђе доле. Кришом Магду замоли да му доведе коња. Само га Софка опазил. Истрча за њим.

— Куда, тато?

Марко се зарадова услед те њене пажње а и уплаши, да се због тога други горе не пробуде.

— Ћути, ћери! Сада ће тата да се врати! Идем, да наредим код куће.

Морао је то. Није смео новогa пријатеља да одведе онако, пошто је знао да код куће нико не зна и није ништа спремно. Зато је он целе ноћи, поред свега пића и весела, једнако морао да се држи, чува, да би, ето као сад, пре но што сване, отишао кући, спремио и тамо удесио и после дошао по пријатеља да га води к себи, на даљу част и даље веселе.

Зато и он, кад се осети на алату, кад изиђе из капије, дрхћући из све снаге, пође слободно, срећно, што се не превари, што се не испуни његова сумња да никада Софка, и толика и таква лепота, неће поћи за његова сина, још мање ући у његову, сељачку кућу, и бити његова снаја. И он, ни сада још никако не верујући у то, од среће, није на коњу могао да се смири. Алат, зачуђен том његовом немиру у седлу, а због јако затегнуте узде и његових грчевито стегнутих колена у слабине, поче, пропињући се од бола, да окреће к њему своју главу, као да га пита и види шта му је газди. Али Марко само положи руку на алатово чело, на гриву, између ушију, и чисто стидљиво, као умиравајући га, промуца:

— Ћути, алате!

И пусти му дизгин. Алат појури гризући узду и измахујући њом, а пазећи да своје задње ноге много не избацује у страну, да не би Марка наглим кретањем својих сапи у седлу дрмао и друскао. Полети као

тица покрај махала ка њиховој улици. Модрина зоре и свеж, још влажан ваздух, поче да их шиба. Тек се свањивало. Из кућа по махалама разлегали су се на све стране петли. Упаљене свеће виделе су се из појединих соба и штала. Рубови долина оцртавали су се на небу и губили једно у другом.

Марко улете на отворену капију, која је, као увек кад би он био у вароши, а не био код куће, некуд ноћу отишао, морала целе ноћи отворена да стоји.

Арса га први виде, и преплашен одјури унутра, у кујну, код газдарице, да је пробуди:

— Газдарице, газда!

У то Марко дојаха до прага кујнског. Стана, његова жена, изиђе и придржа му коња.

Он још с коња, скидајући се, пружи јој руку.

— Целивај!

Она га целива, али се трже уплашено и поче да блене.

— Кажи, драгичка!

— Па... драгичка — поче Стана, снебивајући се и чудећи се.

— Снаху имаш!... — Али, као да му то не беше довољно, застаде и гледајући је одозго, светло, настави:

— Снаху имаш, што цео свет нема, Софку, хаџи-Трифуну унуку. Али не знаш ти, — окрену се он љутито, кад виде да она не само што се не зарадова, већ се и уплаши.

Брзо уђе у ону велику собу и отуда чу се како виче:

— Да се намести! Што год има, све да се донесе. Све да се скине с тавана.

Арса поче као без душе, од страха, да доноси и уз помоћ Станину да намешта. Марко је стајао, гледао и сам наређивао Арси шта ће где да се намести и како.

— Ту... Тако... Још... — И онако у чизмама, појасима, са силавом и гуњом, сагињао се и, за чудо, сам својом руком, а не ногом, намештао је и дотеривао асуре, покровце, говорећи:

— Тако... То овде... Тако... Дај још... Све донеси!...

Пошто наместише собу и пошто је Марко још једном прегледа, чизмама утапка, нарочито крајеве, око зидова, да не штрчи испод ћилимова слама нових рогожа. И пошто још једном запрети Арси да све уреди а особито да се она, газдарица његова, одмах обуче као што треба, и спреме све за дочек, брзо и то пешке оде, врати се код Софкиних, да отуда доведе пријатеље, ефенди-Миту.

Стана, тек када он оде, кад остаде сама, увиде да је заиста све то истина. И онда се сасвим уплаши. Али Арса јој не даде. Силом, доносећи јој хаљине, гонио ју је да се облачи. Нарочито је пазио да, по обичају свом, не веже и обеси о појас онај сељачки ножић са неким старим, зарђалим кључићима. Она се облачила, али никако није могла још себи да дође и никако није веровала у све ово.

Али, када доцније, пошто се сасвим раздани, пошто сунце увелико огреја, одозго почеше да се чују свирачи, и већ овамо код њих да се виђају махалска деца како испред свирача јуре, и кад, сигурно на тај глас свирке, из комшилука, тобож због воде са њиховог бунара, почеше да долазе жене, она, као да се сакрије, побеже, уђе у кућу. И тамо у кујни, да ли од радости, среће, или ко зна због чега, бризну у плач.

Арса међутим истрча да широм отвори капију И да тамо на њој дочека новог пријатеља.

Стана их, једва се држећи на ногама, бришући сузе, а једнако осврћући се и кријући се, да је толики свет, који одједном испуни двориште, не види и спази како плаче — дочека у кујни. Марко, када је виде такву смушену, не само што се, по обичају, не наљути и не зграну на њу, него смејући јој се, као да је изведе из забуне, поче је дирати:

— Не плачи, бабо! Да те није жао, што си постала баба?

И ефенди Мита јој приђе, пољуби се са њом.

— Како си, пријатељице? Јеси рада пријатељима?

Она је само муцала:

— Како да не, како да не!

И док су њих двојица тамо у соби на покровцима седели, Арса им износио од сваке сорте ракије, да пробају, која ће им се допасти, па да им после ту точи И доноси, она овамо, у кујни, није могла од огњишта

да се макне. Још више је збуњивала свирка испред куће а највише навала све та: комшилука, деце, и старих жена, што почеше, као на свакој прошевини, да пуне кућу честитајући:

— Срећно, срећно, тетка-Стано!

Од Цигана, који би јој потражио да штогод пије, свакоме је по пуну оканицу, онако како би дохватила, давала са тепсије, по којој их је Арса био наређао. А међутим, ма да је знала да то треба, и баш је то највише и плашило, осећала је како никако не може да се сагне, да кафу на огњишту пристави и скува, још мање да слатко изнесе и послужи, или бар да уђе тамо к њима, у собу, и, као што је ред, са новим пријатељем се разговара: пита за здравље снахе и нове пријатељице, које истина није још познавала, али које су јој сад толико миле и драге, као да су јој рођене.

А Марко, као да је знао каква је она сада, поново изиђе, да је охрабри.

— Де, шта ти је?

И, што никада, помиловао је по њеној уској, готово седи глави.

Њу то још више потресе:

— Ох, не могу, бре, Марко!

И то рече таквим гласом, са таквим сјајем у очима, као ко зна пре колико година, ваљда целог живота један пут, ваљда још у почетку брака, прве брачне ноћи, ако јој је тако мило и потресено излетело то: „Ох, бре, Марко“, па ето тек сада, после толиких година. И од среће дохвати Маркову руку, принесе је своме лицу и поче је љубити, осећајући како је прсти његови милују.

— Де, де... — И самога Марка то текну и раздрага. — Па држи се, не подај се... — храбрећи је врати се у собу.

XIII

После прошевине, све се до ситница дознало о њима: нарочито о њему, газда-Марку. Од скора су се били доселили из Турске. Али, као да нису ни живели, тако се за њих овамо горе, око цркве и у правој вароши, мало знало, као и за цео тај њихов крај доле. Знало се само да је испод цркве, да води на друм, и да поред текије и преко винограда излази на границу.

Њихово село било тамо у Турској, одмах иза манастира Светог Оца. Куће све од камена, чак и кровови од камених плоча. А њихова кућа највећа, у средини села, готово као нека кула, пошто је и цело село произишло из те њихове куће. Говорило се да је сама њихова кућа читав спрат у манастиру подигла, чесме поправљала и све што требало давала манастиру, а нарочито своје људе из братства, села, да заједно са калуђерима бране манастир. Јер су на далеко били чувени, нарочито претци Маркови, као „качаџи“. Турчин, који би запао међ њих, у њихов атар, село, више се не би видео жив. Аскер, ма колики био, ретко да се отуда враћао, а да није бивао или преполовљен или готово сав уништен. А већ кајмакам или спахија за какав данак, десетак, није смео ни да привири. Једино што су око тога њиховог, као градића а не села, била у наоколо удаљена неколика арнаутска села.

А то богаство њиховог села и њихове куће умножио је највише исти овај газда Марко, када је, после оца, предузео старешинство. Он је био и писмен. Отац га као ожењеног (а оженио га, по обичају, рано, дечком) дао у манастир да учи. Али га дуго није задржао: бојао се да много не „преучи“, разнежи се и оде у варош. У том отац убрзо умро, те он преузео кућу водити. Поче јаче да се дружи са Арнаутима и да продаје стоку за турску војску.

Али једно све поквари. Марко и неки чувени Ахмет, Арнаутин, поглавица највећег и најјачег фиса, поред интереса што су имали да њихове куће и фисови буду у љубави, јер нико онда није био у стању да на њих удари, и лично су се њих двојица волели. И то се волели

толико, да су се он и Ахмет, иако овај Арнаутин, туђе вере, у манастиру пред калуђером побратимили и то пијући из расечених руку крв један од другог. Од тада за њих двојицу није било вере, ничега. Маркова кућа за Ахмета је била слађа, пријатнија него његова рођена; као што опет за Марка у Ахметовој кући није имао ни харема ни ичега скривеног.

А обојица су били лични, наочити и силни. Када би остали насамо, гледајући се, осећали би како од задовољства и среће затрепери. И увек су били заједно, по трговини, по саборима, чак и по манастирима и весељима. Цео крај, целу чувену Пчињу њих двојица су носили и имали у својим рукама. Колико би пута Марко, бавећи се по годину дана на путу, кад би дошао, прво свраћао тамо, код Ахмета, побратима, и код њега преседео, одморио се и тек онда дошао кући. А знало се да ниједан Ахметов бајрам, весеље, радост његове куће и његова братства не може бити без њега, као год и овамо код Марка опет без Ахмета, или кога од његових укућана.

Ахметов синовац, Јусуф, готово одрасте у Марковој кући. За њега се знало да га Ахмет, пошто није имао деце, највише воли и да њега спрема себи за заменика. А да га је највише волео, видело се по томе што га код „побратима“ остављао, нешто стога што је ближе био манастир, да би могао чешће ићи и тамо учити, а највише да се код Марка и његових, као куд и камо питомијих, светскијих, што више прилагоди, научи, упитоми и спреми за старешинство и вођство браства. И нико није био пажен и вољен као тај већ „њихов Јусуф“, „Јусуфче“ како су га сви звали. За све Маркове браственике био је он као неко вуче, неко дивље младунче, које они треба што више да припитоме, што више да му угоде. И сваки му је чинио, угађао, више него својему.

Али после се видело шта је. Марко је имао сестру, и то једину, коју је, хотећи да је поштеди да се не би удала за каквог њиховога сељака и била изложена тешком сељачком и планинском животу, одвојио и оставио код куће. И чак послао је да и она учи у манастиру. Доцније, није је тако брзо удавао, једнако меркајући какву за њу згодну прилику. И она је после, као једина женска, која је вечито била код куће, чак и за време највећих пољских радова, највише се са тим Јусуфчетом и забављала. Она га поучавала свему: и читању, облачењу и говору. И

могли су наочиглед, пред свима, да се љубе, па ипак никоме не би могла да падне рђава мисао. Прво што је она од њега била старија, а и што је то била Маркова, „батина“ сестра, која им је, у осуству његовом, била старешина. А друго што се знало да сама она врло добро зна какав би због тога лом и несреће настале.

Али једне године, када се Марко вратио, она је толико била бременита, да није смела да се појави. Марко, кад чуо, једва, на молбу и плач свих, на комаде својом руком што је не исече.

И не смири се догод му не јавише да су је на коњима — а све кришом ноћу — у неки женски манастир одвели, и не показаше прамен њене одсечене косе и парче од црне јој калуђерске ризе.

Али на ужас и трепет браственика, видело се како он, бата им, Марко, чисто жали. И то не толико себе, колико Ахмета побратима, јер за Јусуфчића зна се да мора бити мртав; али, дај Боже, да се на томе заустави, а да ови његови и самога Ахмета са кућом не униште.

Узалуд Ахмет, пренеражен, цео фис довукао к себи, да му Јусуфчића дан и ноћ чувају и пазе. Кришом га ноћу одводили у друга племена, само да Маркови не дознаду где је.

Али то ништа није помогло. Најмлађи из браства Маркова, још неогарена, детиња лица, као да је испод земље ишао тако неопажен прошао сва арнаутска села, нашао село и кућу у коју су били одвели Јусуфчића. Не зна се како се попео на кров, како је цео дан преседео скривен у баци, трпећи да га дави и гуши дим са огњишта. Само, кад ови у вече са Јусуфчићем засели око огњишта, да вечерају, наоружани, са пушкама преко крила, и са стражом испред куће, овај одозго, кроз бацу, упао посред огњишта. У мраку и запрепашћености свих одсекао Јусуфчићу главу. И онда дочекан од својих, праћен њима, халакајући, дојурили сви овамо и горе, на кући побили мртву Јусуфчићеву главу, те њоме опрали грех и срамоту са кућног старог и каменог племена.

Одмах Марко, не себе ради, него да сачува јединца сина а и браству будућег вођу и старешину — жену и сина превео овамо. Купио ову кућу. Навукао отуда са села све оно богатство, истина сирово али велико: грдне дењкове ћилимова и поњава, брашна, вуне, вина, а од стоке само кућне краве, кућне коње, са којима су се били, нарочито жена му и син, као сродили. А сам он, као не могући да се одвоји

сасвим отуда, а и стога, што би без њега сва родбина била потучена и упропашћена од Ахметовог браства, закупио неколико ханова, који су били по граници, који су више служили за шверц, крађе и пушкарање између Арнаута, него за трговину, да би из тих ханова држао Арнауте у шкрипцу, страху.

Овамо кући, у варош, ретко би долазио. Ако би дошао у години три, четири пута. Чак и преобука слала му се од куће, па и то не често. Обично суботом, када би долазиле рабације, да на својим тешким, воловским колима, за ханове пренесу еспап, као: велики грумен соли, каце пуне зејтина, гаса, али увек највише барута и олова и оружја.

Овде је једнако седела негова жена, Стана, са оним слугом, Арсом, који се већ није сматрао као слуга, јер је код њих био и одрастао.

А Стана, како први пут дошла овамо, у кућу, таква и остала. Већ је била стара. Сува, висока, са уским лицем, мирним, готово белим очима и устима. Ма да је имала чиме целу кућу да намести, ипак ништа није чинила. Још су стајали дењкови везаних ствари: ћилимова, јастука, покробаца. Требало је само један дан, па да се кућа сва испуни. Али она, увек тобож као од великог посла, није могла. Све се као канила. Сваки дан се брижно питала: кад ће већ по кући да размести, а опет би остављала и одуговлачила. Све се као нечем надала. А изгледало је да се највише надала да ће се опет вратити у село, ма да је била сама уверена да је то немогућно. И зато никако се није могла да „повароши“, да се помири и уживи у кућу. Вечито је била сама, и као одбачена од нечега. Долазиле би јој комшике, од њих неке, исто тако као и она, досељенице из Турске. И она би ишла к њима, али само то и више ништа. Ни с једном да се истински спријатељи. А од целог одеда, по коме би се могло да суди да је у вароши, само што је носила антерију и то скупоцену, свилену, али опет је испод ње вирио крај њене дугачке, дебеле сељачке кошуље. Једнако се још забрађивала жутом, простом и јаком шамијом, једнако опасивала футом, о којој је висило ношче са неколико кључића од разних сандука. И једино што је, место у опанцима и боса, ишла у папучама и вуненим белим чарапама. Па и то, колико се пута заборави и почне да везује опанке, док не би, смејући јој се, Арса подвикнуо:

— Е, еј, газдарице, нисмо у Пчињи.

И да јој није било још тога Арсе, ко зна шта би било од ње, онако саме. Он јој је био све, и село и варош. Он је ишао по вароши, по чаршији, и онда све њој овамо до ситница причао. Она је од њега сазнавала каква је чаршија, какви дућани, еспапи, механе, нарочито Шарени хан, где долазе из Турске Турци и њихни сељани. Свакога од њих Арса би редовно доводио овамо код ње, и они би се после с муком, гошћени и чашћени, могли од ње да одвоје, и да јој наодговарају на њена силна запиткивања о свему.

И бар да јој сина Томчу, када овај поче расти, Марко остављао код ње, можда би јој било друкчије. Али, чим Томча одрастао мало, прешао десету годину, он га — као бојећи се опет да чак овамо, у варош, Ахметови по његову главу не пређу — почео водити са собом и после га готово никако од себе и не пуштао. Само на Божић или Ускрс долазио би с њиме. И тако она никада сина да се нагледа, никад да може макар ноћу, у спавању, да га ижљуби. А и он, дечко, па већ као отац. Нема још дванаест година, а већ почео нож да носи и са два појаса да се опасује, и да се на њу издире, заповеда јој и никако јој не да да га много љуби и милије. Једино што би јој покатад сâм долазио, то би било којом суботом, када би, место оца, дошао са рабацијама да еспап узму. Па и то би морао одмах сутра рано да се враћа.

Колико пута, када јој га по толико месеци он никако не пошље нити јој ко други — а то је највише плашило — донесе какву вест о њима, она, не могући да издржи, почне Арсу, као да је он крив, да пита и да га као кори:

— Ох, што не шаље то дете? Што га толико држи код себе? Мало се он крви са том проклетијом (Арнаутима), него и оно дете.

Арса би почео да се као буну, љути, што она њега пита.

— Па шта знам ја, газдарице? Знаш ти газду.

Али одмах би окренуо да је храбри: како ће га сигурно послати ове суботе, јер откада нису ништа пазаривали. А да је то сигурно, да ће ове суботе ко од њих доћи, зна и по томе што је он тобож чуо како су ових дана имали тамо много посла, многе муштерије, и све су истрошили од еспапа. Али би тада, сигурно осећајући колико лаже, и Арса прекидао, остављао је и као бежао од ње.

Она и не слушајући га, јер је увек од њега такве одговоре и добивала, враћала би се пресамићена у кућу хукћући:

— Ох, шта га не шаље?... Па бар да јаве...

Изедоше ме!

XIV

На глас да се Софка испроси, цела варош, ситећи јој се, одахну. Дакле једном већ и то се и са њом сврши, и да су они сами Бога молили, па не би им тако испало за руком да се она овако уда, у такву сељачку кућу и за таквог младожењу, још дечка, кога ће морати да учи како да се опасује и умива. И пошто никог није гледала, нико њој није био раван и достојан ње, напослетку и право је да тако и сврши. Бар да се зна! Нека се види да и она није баш онаква и толика, за какву се издавала. Затим, по обичају, и поред тога, почеше у по таји разна причања, оговарања.

Али у колико су оговарања, приче ишле и шириле се, у толико је овамо код Софке једнако била широм отворена капија, двориште навек почишћено, и горе намештене собе нису могле да се напримају истог тог ужурбаног и радозналост света, особито женскиња. Али Софка је све то знала унапред и јуначки издржавала. Знала је каква ће запиткивања, задиркивања бити, а све из потаје да се дозна и види да ли је заиста она срећна, да ли га заиста воли, таквога мужа, још дете! Знала је да ће најмаснија и најдрскија пецкања бити од њених тобож интимних некадањих другарица и вршњакиња. И зато је била обучена у раскошно одело, у тешке, црвене као крв шалваре, са великим жутим колутима од срме око ђепова и ногавица. На прсима јој је увек била она низа дуката, поклон од Марка, која јој цела прса покривала и која је, као што је Софка и знала, свакога ј највише и запрепашћивала. Дочекивала их је све са ужагреним очима и као крв руменим устима, чак и навлаш обојеним, јер је знала да ће те њене ужагрене очи и румена уста тумачити се да су сигурно, као код сваке веренице, од љубави и среће.

У вече Софка, заморена тим доласцима, испружила би се по миндерлуку, који је био у исто време и кревет. Магда у синији, готово клечећи испред ње, служила би је јелом, да би Софка због тога морала ма штогод да једе, јер иначе није ништа од јела узимала.

После вечере целе ноћи Магда би код ње предремала, тобож да јој је на услузи, а у ствари чувајући је. Јер Софка, поред свега што се упињала, не подавала, ипак, ипак, сваке ноћи као да је била у грозници. Не зна које је већ доба, тек осећала би себе како је сва врела. Из уста почео би да је пали дах. Окретала би главу прозору, и тамо на небу, међ облацима, одмах би тако јасно и истински видела како се оцртава и издиже он. Јак, висок, са јаким рукама. И онда он почиње к њој да долази. Узима је на своје руке, и, не сагибајући се, толико је снажан, приноси је себи, и љуби је, тако да би му чак и врх од носа осећала.

Тада би ћипила. Унезверена изван себе од страха, хватала би Магду за руку и показивала јој на прозор и на небо.

— Магдо, видиш ли?

Магда, као све то унапред знајући, да ли из искуства или из веровања, враџбина, одмах би јој квасила чело водом и мокрым пешкиром влажила усне. Софка би се брзо освешћавала, и да би од Магде то сакрила, као од стида, окретала би се ничке и наређивала јој:

— Магдо, покри ме. Хоћу да спавам!

А сутра, дању, Софка већ није жалила себе, јер би гледала како је собом, својом жртвом и оним својим ноћним мукама, бар остале усрећила. Кућа се повратила и добила онај њен некадањи, стари, сјајни, толико чувени изглед: утишана умирена и свечана. Отац јој у пола новом оделу, а није хтео сасвим ново да начини, да се не би казало да је то од Софкиних пара што је од свекра добила. По цео дан би био код куће. Или се шета, или обилази око куће, по башти и све надгледа, дотерује. Највише се задржава у подруму, у коме су већ лежала разна бурад од пића, што му пријатељ Марко послао и што он свакога дана поново тражи, кад би му се које пиће допало. Око ручка он већ постаје нестрпљив што ручак није готов. Сам иде у кујну, обилази око огњишта, проба од јела и наређује Магди или матери како ће се које јело запржити, које парче мяса за њега оставити и боље се испећи... Мати опет, једнако обучена у свечано, главе не диже од спремања колача, туцања шећера, пржења кафе: по кујни не може се проћи а да се не нагази на које зрно шећера или кафе. Од преосталих татлија, колача и локума, што се није могло да поједе, долапи, рафови и прозори доње собе претрпани. А то све због њега, оца. Њему се увек допадну ти колачи, а не могући све да их поједе, наређује да се остали

оставе, па ће их он сутра појести. А то опет никада није чинио. Пошто му се сутра неки нови колачи и пите допадну, то онда опет наређује да од њих оставе за њега за сутра. И то се толико дана гомилало, да ускоро почела цела кућа, особито доле, кујна и она велика соба, да заударају на онај тежак, масан задах, пун загушљивости, тешкоће, али некако слатак, раздражљив.

А опет целог дана не може Софка да се одбрани од дарова и поклона што јој отуда свекар Марко једнако шаље. Он после прошевине престао да иде од куће у хан и село. Сигурно сада кућу и све журно спрема за свадбу. И онда целог дана овамо шаље дарове и слаткише за њу. И свако вече, у мрак, чисто кријући се, и сам као осећајући да није у реду, али ипак сваког би дана долазио. Одоздо са капије чуо би се његов пун глас:

— Где је моја Софка?

И силином, пуноћом и раздраганошћу тог свог гласа испунио би целу кућу, чак овамо горе, до Софке.

Она, задижући шалваре, да јој не би сметале, а и косу склањајући иза врата, потрчала би одозго к њему.

— Ево ме, тато.

И љубила би га у руку.

Он би јој давао дар изговарајући се како тобож ишао тако по чаршији, па му случајно пало у очи, а особито какве минђуше, и ето купио за њу. И после чашћења и гошћења са оцем, чак и вечере и после ње дубоког у ноћ седења, он, одлазећи и праћен Софком са свећом до капије, увек у потаји, кришом, да га не би ко чуо, питао би је:

— Да ти не треба пара? Да ти дâ тата.

— Имамо, имамо, тато.

— Ама не то. Него за тебе, да своје паре имаш, па ако ти што треба, што зажелиш, да купиш себи.

Даље је не би ни питао, и Софка би, љубећи га на растанку у руку, осетила у шаџи дукат.

XV

И за све време од како се испроси, па ни на сам испит, кад први пут виде младожењу свог, Томчу, кога и не запамти, јер јој је једва допирао испод пазуха, никако се Софка не заплака.

И тек уочи свадбе, у суботу, када по обичају са свима девојкама и младим женама из родбине и комшилука оде у амам, да се искупа и спреми за сутрашњи дан, за венчање, први пут што се тамо заплака.

Цео амам је био закупљен. Мати и друге јој тетке и старе жене остале су код куће. Једино што је пошла баба Симка, чувена трљачица, која ће тамо Софку купати. Њој је то био занат. Била се испрва потурчила, побегавши за Турчином. Доцније, када је овај напустио, служила је по харемима, а кад остарела, вратила се овамо. И од тада једнако сваку удавачу она тамо у амаму купа и „трља“

Говорило се како она зна мађије: како купајући удаваче она их и учи, даје им као неке чини, како ће се сутра, на дан венчања, и после венчања, мужевима што више допасти и ући им у вољу.

Зато је Софка са том баба Симком и пошла. Мати јој је имала само што више јела, пита и колача да испошље у амам, чиме ће се оне тамо чистити и гостити. И заиста је све то одавно, још пре ручка, по слушкињама, заједно са преобукама, било однесено. А Софка кад пође, онда се само понеше дарови: пешкири, чарапе, чиме ће се амамџика и остало особље даривати. То, увијено у бошчи, понесе собом баба Симка.

Испраћене и одгледане са њихне капије чак до на крај улице, ушле су у ону уску, криву улицу, која је, водом излокана, била навек пуна камења, те се није могло да иде у гомили, скупа, већ у реду, једно за другим. На капијама жене, девојке устајале су и, знајући да то она, Софка ефенди-Митина, иде у амам, радознало су ишчекивале да је виде. Симка, срећна, као да јој је ово најбоља препорука за њен занат, јер ето и они, ефенди-Митини, позвали је да им Софку купа, а камо ли неће други,

нижи, сиротнији од њих. Са сваком се старијом женом здравила, разговарала и застајкивала.

А и ове саме су је заустављале, као да је то њена радост, слава, што се Софка удаје. Свака ју је предусретала:

— О, срећно, срећно, баба Симка!

Она, радосна, одговарала је:

— Хвала, хвала, да Бог да ускоро и убрзо и ваша девојка!

Софка, огрнута у нову, скупоцену, невестинску колију, дар од свекра, ишла је у средини. Било јој је пријатно. Знала је да све у њу гледају. Нова чохана колија, ма да је топло заогртавала и грејала је, ипак ју је стезала у плећима и око кукова. Знала је да јој се сигурно сада снага зато јаче испољава, види. Око врата уздигнута јака нежно и меко миловала јој је врат.

Пењући се том уском улицом и приближавајући се амаму и оном ћошку за који су морале да зађу и одатле право чаршијом навише да оду у амам, Софка је знала да ће, као увек, на том ћошку око дућана бити скупљених момака, нежењених, и другог света. Нарочито их је ту у дане, суботом, када се знало да женске иду на купање. А све морају ту да наиђу. Знала је да ће их сада сигурно бити и више. Јер још и пре, као девојка, када би она и мати идући на купање ту наишле, одмах би се осетио међ њима покрет, јер њих две биле су обучене у најлепше, најскупоценије одело. И није се знало коме више да се диве, која је лепша, да ли мати или она, Софка. А сада, кад иде као удавача, била је уверена да ће се што више скупити, да би је што боље гледали, подсмехујући се и сажалевајући је, што ето и она већ мора да се уда, истина за најбогатијег газду али још сељака, тек што се доселио, и то за мужа кога није ни знала и који је био још дете. И то она, она! Зато Софка, приближујући се осталима, није се, као друге удаваче, плашила од тог гледања, већ је, не гледајући ни у кога, ишла мирно, полако. Остале су, нарочито младе девојке, шипарице, црвенећи од радозналих, чисто зазорних погледа, као кроз шибу пролазиле и бежале на више ка мосту и амаму, тако да је баба Симка, кад је видела да ће са Софком готово сама остати, морала да их гласно зове.

— Море, шта се растурате? — заустављала их да би, као што је ред, обичај, све заједно стигле пред амам, који се одмах више моста видео.

Он је био округао, са старим каменовима а при дну, около, сав мемљив и влажан. Горе, испод самог крова, прозори са решетком да се не би могло кроз њих из чаршије тамо унутра гледати. Кров полагао, широк и сав црн. Једино у средини горе, где су била стакла кроз која је у амам долазила светлост, видео се креч, малтер. Око амама свуда вода, нарочито од оне амамске чесме, из које се амам водом пуни а која се после овамо у чаршији и око амама разлевала. Више амама опет је настајала чаршија и чувена циганска махала, са високом, старом сахаткулом. Отуда су већ допирали звуци ћеманета, дахира и бубњева које су тамо Цигани, свирачи, по својим колебама пробали и дотеривали, да буду готови и, чим падне мрак, почну отуда да се растурају овамо по вароши.

Испред амама дочека их сама амамџика. И пошто је Софка пољуби у руку и дарова је кошуљом, она прво њу уведе унутра и одведе је у чело, на најлепше место, где је био прострт душек, док су свуда около по миндерлуку биле асуре. Под је патосан плочама. У средини горела је обешена лампа, јер је од високих ограђених прозора било мало светлости. Једино што је било још светлости, то је долазила од оног великог купа жара, који се црвенећи жарио и светлео и око кога су се сушили пиштимаљи. За Софком уђоше и остале. И чим се за њима затворише и закључаше амамска врата, све, осетивши се затворене, сасвим се ослободивши, брзо, весело почеше да се пењу по миндерлуку и да се свлаче. Убрзо се амам зашарени свученим хаљинама, испуни се разговором, кикотањем, радосним узвицима од журбе.

И поче и пре купања: голицање, смех, набацивање хаљина једне на другу, силом свлачење и откопчавање неких, које су се стиделе, јер су тек сада први пут долазиле у амам. Нарочито од младих жена, скоро удатих; није се могло опстати. Оне су прве биле свучене, прве готове. Сваку девојку су јуриле, задиркивале. Убрзо па лупа нанула Циганки, које су ишле и распремале, лупа врата амамских и њихних токмака, обешених дрвених ћутука, који су по вратима, приликом затварања, падали одозго ударајући их и притискујући их, да што боље стоје затворена — све се то измеша и поче да бруји... Неке, већ готове, свучене, не могући чекати, са нанулама у рукама, трчале су босе по плочама, да што пре уђу унутра, а отуда се враћале вриштећи, прскане

хладном водом од других које су пре њих ушле. И све, као да им је баба Симка била све и сва, отац, мати, њој су се обраћале, тужиле једна на другу. По која тек вриштећи отуда истрчи.

— Тето, мори, Види ове! Не може од њих да се прође!

За њом, готово посрћући, узверена, зајапурена излеће друга и виче:

— Баба Симка, стрина Паса сву ме модрицом начини! Сву ме изуједа.

Из амама опет допире стрина-Пасин грлени глас, глас младе, мале, пуне жене и тек сада, после удадбе, сасвим развијене:

— Сама је кучка. Не може да издржи кад се види како је лепа, па се сама уједа и штипа.

Софка, са баба-Симком до себе, онако одвојена, на најлепшем месту на душеку који је покривен белим новим чаршавом, свлачила се. Али некако споро. Она је одавна за све ово знала. И онда, чим се испросила, унапред је знала да ће све ово бити: цела њена свадба, и оне прошевине, и китке, и дарови, и оно скупљање мушких на ћошку, гледање и сада ово у амаму. Знала је како ће и сада, као и некада, исто овако кроз високе прозоре једва допирати светлост, тамо у дну трептати онај велики куп жара, испод миндерлука бити хладноћа од влажних плоча, тамо на улазу стајати тестије хладне воде, поређани редови нанула и Циганке у мокрим хаљинама, суве, црне са светлим очима и белим зубима. А из правога амама ће допирати топлота, пара и она загушљива амамска устајалост...

Знала је и то да је сада, када уђе, неће више гледати као пре, када је са матером долазила, још била неиспрошена (онда је све из далека чисто заобилазе, дивећи се њеној лепоти), већ да ће је сад сасвим друкчије гледати. Као да је никада нису виделе. Сада ће све, када почне да се свлачи, кришом, једва, из потаје, ишчекивати да се сасвим свуче, те да је што више могу гледати, мотрити јој сваки део тела, сваки њен покрет. А све то стога што се сутра удаје, иде мужу. За све то Софка је знала и била према томе унапред одавно равнодушна.

Али када виде да се све свукле, готово све отишле у амам, а до њених ногу једина остала баба Симка, па и она већ готова, опасана пиштималем и са великим нанулама на сувим ногама, и чисто заклањајући својим усахлим телом бакарне боје Софку од радозналих погледа, пушећи разговарала са амамциком и, са неком насладом,

мешала турске речи, — Софка чисто претрну, јер се није надала да ће јој сада све то оволико и овако доћи. И из страха да то ко не опази, да се зато она тако споро свлачи што се боји, и онда као сажаљевајући је, да не почну долазити по њу, да је охрабре, она брзо, одједном, баца са себе и остало одело и ужурбано позва Симку.

— Хајде, тето!

Циганка, којој амамџика брзо намигну и која је нарочито зато стајала и чекала, брзо Софки до несе лепе, шарене, „седевске“ нануле и понизно их навуче на њене мале, румене ноге. Затим пође испред Софке да јој отвори врата. Софка, као тресући се од језе, главом забаца косу. Осети како јој се она по леђима и дужином тела заталаса, и нежно је помилова. Ножним прстима јаче држећи нануле, да јој се случајно не исклизну, упуту се вратима. Прва врата, тешка, пуна влаге, стара, при дну сва иструлела, отвори јој Циганка. Она са Симком уђе. И када чу како велики „токмак“ по вратима лупну, затварајући их за њом, кад осети пару, влагу од воде и сапунице а из амама урнебесне клике, кикотање, звечање тасова, заплъускивање воде, она опет претрну, опет, као што се није надала, дође јој тешко, тужно. Али се трже и сама отвори друга врата и уђе у амам.

Испрва се није могло од паре ништа да види. Једино је одозго кроз зракаста стакла долазила светлост и осветљавала средину, „тершене“, а около по сводовима, по „курнама“ где је био потпун мрак, горела су кандила и мрко црвено осветљавала. Из чепова шуштала је вода падајући у камена, мраморна, четвртаста корита. На средини тершена једва се назирала изваљена тела и око њих или по њима већ слепљени праменови, влажних, дугих, црних коса.

Чврсто, високо, упуту се она својој курни, која се познавала и по двама кандилима и по црвеном застору на улазу, али је баба Симка задржа и шану јој:

— Софке, прво на тершену да се изнојиш и испариш.

Она скрену. Све које су лежале радосно, дирајући је, дочекаше је и начинише јој у средини места. Она се попе, леже. Али не као остале, на леђа комотно, већ ничке, сакривши прса и подбочивши чело на преокренут тас. Угрејана плоча пекла ју је. Али њој је било хладно. У прстима стиснутих руку, у грлу, осећала је јед, горчину, и то на саму

себе. Што да јој је сада овако? Што, када је све знала, ипак да јој сада дође оволико тешко? Што да је виде и гледају како њој није мило, не радује се. И још када Симка седе до ње прекрстивши ноге и једнако пушећи и пијући ракије, што јој амамџика беше послала, и то не да и она, као остале, лежи, да се пари, већ да чека када ће Софка бити готова, па да је купа, трља. И та близина баба-Симкина дође јој још теже. А знала је да сада настаје и теже и горе. Јер сада ће понова настати весеље, певање. И то, као увек, све ће песме бити о љубави, чежњи, месечини...

И заиста, ускоро то и би. Жене су око ње још лежале и париле се, али девојке већ почеше. Не могу више да издрже лежање, топлоту. Почеше опет по курнама, око чепова, и тамо по плочама изваљујући се једна другој у крило, да се плускају. А из крајњих тамних кутова, где се од паре нису могле да виде, почеше гласно да певају тад нову песму:

Жали, дико, и ја ћу жалити.

Одмах све прихватише. И жене око Софке дигоше се. И оне одоше тамо, измешаше се са девојкама. И оне почеше да се умивају, поливају водом, певајући заједно са њима. Жене су се познавале по јачини и ширини гласова. Вода отуда из курни, од многог поливања, поче у млазевима да се разлева овамо око Софке и око тершена. А песма све јача, страснија. И то као навлаш све око онога: како није благо ни сребро ни злато, и како као да је она тобож имала драгог, волела се са њим, па сада не полази за њега, — и оне, видећи како јој је тешко, сажалевају је, и да би је утешиле, певају те песме о растанку. Хоће да јој покажу како она није сама, како ето и међ њима има које су исто тако несрећне, туже, вену. А Софка је знала да то код ње није. И зато јој теже падало.

Готово сама, поклопљена ничке, опкољена паром, водом, песмом, осећала је како је пара гуши како заједно са паром гута речи тих песама. А они ударци токмака на вратима од Циганки, које су, послужујући, сваки час излазиле и улазиле, као маљеви је лупају по глави и у мозгу јој остају. А песма, звук тасова све јачи, све бешњи. Док једна, а то баш она која се тужила како је стрина Паса уједа, витка, црнпураста и бежећи од другарица, које су је јуриле, поливале водом, да јој се сва коса била слепила по њеном красном витком телу, дотрча

овамо на тершене код Софке и дигнувши руке, затузивши главу, запева тако силно, да амам као звоно одјекну:

Да знаш, дико, да знаш, дико,

Како венем за те.

Па одједном прекину, и, као да се она сутра удаје, поче да жали, нариче:

Јао, јао, јел'те, дико, жао,

Јел'те жао, што се растајемо.

— Тето, хајде!

Софка се диже. Осећала је да неће моћи издржати, да ће пући.

И, када уђе у ону своју одељену курну и кад осети да се иза ње спусти застор, она, држећи се за главу, чисто паде до чесме и груну у плач. Симка, када то виде, брзо се окрете и не давајући Циганки да и она уђе, види, пресрете је и нареди јој да стоји споља и јако, добро да држи застирач, како се не би ништа видело.

Циганка остаде споља држећи чврсто застор, да се не лелуја, тајанствено смешећи се, мислећи да се зато крију што ће Симка сада Софки, трљајући је и купајући је, давати мађије, чари за мужа.

А међутим, Софкиним одласком, жене и де— војке као да се сасвим ослободиле. Од паре, топлоте, распарене и омекшане до костију, да излуде од беса, певале су. Амам бруји. Чак и амамџика ушла. И онако обучена, са плетивом о врату, загледала се. А све надвисује и води она иста девојка. Стоји на среди, дигла тас више главе и једнако пева. Пева заносно из свег грла. Амам звечи:

Јао, јао, јел'те, дико, жао?

Јел'те жао, што се растајемо

Растајемо, а...

И немогући више од севдаха, баци тас од себе. Тас звекну, одскочи и звечећи откотрља се. Све се пренуше уплашено да их амамџика за то ломљење посуђа не грди. Али се и она, стојећи онако на улазу, беше занела, гледајући у ону.

Међутим овамо Софка је грцала, као никада у животу. У мало што није на глас јаукала, тако је плакала. Пуче јој све пред очима. Би јој све

јасно: да ово што јој сада толико тешко, оволики јад и бол; да ово што она ето сада плаче као никада, јер је ни рођена мати не виде да се пред њом икада заплака а камо оволико као што сад плаче, да чисто осећа како јој се срце чупа и снага распада — да све то није због тога што полази за недрагог, већ да је због другог нечег, што је веће, горе. Сада се све свршава. Оно што је знала, слутила да ће доћи али ипак до сада још било далеко, ето сада већ је ту, дошло је. До сада бар, иако није кога волела, а оно бар се коме надала, чекала га, сневала и у сну га љубила. А сутра, после венчања, све престаје. Више нема коме ни да се нада, ни о коме да мисли, још мање да сања. Све што је душа волела, за чим је жеднела, иако не на јави оно бар у потаји неговала, све сутра иде, одваја се, откида...

Кида саму себе.

— Ух, ух, тето, тето!

Грчећи се, угуривајући се у Симкино крило, у њена спарушкана недра, плакала је, вила се Софка обезумљена. Њено сасвим развијено, као од мра- мора резано, раскошно тело, изнојено, окупано, бљештало је и преливало се у лепоти и пуноћи.

Баба Симка ју је купала. Полако, зналачки, својом руком са већ као пергаменат отврдлом кожом прелазила је по њој, по њеним леђима, плећима, око прсију, да боље истрља, те да сутра ти делови на венчању јаче, истакнутије, лепше јој стоје. А на Софкин оволики плач, грцање, није обраћала пажње. Била се сама занела толиком Софкином лепотом, какву одавна није имала прилике да види, те је чисто као тешећи себе, што и њој бива сада тешко, и гледајући Софку како плаче, сама себи говорила и саму себе као храбрила:

— Ех, сигурно ми је ово првина. Као што јој заиста није била првина, нарочито сада, у последња времена. Ниједна није била срећна. Ниједна да је полазила за драго. Готово све су овако као Софка плакале, јадале се, рониле сузе... Али која вајда!

И бојећи се да ће се сада, када се амам смирује, јаук и плач Софкин сигурно чути, па да би га као заглушила, она се гласно са свима испред њихне курне разговарала, задиркивала, шалила. И када се Софка, сасвим прибрана, умирена, диже напослетку и изиђе из курне, Симка јој ништа не рече. Чинила се да ништа не зна. На Софкино:

— Хајдемо, тето! — она само што одговори:

— Хајде, Софке!

И то њено „хајде Софке“ тако се слагало са Софкиним гласом. Било је у њему неко саучешће, утеха, али и храброст и решеност: писано је, нема се куда, и онда — хајде, да се иде тамо куд се мора. И то саучешће у њеном гласу Софку толико трону, охрабри, да, сасвим умирена, изиђе из амама смело и са осмехом.

Ове овамо по миндерлуцима, облачећи се, нису могле још да се охладе од купања. Из минтана, јелека, вирила су њихна топла прса, црвени, једри вратови са узнемираним, набреклим и ознојеним жилама. Све су још једнако биле разузурене, никако да се приберу, охладе. Сваки час су летели из руке у руку бели пешкири, којима су брисале зној са чела, завлачиле их међу прса, испод пазуха, и отуда их извлачиле мокре и сасвим пресавијене од зноја. Онда су поново други, суви пешкир узимале, једна другу молиле да је обрише где она сама не може, по леђима или ма где. А услед тог међусобног трљања, опет је настало задиркивање, голицање, бежање и ваљање по хаљинама. Опет се цео амам испуни мирисом њихних чистих, окупаних и страсних тела. Из самог амама, курне, једнако је овамо на махове, како би се врата отворила, допирала пара и топлота, и то тако јасно отуда на махове пахтала, да је изгледала чисто као нечији уздах, као од оних тамо мраморних плоча, које као да жале за њихним лепим телима, која су до сада по њима лежала...

И та се топлота и пара отуда овамо све више мешала са светлошћу свеће и мало хладнијим ваздухом, и све више пунила влагом и тамом цео амам. А то их је, изгледа, још више дражило, опијало и знојило. Све већа је и већа цика и јурење настајало.

Али то све одједном престаде када се Софка појави. Све се к њој окренуше и све је као у један глас, задиркивајући је, дочекаше:

— О, невесто! невесто! Ах, Томчо! Ах, пусти сине! какву ће сутра да грли!

— Море, ђувендије! — из свега гласа викну тетка Симка. И да би, као што је ред, сада после купања настала што већа шала, смех, весеље, окрете се амамџики:

— А мори, што гледаш, шта стојиш ту? Што отуда (споља, из чаршије) не пусти њих неколико, да ове ђувендије умире?...

— О, о... тетка амамџике, пусти Васки онога њенога Ристу. Ено га дрежди и чека пред амамом на мосту.

— А теби Јована! — одазва јој се увређен и срдит Васкин глас.

— Миту, Миту, пуштајте! — одјекну С другога краја од оне раскалашне снашке, и видело се како бесно баца поглед на исту ону црномањасту девојку, која је купајући се певала и бацала тас. Бесно грлећи, дирала је:

— Миту, Миту овој пуштајте! — И одједном запева:

Мито море, Митанче,

Цркни ми, пукни, душманче

Мито море, Мито, Мито!

И то „Мито“ све прихватише и почеше са толико чежње, страсти, лудила да певају и изговарају, да и сама амамџика, раздрагана, смешећи се, мораде да оде, још јаче да притвори спољна амамска врата, да се тамо, у чаршији, не би чуло и око амама почели да скупљају мушки.

Симка већ беше обучена и села у чело астала. Испред ње је већ стајало стакло ракије, кисела грожђа, крушака и паприка. Око ње почеше и остале да се ређају, освежавајући се воћем и осталим слаткишима.

И Софка је грабила да би била брзо готова. Сиђе и она, седе међ њих. Почеше и њу да служе, и, на изненађење свих, не само што поче јести, него испи и неколико чаша ракије, а једнако са оним задржаним осмехом на устима, с очима мало стиснутим и обрвама једва приметно набраним, као смејући се свима и све их сажаљевајући...

XVI

У полумрак вратиле се из амама. И све док су пролазиле чаршијом, прелазиле онај мост, увијене, погнуте и кријући се једна уз другу, ишле су мирно. Чим се изгубише из вида чаршији, опет почеше да се погуркују и обазире. А већ када као намирисаше Софкину улицу, све појурише. Свака је трчала, да што пре стигне. Баба Симка их с муком задржавала, док напослетку не диже руке од њих и готово само са Софком остаде. Али Софка је толико била уморна да ништа од тога није примећивала. Само кад сагледа кућу и већ испред куће упаљена два фењера, која су горела и трештала, као нека два црвена сташна ока, а између њих се лелујао венац од шимшира и великих белих ружа, којим је била окићена капија — њој цела кућа, нарочито због тога шимшира, као да замириса на нешто покојно, мртвачко. На крову, који је препокриван сад, сигурно од оног новца добивеног за њу, падоше јој у очи нове ћерамиде, које су јасно одударале од старих, црних, маховином већ обраслих, црвенећи се, као да су од мяса, као — а то није могла да појми откуд јој дође и зашто — као да су од њеног мяса, од ње саме. Она се сва стресе. Али се прибра и са баба-Симком уђе не на капију, јер ће од сада на њу улазити само сватови, званице, гости, него иза куће кроз комшијске капиџике.

У кући је већ све било узрујано, измешано, и врело од света. У кујни је кркљало јело у великим лонцима, и свуда масна пара; иза куће буктао је велики огањ, трештао разгорен жар, на коме се окретали и пекли прасци и јагањци; из оне комшијске куће, одмах преко баште, где је сада ограда била изваљена, да би се могло у њу комотно ићи, једнако су дотрчавала деца, слушкиње, једнако се тамо вукле хаљине, јастуци, јоргани, колије, јер ће се ноћас тамо сва деца носити да спавају...

А овамо по кући све жене, особито млађе, биле су тако лепо обучене, све у стајаћа али већином танка, свилена провидна одела. Јер сутра, за Бога, треба да се покажу сватовима новог пријатеља, да се види каква је Софкина родбина. Све су биле у дугачким свиленим антеријама а повезане чајкама са разним накитима; а скоро обојених, масних и

црних коса, навучених обрва, набељена лица, особито подбрадака и грла. Подбратци и вратови били су сасвим откривени. И то тобож због посла, трчкарања по кући, а највише и због тога што су знале да за сада, овога вечера, неће долазити ниједан странац, туђ ,човек, већ ће све бити њихни, из родбине, и, немајући од кога онда да се крију, зато су све биле слободне, више овлаш обучене, а чисто су уживале у тој својој отвореној, комотној накићености и лепоти. И као да нису биле маторе, неке готово већ старе, већ као да су девојчице, тако су се од те своје откривености и слободе биле раздрагале. Сваки су час отуда из кујне истрчавале са вриском и врелим лицем. Сваки час су силазиле у подрум, где је било пиће, и око бунара већ је увек по која хладила лице и главу.

Софка се свему томе није ни чудила. Знала је да ће оне, као на свима свадбама, весељима тако и сада бити такве. Као да ће ове ноћи бити са другима, а не са својим мужевима, тако ће бити луде. Триста ће чуда од беса и страсти чинити. И доцније, што пиће буде јаче, њихни мужеви пијанији, загрејанији и оне ће све распаљеније све страсније бивати, као да се са тим својим мужевима, с којима су већ толику децу изродиле, тек тада први пут у животу виде, као да се први пут тада заволе и заљубе једно у друго. И целе ноћи биће све горе, све бешње. Свака ће гледати да буде што луђа, што ватренија, да тим, том својом великом љубављу према њему, свом мужу, као подиже му и даје неки већи углед и цену.

Јер ето свака од њих почела већ око огњишта да издваја од јела и зачињава га онако, како њен воли. Неке чак донеле од своје куће брашна и масла, јер зна да њен најрадије од тога брашна воли; неке опет у тестијама од својих вина, јер боји се да ће, ако друго вино, јаче пиће пије, као што је луд, триста чуда начинити, а овамо од тог, његовог вина, на које се навикао, ништа му неће бити. И тако свака. Свака ће гледати себе, да што више уграби од весеља, среће. Ниједна се неће обазрети на њу, Софку, још мање да јој буде бар благодарна што ето њој, због њене удаје и свадбе, има да захвали за то своје весеље и радост. И тек ће онда, по обичају, у зору, када почну долазити гости, када треба Софка да се облачи и буде спремна за венчање, тек ће се онда ње као сетити. Искупиће се око ње, и као кајући се што су је

ноћашњим својим толиким, од срца, као саможивим весељем, заборавили, почеће, чешљајући је и китећи, да плачу, наричу око ње.

Али зато ипак на њих Софки није било криво. Знала је да им је то једино, када буду свадбе и славе, што и оне могу да се сасвим одвоје од рада, брига, деце, и осете живот. И тада, пошто се и пре саме свадбе дуго ради, дуго спрема, онда се кад већ и она дође, све заборавља, баца, потпуно се предају јелу, пићу и веселу. И то чине нешто због тога што им је као једино тада допуштено, а нешто и због самих себе — саме се том удајом и женидбом загреју. Ваљда их она подсети на њихне удадбе, када се оне венчавале. И онда на тим удајама других оне, неке од раздраганости што им се наде испуниле, пошле за онога којег су волеле и желеле, сада се као кају, што су онда биле тако луде, стидљиве и уздржљиве; неке ваљда од бола и туге што им се никад оне наде нису испуниле, не пошле за драгога, нити ће икада осетити шта је драго и мило — постају толико луде и бесне.

Зато је њих Софка са осмехом гледала одозго, како им лица, од пића и од раздраганости, дошла румена, врела, и то од оног тамног женског руменила; како им се очешљане косе све више развијају и у неред, вितिцама, падају око вратова; антерије и појаси им се већ олабљавају и окрећу у страну, и како већ не могу више да издрже. Што више долази и пада мрак, оне бивају све унезвереније. Не могу да дочекају када ће већ једном сасвим мрак да падне (ма да је био пао), сасвим отпочети весеље? Од када су већ све свеће по собама и фењери испред куће и по дворишту упаљени; одавно се осећа јак и силан мирис јела и печења; одавно је већ и прашина почела од њиног силног трчања да се диже, колеба, а још ништа не почиње. Јер, још свирачи не долазе, а док они не дођу, дотле ништа нема. И, заиста, што већ ти свирачи не долазе? Јер ако се овако још чека, неће се моћи издржати, можда ће се пре тога нека од њих већ опити, већ заситити и онда — нашта толика радост, тако дуго чекање и жудња... И зато, када се већ једном чу одозго свирка, цела се кућа покрену, све полете на капију, с узвиком:

— Ето чалгиција!

Свирачи су заиста долазили. Чуо се чак и звон чампара од чочека, и вика дечурлије, што је скакала испред њих. Доле у дворишту, што се свирачи више приближавали, све више се дизала граја:

— А, бабо, бабо!...

То се односило на матер, која је, онако узрујана, изгледала да се згранула од радости. Није знала шта ће, јер ето и то дође. Дође да сада, као свака мати, која дочека ово весеље, мора прва оро да поведе.

Напоследку и свирачи уђоше. Поклонише се пред Тодором и збише се и стадоше до зида уз капију. Чочеци скидоше чампаре, па и они пристојно стадоше. Ашчика брзо тада приђе Тодори, поклони јој се.

— Срећно, бабо!

И предаде јој сито, пуно шећера, леблебија и осталих шећерлема, које ће она уз игру другом руком око себе просипати и бацати, да би тако пун, сладан и раскошан био нови брачни живот њенога детета.

Свирачи засвираше. Тодора поче... Али, да ли као од радости, или од збуњености што је све у њу гледало, помете се. Поче да греша. Брзо, смејући се, ухватише се до ње друге и почеше да је поправљају. И она се брзо трже, поправи. Поче да игра, води, заноси и оном другом руком из сита око себе, на широко по дворишту, по кући, чак и преко куће да баца шећер и леблебије.

Мрак отпоче бивати сасвим густ; фењери почеше јаче да светле, кућа, осветљена и пуна топлоте од људи, женскиња, њихна одела, мириса, поче као да се креће и нија. А оро никако није престајало. Све се јаче шири, развија. Поче да опасује сву кућу и пуни цело двориште. Већ су околни комшијски зидови начичкани суседима, особито девојкама, које су доведене да тако преко зида гледају Софкину свадбу. На капији улаз је већ био закрчен. Већ и туђи момци из целе вароши почели да долазе, и хватају се у оро...

А све то одоздо једнако је гледало овамо горе, на њу. И Софки се учини да, поред ње, највише гледају у оно иза ње на докату, у њене спремљене и распоређене дарове које ће сутра носити младожењи: свилене јоргане, душеке и јастуке. Особито као да су гледали у онај црвен, свилен, свадбен, за двоје широк јорган. Софки се учини као да је гола, јер тако поче, не знајући ни сама зашто, саму себе да загледа, као да се увери да ли заиста на себи има одела, да јој штогод не фали. Али брзо се сети да то не сме допустити, особито, да је тај туђи свет, начичкан око зидова и на капији, тако горе усамљену гледа, и по томе досети се како је њој сигурно тешко, и онда да је почне жалити. Брзо забаца шамију и сиђе. Гласно, као у инат некоме, чу се како она рече:

— Хајде да играмо.

— Млада, млада хоће да игра! — И све се склепташе око ње, особито стрине јој, тетке. Сигурно срећне што се тиме показује Софка виша, јер ето хоће сама она да игра, а не као остале удаваче, које се тек морају тражити, извлачити из кутова.

Свирачи почеше. Чочеци, као у почаст, испред саме Софке стадоше, да је прате у игри. И Софка једним погледом испод очију одмери све. И пошто своју доњу влажну и врелу усну стисну, да јој се горња као и образи уздигоше, надмеше, поведе коло. Али како! Знала је да је нога неће преварити. Знала је да ће је сада највише гледати, најдрскије пиљити у њу; да ће сваки њен покрет, сваки део њеног тела, било ноге, било колена, кукове, који ће јој се у игри појављивати из хаљина, све то сада доводити у везу са сутрашњицом, са тим њеним мужем, првом брачном ноћи. Особито знала је да ће је мушкарци, туђинци, који су је ретко виђали, сада прождирати погледима. И зато се очима, упртим у своја прса, колена и врхове ногу, с једном уздигнутом руком, пусти целу себе у игру. Прво као поклекну, одскочи и одмах затим поче округло, топло да се нија и креће по свирци.

Остале једва дочекаше ту њену раздраганост, те и оне почеше још веселије и бешње, особито чувена и страсна играчица, тетка Паса. Она, чим спази Софку како заноси, игра, чисто суревњива, одмах се до ње ухвати. Али и остале тетке, мати јој, не дадоше да се она са Софком надмеће. Све се око ње ухватише, и почеше с њом да се надмећу. То би згодно за Софку, те се неопажена повуче и остави их да се утркују у игри: загрљене, готово један корак у корак, један покрет у покрет, један скок у скок. Ускоро двориште им постаде тесно, свирка јака и силна, чочеци тамни и раздражени...

XVII

У саму ноћ дође кући и ефенди Мита, обријан и очешљан. И, као што је ред, обичај, тако је и он доцкан дошао, када је био сигуран да су до тада жене овамо већ биле све посвршавале што треба: и оно купање Софкино у амаму, слагање дарова њених по доксату, дочекивање свирача, играње првога ора, просипање шећера. И онда после тога зна се долази „његово“, тј. дедина дужност, да сада када почну мушки гости долазити, он сам их дочекује.

И зато, када дође, пошто прегледа кујну, богато обдари ашчику, Цигане, а највише баба-Симку, повуче се горе. Жене одахнуше. Знало се да више неће силазити, већ ће, ако му што треба, одозго наређивати. Он се изгуби горе у осветљеним собама. Сигурно је прегледао постављене велике, округле софре. И ма да су тада већ били у моди астали, ипак је наредио да се, по старински, поставе софре, јер је знао да их нико, сем њих, нема такве широке и велике, нико онако, за тридесеторо, дугачке, једноставне пешкире преко колена, нити ико има онакве и за онолико свећа златне и сребрне чираке.

После се чу како одозго викну:

— Магдо!

Као увек, тако и сада није звао непосредно: „ти, Магдо, Тодоро“, јер би то био за њега као неки посао, понижење, већ тако у опште само име спомене, па онда нека други, који чују, зову тога кога он тражи.

Магда узлете. Чу се како јој заповеда: да ону софру у челу још јаче повуче, око ње више јастука наређа, да не би из оне друге собе пиркало и ко назебао. А по томе се већ сигурно знало да ће он ту седети и да за себе тако и уређује. После нареди да се свеће у чирацима боље разреде, боље наместе; горе, на доксату испред врата, да се изнесе и обеси још неколико фењера, да би степенице биле боље осветљене; да се после тамо, уза зид доксата, донесу клупе и астал, за којим ће сви- рачи седети. А за њега да се донесе треножна столица, са малим, од саме вуне растресеним јастуком, на коме ће он сада, горе, уврх степеница,

морати да седи дочекујући госте. И у исто време да му се донесе она његова ракија, коју је још од јутрос наредио да се хлади, и много дувана, и то прављених цигара, јер неће имати када да их савија, а мораће да пуши много, брзо. И прво то за њега што треба да се донесе, па тек онда да се ради ово друго шта је наредио.

После се виде како он тамо седе, и то не онако како је хтео, него како је знао да треба сада, на свадби, седети. Седе, да га светлост од фењера у лице запљускује, те да се, онако наслоњен раменом и лактом о перваз доксата, види цео, да се види и она његова уздигнута рука са запаљеном цигаром међу прстима, а сва разголићена услед заврнутих рукава, и испод ње наниже по первазу доксата поређан дуван, ракија и мезе...

Мислио је о себи: како ће сада морати силом да пије, да би се брзо опио, те могао да чини оно што мора, као сваки отац. А како му све то тешко пада! Како би он све то оставио, бацио, и запрепашћујући све, као што то њему и доликује, отишао, далеко, далеко, далеко... Јер на шта лагати? На шта све ово? На шта да он дочекује госте, љуби се са њима, када њега не весели ништа ни ти гости, родбина, ни то јело, пиће, седење са њима, весеље, певање и тобож радовање?! Али се морало. Није се имало куда. И зато сада он, да би могао да лаже, да се претвара, морао је ту ракију испред себе, испод руке, све више да испија и цигару за цигаром да пуши и баца. Сваки час устаје са столице, опет седа, скршта ноге. Свираче још није хтео звати к себи горе, јер би му били у близини и заударали би му оном својом неопраношћу и масноћом циганском, зато нареди да одоздо из дворишта свирају.

Свирачи, знајући ко је он, издвојише се само они који су сигурно знали свирати. И почеше, и то не обичну песму, већ песму њихове куће, која се увек певала када се ко од њих удавао и женио:

Хаџи Гајка, хаџи Гајка девојку удава,

Ем је дава, ем је дава, ем је не удава!

И како му раздрагано дођоше као нека утеха речи и та песма о њиној кући! Да, заиста, нико се од њих није женио ни удавао друкчије до овако! И сам он, кад се венчавао, венчавао се више онако, не истински,

не ради себе, већ другога: оца, куће, света ради... Па ето и сада, он, своју Софку — зар је удаје од свег срца? — него што мора!...

И зато му сада долазе тако тачне, тако тужне речи те њихове песме, коју су Цигани одоздо једнако понављали.

Хаџи Гајка, хаџи Гајка девојку удава,

Ем је дава, ем је дава, ем је не удава!

Баци им динар и викну доле ка кујни:

— Жене, ракију за чалгиџије!

Свирачи, зарадовани не толико његовим бакшишом колико што су га песмом задовољили — а знало се како је њему тешко угодити — још јаче и слободније почеше. И саме жене одахнуше видећи га расположеног. Јер због њега до тада нису смеле да се појаве. И која би баш морала послом поред њега да прође, пролазила би, али избегавајући — га, да можда не опази на њој нешто: како је или необучена, или неповезана како треба, и почне је грдити. А тада, видећи како се он расположио, части свираче, ослободише се и оне. А и он као да је знао за то. Стога је намерно тако и радио. Више се правио да је весео него што је у ствари био, да би доле жене биле слободније. Зато је више пио и наређивао свирачима шта да свирају, И то не оне песме, које су биле лично његове, него ове, свакидашње за које је знао да их сви остали воле. Чак поче одозго са свирачима да разговара, наравно турски. Поче поједине да распознаје. Опazi и познаде старога Мусу, који, на његово изненађење, ето још је жив, и са својом шупељком међ рукама и погнутом главом, увијеном старим прљавим женским шаловима, да му не би озебле очи, на које је једва гледао, седи прекрштених ногу, и то у крају, позади свију. А њега увек собом воде, не да им помаже у свирци, него да, држећи тако своју шупељку испред себе, пред светом изгледа како и он свира, те да би после имао и он права на јело и пиће.

— Муса, јеси ти, Муса? — чуше Цигани како га одозго поче ословљавати ефенди Мита.

Они, радосни што их због њега не грди, почеше онога мувати, да се што пре освести, устане, одазове. Овај, кад се освести, ђипи унезверено.

— Ја, газда, ја...

— Можеш ли? — доброћудно га поче питати ефенди Мита. — Како си? Имаш ли ракије?

Стакло са ракијом, које су до тада његову од њега крили, једва му давали по коју чашу, сад му цело утрапише у руке.

— Имам, имам, газда! — тресући рукама поче показивати стакло.

— Е добро, пиј! Па када нестане, тражи још

Свирачи, срећни, наставише сасвим слободно и лепше да свирају. Поче се осећати она слобода, која је тако нужна за весеља и свадбе. А да би то још више било, ефенди Мита реши се још више да се спусти, да сасвим сиђе и помеша се са свима њима. И то све не ради себе, већ ради њих, да би они били веселији. А напослетку и треба, пошто ће ово бити његово прво и последње весеље са њима. Па онда нека буде потпуно, цело! Зато поче одозго да силази, а, највише услед доста попијене ракије, да одлази у кујну и тамо са женама да се разговара. И да би се оне још више ослободиле, и сасвим отпао са њега онај углед, поштовање а с тим и страх, удари и у мало масније изразе и задиркивања. Тако је и са девојкама чинио. Девојке опет, које су пре од њега чисто бежале и дрхтале од страха пред њим, после његових тих несланих речи и шала сасвим ослободивши се, постадоше још несташније и раскалашније.

Све се ослободи и појури. Све, особито девојке, које су тако жудне биле весеља и ора, ослободивши га се, као да га и нема, тако су поред њега истрчавале, витлале се, не бојећи се више ни једна да ли јој се нису случајно шалваре смакле и бедра, половине јој се виде више него што треба, и да јој није јелек и минтан сасвим закопчан. Чак и сам он колико је њих, кад би прошле поред њега, заустављао. И срећан што га се не боје, не страхују, обгрљавао би по коју око стаса и метао јој руку на бедра, а особито на једар јој кук. Оне се нису трзале, плашиле, осећајући ту његову лаку руку, са већ спарушканим дланом. Али је за њега то била највећа срећа, а особито када би видео како нека, услед његова све јачег притиска по том њеном чврстом, набијеном, још мушком руком нетакнутом бедру, почиње да се заборавља, почиње да осећа како је та његова, и ако стара, спарушкана рука, ипак мушка, и

због тога њој на мах у очи јурне млаз светлости а на уснама јој избије дах и страст, и онда се брзо, голицаво извија од њега и бежи.

У том почеше већ и гости да долазе.

Брзо, готово на душак, испуни се цела кућа. Горе мушки и међ њима у челу он, ефенди Мита. Он није могао много да издржи и онако горе, на врху степеница, све да дочекује и са сваким да се здрави и љуби. Само је са првима, па је одмах заједно са њима и он засео за софру. И после једва настаде и вечера, и то вечера одуговлачена, тешка, са свима могућим здравицама, чорбама и зачинима и тек једва у неко доба ако се пређе на само јело, праву вечеру. И као што је ред, све је то праћено свирком и песмом свирача спровођу њих, на доксату, али не свиркама и песмама кратким, бурним, које човека пресецају, раздрагавају и померају са места, већ знаним и нарочитим за те вечере, „за слатко једење“, дугим, тихим, монотоним, које човека умирују, заносе, као успављују, те се може спокојно, са насладом, полако и раскомоћено да једе и пије...

XVIII

Софка, склоњена у ону комшијску кућу преко баште, седела је у малој собици на кревету до прозора, да би могла отуда, кроз баште, све овамо видети. Око ње, по поду, била су поређана деца, мала, још на сиси, коју матере нису могле, због честог дојења, код својих кућа оставити, већ су сва била овде покупљена и увијена у пелене, да би, тако одвојена, удаљена од свадбене ларме и вреве, могла мирно да спавају. Зато је Софка, знајући да ће у тој соби бити најмирнија, јер због те деце неће смети као по другим собама сваки час и ма ко улазити и излазити, и дошла овамо. Само је Магди казала да ће овде бити.

И заиста, као да се дуго одмарала и спавала, дремуцкајући наслоњене главе на руку уз прозор, слушајући тихо дисање дечје, удишући онај мирис којим је била соба испуњена из њиних, још млечних плућа и уста, из њиних стиснутих и уз образе наслоњених ручица, ознојених главица са ретком косицом и још меким темењачама. И све је то око Софке мирисало некако слатко опијајући, као на прву траву, прву пролећну влагу. И чисто јој тешко падао тај млечни дечји задах око ње, а још теже она хука и врева из њихне куће. Чисто јој дође да и одавде бежи. У том уђе Магда, шушкајући полако, мислећи да Софка увелико спава. И Софка, само да јој није било сада тако тешко, оћутала би, начинила би се да спава, али није могла, већ јој се јави:

— Шта је, Магдо?

Мора да јој је у гласу било нешто толико тужно када се Магда чисто пренерази и поче око ње уплашено да облеће.

— Па зар, Софкице, ти не спаваш и не одмараш се? А ја мислила...

— Не...

— Ао! Па ти ниси ни јела, мори, ништа — пљесну се Магда, досетивши се да због глади можда Софка не може да заспи, јер се сети да она, од како је дошла с купања па ево чак ни до сада, ништа није јела.

— Па хоћеш да ти донесем? Да идем и донесем штогод?

— Нећу! Не! — врати је Софка.

— А да пијеш нешто? Узми, мезети макар штогод? Узми, прво једи нешто, па онда пиј...

— Нећу, нећу да једем! — одсечно, чисто гадећи се при помисли на јело, одби је Софка.

— Па онда да донесем да пијеш нешто?

И оде натраг, али сетно, замишљено, јер по том Софкином одбијању јела значило је да хоће да пије не вина него ракију. И по томе је Магда видела колико мора да је Софки тешко кад ето хоће да пије ракију, коју дотле није тражила.

Магда се брзо врати и донесе. Али да се не би познало, нити ико могао да помисли да је то ракија, насула је у тестиче од воде, у чије грло, да би што више изгледало да је вода, била је утурила лишће. Софка натече тестиче. Са набраним обрвама, мрдајући устима, стресе се од ракије, која ју је пекла; али, решена, са поуздањем, поче пити и осећати како је по грудима пали, жеже.

И гле, како јој одмах би друкчије, као некако лакше. Песница руке, подбочене о колено, поче постајати чвршћа. Цела јој се снага поче кретати. Поче осећати испод себе како јој постеља, кревет, бива врео, чисто не може да седи, а у прсима срце јој јако и слободно бије... Понова натече тестиче и опет се не покаја, јер још јаче осети снаге и врелине. Кроз ноздрве јој допире ноћни хладан ваздух. Башта поче да јој се нија, ноћ све лепша, одређенија, као и она свирка, песма:

— Хаџи Гајка, мори, хаџи Гајка девојку удава,

Ем је дава, мори, ем је дава, ем је не удава!

И Софка осети да већ наступа и долази оно када ни она више не може остати овде, овако мирна и усамљена. И стога, све више пијући ракију, поче се спремати и за то. Једино што јој глава заносила и очи јој гореле. А то, мислила је, све је због страха. Бојала се, када већ почну младожењини гости долазити, а она ће морати да иде тамо и дочекује их, па пошто ће је сви весело, раздрагано, гледати, ишчекујући да виде каква је она, те, ако је и она весела, срећна, да се и они још више

веселе, више пију, певају; бојала се да она тада баш не поклекне, не покаже се довољно срећна, весела.

И заиста не посрну, показа се како треба. Око поноћи, када Магда као без душе дотрча к њој и јави:

— Иду младожењини! — она се одмах диже, и пође са Магдом.

И идући преко баште чула је како отуд трчећи и јурећи сви вичу:

— Пријатељи иду!

И ма да је било осветљено, ипак су сви носили свеће и јурили капији, да још боље осветле улаз. И заиста су то били они, „пријатељи“ и долазили овамо у походу! Чула се час зурла, час ћемане, и варошка, и сељачка свирка.

Ускоро се поче да познаје у среди њих Марко, свекар. Испред њега момци на моткама носе фењере, те се види како око њега иду његови, већином све сељаци. И сви се тискају око њега. А он у среди, са заогрнутом колијом, заваљеном шубаром, разгнута врата и прсију, те му се бели нова, свилена, са чипкама кошуља, сигурно Софкин дар. Није могао чекати, него, да покаже колико му је Софка мила и драга, одмах навукао ту кошуљу.

— Пријатељи моји! — чује се како виче окрећући се око себе. — Нека ме чују! — наређује свирачима, да јаче, више свирају.

Настаде руковање, љубљење. Сељаци све око Марка и један уз другог, као плашећи се оволике куће, осветљене, пуне света и то варошкога „голешкога“ света. Једино се он, Марко, не буни. Сав радостан, чује се како рукујући се виче:

— Јесте ради гостима, пријатељи?!

— Како да не, како да не? — заглушује га са свију страна.

Долазе до степеница. Он застаде гледајући горе, где га пријатељ, ефенди Мита, гологлав, једва држећи се, опкољен хаџијама и женама, чека — и поче да виче:

— Где је моја Софка?

— Ево ме, тато! — дотрча Софка до њега и пољуби га у руку. Он као да осети како Софкин пољубац запахује на купање, и, сав срећан, остаде држећи руку на њеној глави, коси. Софка, осећајући врелину и

тежину његове руке по својој коси, поче да се угиба, док је он другом руком завлачио у онај дубок џеп и отуда понова читаву прегршт новца почео да јој даје. И Софку већ стид од толиких дарова и чисто поче да се и нећка:

— Доста, тато!

— Све ће теби тата!

И са њом поче да се пење, пустивши да га она води. Тобож он не зна пут, не зна степенице, па не би знао куда да се упути. На то сви запљескаше:

— Тако, свекре, тако, тако!

Софка га поче водити. Прво она коракне, на горњу степеницу стане, па онда се окрену к њему држећи га за руку, стоји и чека, док и он то исто учини, а осећа како све више у ознојеној јој руци прсти његове руке дрхте и чисто је гребу, сигурно због сада поткресаних ноката. Он, гледајући у њу како га са пажњом, милошћу наочиглед свију води, држи за руку, од среће чисто се заноси. Да ли да је још дарује? И понова почиње руком око џепа, али она то не да, већ кришом, лицем, очима даје му знак да то не чини. Он због тога, због те њене интимности, још је срећнији, Не зна шта ће. Окреће се своме грнетару, који га у корак прати, и грца, муца:

— Алиле, де, синко!

Алил, полуциганин, у белим чакширама, са чалмом, дугачка носа, просед али висок, дугих руку, дугих лактова, почне да извија и трепти грнетом. И пратећи их свирком, заједно се и он за њима пење.

Горе их дочекују. Ефенди Мита са свима се љуби. Али Маркови сељаци још никако да се ослободе, никако да се одвоје сасвим од њега и да подаље поседају на изнесене столице и јастуке. Већ се сви збили у гомилу, и сви око њега, Марка, свог „бате“.

А Софкини опет, ради њих, да би пред њима показали колико они воле и цене свога новог пријатеља, тог њиховог „бату“, сви су се утркивали у служењу, облетању око Марка. Тодора га је једнако служила, својом руком додавала чаше, мезе. Морао да јој допусти да му сама она скине колију. Почеше већ и да је пецкају.

— А, Тодора, бабо, бабо, много ти око новог пријатеља!

Марко, седећи на столици, у челу, са руком на коленима, гологлав, уздрхталог грла и уста, није знао коме више да се захвали. Да ли Тодори, прији, која једнако око њега облеће и чија га топлина и јара из њених још здравих крупних прсију чисто у чело удара, или Софки, својој, ако да Бог сутра, снаји, која га једнако двори, клечећи му уз колено, прави му цигаре и, палећи их, сама му их меће у уста; да ли опет своје Алилу грнетару који, клечећи подаље од њега, извија и свира као никада дотле. И Марко, не могући више издржати, а не знајући шта ће од радости и среће, скочи и, са рукама позади, приђе Алилу:

— Алиле, бре, земља да игра, тако да свираш! Алил, чисто као увређен, одговори:

— Газда Марко, свирка моја, образ мој!

И клечећи још више се саже. Поникну грнетом додирујући њиме под, тако да као испод земље поче да се разлива свирка, чувено „тешко оро“.

— Тодора, Тодора! — повикаше сви.

И на изненађење свих — јер су знали да, ма колико наваљивали, мучно ће она пристати, особито пред мужем и осталима, старијим, да игра и то баш сад, и то чувено „тешко оро“ — она одмах поче, и то као никада дотле, тако слободно, раздрагано. Сви почеше да пљескају, старци да се изваљују, да би је што боље видели. Ефенди Мита, изван себе, поче у двориште да баца чаше, просипа вино.

XIX

Сутра сунце затече чочеке преобучене у бела одела и набељене, и то много, утрпано, да би се сакриле боре и умор на лицу од ноћашњице. Двориште је још мирисало на проливано пиће и јело, а особито по праговима и степеницама. У башти од онога јучерањег великог огња једва се подизао и расплињавао оквашен, угашен дим, који је већ мирисао на ђубре.

Доле до кујне, у оној великој соби, Софка је већ спремна и обучена чекала. На њој је била сама свила. Али ни шалваре, ни њена готово гола прса, претрпана низама и дукатима, нису могла од дугачког и густог невестинског вела сасвим јасно да се виде. Једино што се испод тога вела видело како јој бљешти грло, врат и подбрадак са устима. ј Уста јој се никако нису могла да смире. Једнако је гутала пљувачку. Покаткад почела би да осећа како јој и поред свег напрезања и упињања, изненада, одједном заиграју кукови. А није смела да седне, одмори се. Осећала је како јој зној на прсима као грашке избија, ваља се и између дојака, низ ону дубодолину, пада, капље. А ништа није сада са собом смела радити, особито око свога тела, јер је знала да, кад би почела или да намешта косу, разгрће шалваре, да би слободно могла крочити или, кад би та сада ознојена прса почела брисати, да би сваки одмах с подсмехом помислио, како се она ето спрема, дотерује за мужа. Зато је морала сасвим укрућена да стоји и да буде укочена, укипљена.

Све што се сад око ње по кући, дворишту догађало, за њу није постојало. Она је једино знала и мислила само на то: каква ће бити кад пође прекорачи праг и појави се пред сватовима и светом. Зато јој и само време брзо прође. Она хука, граја, дочекивање сватова, њихни пуцњи пушака, као неко халакање, топот коња, крцкање самара и, по башти, и од коња и од људи, у тишми рушење ограде, гажење цвећа — отуда ниједна башта после удадбе не може се по две, три године наново подићи и сасвим зазеленети — све се то око ње тако брзо зби. Само се трже пред излазак, када дојурише тетке и стрине, и плачући,

праштајући се од ње, почеше је грлити, љубити и китити највише цвећем по коси.

У том уведоше девера: млад, висок и, видело се, нарочито одевен и украшен сељак, а тамо кроз капију грунуше измешани и младожењини и Софкини свирачи и чочеци са свирком и песмом:

Хаџи Гајка, море, хаџи Гајка девојку удава.

Мати јој последња дотрча, поче да је љуби и јеца:

— Софке, Софкице!

Али Софки су чело и уста већ били хладни, те се она брзо и немо са матером пољуби и пође, изиђе из собе.

Прекорачи праг, али сунце, сјај и граја је запљусну. Вео јој се закачи за праг, и то јој добро дође. Застанувши, мало окренута у страну, са уздигнутом руком као бранећи се од тога сунца, света и граје, чекала је да јој откаче вео, и у том осети како се прибира, снажи. Јер стојећи тако на прагу, знала је да је целом том свету дала времена да је већ овако упола довољно виде, те да се после не пренеражују и зачуђују када се она сва к њима окрене. И то би. Она, и тако полуокренута, чим се појави, чу општи жагор и дах. Особито се чу како његови, свекрови сељаци, изненађени, зарадовани и чисто поносни због те њене толике лепоте, почеше себи а нарочито њему, свекру, своме бати, као да честитају:

— Ах, бато! ах, бато!

Као свакада нису одмах могли да јој откаче тај вео, јер сви су хтели и грабили се.

И тако, застанувши на прагу, она се сасвим прибра, и кад би готова, брзо се окрену и све, и сватове, и околни свет, мирно, јасно и са осмехом погледа и као поздрави климнувши главом. Излазећи на капију осети само како јој лице и косу до- дирну онај венац од шимшира и другог цвећа, већ осушеног, готово спарушканог од фењера, и то је задахну неким загушљивим мирисом као на тамјан и свеће. Али и од тога се она брзо отресе, јер виде како је испред ње улицом, па чак тамо до цркве, са обе стране било пуно света. Све се капије црнеле, испуњене женама, особито девојкама, које су из свију крајева вароши и махала сишле.

Полако и уморно је ишла. Далеко испред ње играли су и вили се чочеци, праћени, опкољавани гомилом деце. Али Софка је знала како нико не гледа у те чочеке, него сви одмах овамо, право на њу упиру погледе и, пропињући се из далека, труде се да је што боље виде, и да све на њој до ситница запазе. Сви хоће да виде да ли је заиста онако лепа, онако обучена и окићена како се мислило. И зато Софка, поред свега што је знала да не треба да се жури, да треба полако да иде, ипак, и против своје воље, поче да иде брзо, готово је девера она водила а не он њу. А што се више приближавала крају улице, прилазила самој цркви, света, гужве све је више бивало, све се више око ње стешњавало, црнело. Уз то се још звона са цркве почеше мешати са свирком, хуком, те јој поче све теже бивати. А поред ове гужве и тишме испред ње, досађивала јој још и она сватовска хука иза ње. Знала је да то за њом иду њени: тетке, стрине, а иза ових њихни мужеви, сви у дугим чоханим колијама а плитким ципелама, кратких ногавица од чакшира, да би им се око чланака виделе њихне, хаџијске, беле чарапе. И сви они, њени, заједно једно уз друго, да се тиме као одвоје од осталих сватова, особито од свекрових, од оних сељака на коњима. А иза свију иде он, свекар јој. Радосно се он на алату, у новом седлу, испрсује и хоће све испред себе да гледа: и чочеке, и њу, Софку, како се спрам сунца а у облаку од свиле и злата светлуца, а опет не може да се наслуша свирача, који, као последњи, морају око њега да иду, морају силно да свирају и певају, да би могли чак и чочеци тамо испред Софке да их чују и по такту да играју. Одмах уз њега његов верни Алил. Он, онако у чалми, сув, иде с алатом ногу уз ногу свирајући у грнету. Марко, од радости, сваки час му лепи дукате по челу и чалми. Ови њени, хаџије, окрећу се неки злобно, други с подсмехом, гунђају међ собом: „сељак“, „керпич“ али ипак зато сви га гласно питају:

— Свекре, на ћев ли си?

— Како да не, како да не? — чује Софка како им одговара, и сигурно понова Алилу лепи новац.

Испред цркве од просјака, деце и залудна света не може да се приђе. Црква, онако широка на стубовима, са тремом око себе, старим кровом, старим дирецима, нагорелим од многих свећа, патосана оним широким испуцаним плочама и са мрачним, на свод, гвозденим

прозорчићима, поређаним до испод самог крова, изгледала је тако хладна, као скамењена. А још мртвија јој дође црква кад уђе у порту, а испред ње потрчаше попови црнећи се и шуштећи у својим мантијама, дугим косама, заударајући оним њихним мирисом на дуван, бурмут и восак.

Али у самој цркви јој би боље. Ваљда што она врева и свирка преста, а она, одведена пред двери, оста сасвим сама. Тада први пут у животу, тако пред дверима, у средини цркве, осети она целу цркву око себе, сву њену ширину, висину, особито њене високе сводове као чак у небо, са почађавелим тамним сликама, све из Страшнога Суда. Овамо испред ње, до самог лица јој, издизао се висок иконостас, окићен поређаним кандилима и испуњен иконама. То су биле сигурно оне најважније са највећом моћи исцељења и чудотворства. И докле ју је из иконостаса, рамова од слика и дрвореза чисто гушио мирис на црвоточину, буђу, тамјан и покапане свеће, дотле ју је опет иза ње онај простран под, патосан плочама и са влажном, трулом прашином, хладно обухватао и пунио језом. Сунца, светлости ни од куда није било. Једино из олтара, изнад часне трпезе био је велики округао отвор и кроз њега је силно у сноповима продирала светлост. А изгледало је да је то навлаш тако удешено, да би појање, служење службе овамо што свечаније, што јасније и потресеније бивало. Софка први пут у животу виде јасно испред себе, кроз двери, часну трпезу и ону мртву, тако хладну, тако стару развијену плашчаницу, и око ње поређане путире, крстове, чираке са упаљеним свећама. Иза себе слушала је како се сватови крећу, премештају с ноге на ногу, чекајући а не смејући ни да кашљу, ни да слободно дишу. „Њени“ с једне стране, поређани у столове, а „његови“, свекрови, с друге стране, збијени, и тамо чак до самога улаза. Поче осећати како је боле ноге, особито листови, ваљда од тога немог, укоченог стајања.

У руке јој угураше упаљене кумовске свеће и до ње, тако исто пред двери, такође са упаљеним свећама, доведоше њега, младожењу. Испод очију, кроз крајеве очне, она га поче гледати. После испита сада први пут га виде целог. Исто онако мали, са већ широким прсима и развијеним вилицама и подбратком, али раменима и ручним костима још детињим. Особито му је била сниска, до коже ошишана детиња коса изнад испупчена чела. Ма да је имао најскупље чохане чакшире и

свилене појасеве, ипак, видело се да се у њима губи. Ни кукови, ни колена му се не виде. Џепови са колутима гајтана сасвим се изгубили у трбух и у појас, и једва су му вирили.

Али испред њих, у олтару, поче већ да се шири тамјан и зачуше се прапорци на кадионици. На доња уска врата до певнице изиђе клисар носећи налоњ и венчане, искићене, сребрне круне. На то се чу жагор сватова, који сигурно нагрнуше тамо око постављеног налоња.

И онда одједном и то тако изненада да Софку чисто у чело удари, те јој глава клону, отворише се двери са свештеником у златној одежди, који, чисто уживајући у тој запрепашћености, силно, гласно запева:

Миром Господу помолим сја!

И после, када је од двери поведоше натраг са младожењом, она је кроз трепавице само у њега гледала. Само је њега осећала, како јој допире до испод пазуха. И никако није могла колена да му сагледа, тако је он ситно ишао поред ње.

Служио сам прота и сви свештеници и ђакони па и клисари са гробљанске цркве. Сви су они били ту, јер се већ начуло ко је он, тај њен свекар, газда Марко, и како ће сада сам дукат падати. И зато, да би што више као оправдали тај силан новац што ће од њега добити, није се смело са венчањем брзо свршити. Морала да буде права, истинска служба, без скраћивања. Софка чу како отпочеше њени, поређани тамо у столове, да одговарају на јектенија. То је било њихно, њихне куће и фамилије као право, одличје.

Али овамо око ње свеће су све више гореле, и од њих све је гушћи задах бивао, а сама је она све више окружавана и потискивана од сватова. Особито се пропињали њени: тетке, стрине, које су једнако, не толико у њу, колико у њега, младожењу гледале и пиљиле, добро мотрећи, како га Софка држи за руку, како се мучи да му малу детињу руку задржи у својој. И то држање младожењине руке било је за њу најтеже. Осећала је како његови укочени, уплашени прсти само леже у њеној руци, те она мора јако да их стеже, да би их могла држати. Срећом били су преко њихних руку пребачени дарови, басме и свиле, те се није могло видети њено непрекидно упињање: чим осети како од његових прстију све по један мање и мање остаје у њеној руци, док не остане само један, она онда мора понова целу његову шаку да хвата.

Једини као да се томе досећао свекар Марко, јер га је видела како се он све више и јаче пробија измеђ сватова и издиже се на прсте, да би га она видела и тиме је као охрабрио. Али што се више одужавало венчање, молитве, певање, око њих све загушљивије бивало, младожења се све више умарао. Све му се јаче знојила она рука у њеној. Софка је осећала како све мучније, све теже, једва задржава његову ознојену руку. Одједном учини јој се како не може више, јер му толико клизе прсти из сада и њене већ ознојене руке, да ће још пре свршеног венчања морати да му испусти руку, и раздвоје се. И ето, сад ће се њој десити оно што се ни једној при венчању није догодило: да се све поквари, јер тим раздвајањем руку, падањем сватовских дарова између њих на под, прекида се брачна веза. Осети како јој од страха и ужаса поче црква да се врти.

Не знајући већ шта ће, одједном подиже главу и погледа свекра тако очајнички, да се овај пренерази и занесе од страха. Помисли да је она узалуд себе мучила и гонила, али сада, пред свршетак, када ће да се закључи брачна веза, не може да издржи, хоће да одустане од овакве своје неприлике, оваког мужа, зато га сада тако очајно гледа, молећи за опроштај, што ће га ето обрукати, осрамотити. Али Софка му мимиком одрече да није то чега се боји, већ показа своје раме и испружену руку. Он, сав срећан што није оно, досети се. И Софки он дође тако драг и мио што познаде да ју је разумео, јер виде како он брзо позва црквењака и шану му нешто. Црквењак проти, прота, давши свештеницима знак, одмах отпоче:

Исаије, ликуј!

Софка упијајући нокте у младожењине прсте, да би их одржала у својој руци, издржа у обилажењу око налоња и једва дочека да изиђе из цркве.

Не жалећи што виде како се њени са својим свирачима одвојише и одоше. она чисто одахну, кад поче савијати и силазити другим делом чаршије, ка младожењиној кући. Дакле прође и то што је било најгоре, најтеже за њу, то излагање пред светом у цркви, на доглед, подсмех свих.

И што је још више охрабри, то је што осети како Марко сада иде одмах иза ње. Сјахавши с коња и сматрајући за дужност да он сада има да је око ње, да је он води, ишао је пешке одмах иза ње, ширећи око себе

лактове и као бранећи је, да је други не потискују. И то њу чисто трону. Окрену се и са осмехом му заблагодари. Он, потресен, раздраган, само промуца, храбрећи је:

— Не бој ми се, Софке! Не бој ми се, кћери... Тата ће све...

Чаршија, којом су силазили, све се више испред њих ширила И губила, пошто се ту и завршавала. Ма да је овде из свих улица куљао свет, да их види, ипак није се гушило, није било тишме. Као сваки крај вароши све је било пространо, разбацано. Из средине саме чаршије јасно се назирало како по улицама, иза кућа, штрче пластови сена, сламе. Горе, у ваздуху, као неке грдне тице везане ужетом за своје дугачке вратове, црнели су се ђермови од простих, тек скоро ископаних бунара. У ваздуху, поред свежине, онолике просторности, осећао се онај воњ од балега, ђубришта, помешан са мирисом на пресно: на млеко, сирове, и пластове суве кудеље.

XX

Испред младожењине капије Софка осети како јој ништа не би необично. Још мање да јој би онако тешко и страшно како се бојала. Чак јој се не учини необична ни сама капија. Била је то велика, тешка и јака као град. Више је сигурно коштала него сама кућа, коју она поче кроз капију да назире онамо, у крају, и преко оноликог дугачког дворишта.

Још мање је непријатно дирну, нити се стресе, како се бојала, када испред капије виде свекрву и пољуби је у руку, а на својим образима осети њене усне, хладне, уздрхтале, а посуте већ белим маљама. Чак напротив би јој мило кад виде како се свекрва, обучена у ново, варошки а опајало се да је силом, јер је све на њој било тако широко и згужвано — од ње толико уплаши и унезвери, ваљда због њене лепоте и накићености, да није могла реч да каже. Софка, да би је охрабрила, поново је у руку пољуби, на шта ова од среће, захвалности, промуца:

— Хвала ви! — И од радости поче рукавом од кошуље, сељачки, сасвим заборављајући се, да брише сузе. И по томе „ви“ а не „ти кћери, чедо“ Софка виде колико се она ње плашила. Не да је само стрепила, него је била сигурна да ће Софка, кад дође и види је овако просту, увучену, суву, чисто проклети судбу што јој досудила да такву свекрву има. А сад, не само да то не би, него ево Софка сада њу и два пута и то пред свима, наочиглед свију, пољуби у руку, и то тако усрдно, од срца, да ова, охрабрујући се, срећна, поче да се ослобођава и да Софки захваљује муцајући:

— Хвала, чедо, хвала, кћери!...

И онда се сасвим приви уза Софку. И држећи је за руку, не као свекрва, старија од ње, него као сестра, никако Софку није испуштала.

Сватови на то, сви срећни, заграјаше:

— Ја, свекрва, ја, свекрва, већ не пушта снају!

Марко и сам раздраган тиме, хотећи да је уплаши, поче да је дира и као отурује од Софке.

— Ја, шта ћеш ти, мори, овде? Ајде тамо...

— Немој, Марко! — сва срећна, видећи да се он шали, узвикну она и још више се приви уза Софку, хотећи тиме да је и она, онако слаба и уска, као брани и штити од навале сватова, који, збијени на капији, почеше да се тискају, гуше, јер, нико пре ње није смео да уђе. А изнад Софке на прагу било је намештено корито са водом, које, по обичају, Софка не сме да прекорачи, догод свекар не баци у њега дар, новац, и не обећа који ће део од имања, које парче њиве, који дућан бити снајин, и од које ће кирије, закупнине, новац бити њен, за њену личну употребу и својину. И зато почеше да вичу, нестрпљиви, што се не може ући:

— Свекре! Шта дајеш, свекре, за снају?

— Све, све... — поче он.

— Не све, него: шта и колико?

Ама све!

— Зар и ханове? — као кушајући га питају неки.

— И ханове, и све! — па се окрену и викну жени: — Иди, мори!

— Шта?

— Иди и донеси „оно“ — и показа јој главом на кућу, на мало сопче у коме су закључани у ковчегу ћемери са новцем. Она остави Софку и потрча. Али испред ње већ истрча Арса. Знао је да ће се она тамо око отварања сандука збунити и задоцнити, зато истрча испред ње и узе од ње кључић. И заиста, док она стиже до куће, он већ отуда изнесе један ћемер. И онако пресамићеног, црног предаде јој га. Она га однесе Марку. Марко, нестрпљиво, да се једном већ сврши, зубима искида кожу и, нагнут над коритом, са уздигнутим ћемером више главе, да сви виде, да се сви зграњавају, поче из њега сипати новац у корито. Почеше тупо шуштећи и секући воду да се преливају старе меџедије, дубле, и меке ћошалије, већ зарђале, полузелене.

— На, на! Све!... — сипао је Марко и чисто бректао од среће, задовољства због толиких убезекнутих, зачуђених узвика на оволико

злато, које у кориту, из воде, спрам светлости поче да се прелива, засењује и, као неки жив огањ, да гори и блешти.

Затим једнако брекћући од среће, никако не могући да се нагледа ње, Софке, а једнако је храбрећи: — „Не бој ми се, Софке! Не бој ми се кћери!“ пружи јој руку да прекорачи корито и уђе. Софка крочи и, вођена њиме, пође. Испред њих ишао је Арса са испред себе уздигнутим коритом. Из корита су непрестано као сноп, жар, трептали златни зраци новца у води, по којој је пливао спарушкан и црн празан ћемер.

Марко ју је водио. И сам ваљда осећајући да ће кућа, нарочито она мала, једино окречена собица, на Софку учинити тежак утисак, ишао је испред ње као хотећи собом да заклони кућу. Ишао је поклецујући једном ногом и наслањајући се сав на њу, да, ако Софка посрне, он, тако подупрт, може одмах да је задржи, дигне. И што год је ближе кући доводио, Софка је осећала како је све узбуђенији. Чисто не верује свему овоме, особито њој, Софки, да је заиста сада ово она, да заиста он њу овамо код себе, у своју кућу уводи. Очима је гутао, и једнако извињавајући јој се, храбрио:

— Не бој ми се, Софке, не бој ми се, кћери!

И кад је доведе до саме куће, прага кујнског, он је онда предаде женама, да оне тамо у кујни још неке обичаје посвршавају, а он, одахнувши од силног терета брига, поче да брекће, одмара се. Али не могући да чека, док се у кујни обичај са Софком сврши, па да би и он могао ући, поче да виче:

— Ајде, жене! Доста, не врачајте много! Јер, косе ћу да вам почупам.

Од радости баци шубару, свуче кратку чохану колију и са срећним, обријаним и светлим лицем са подбратком и устима, која су му играла од радости, оста само у свилоном минтану. Свеж, јак, са новом раскопчаном огрлицом око врата у новим чоханим чакширама. И када Софка из кујне изиђе и уђе у оно сопче, да се тамо као одмори, он се брзо сети и заврћући рукаве појури у кујну код ашчике.

— Дај, да окуси штогод.

— Ко? — погледа га у чуду ашчика.

— Софка! Зар дете да не једе ништа, да ми је гладно.

— После ће она! — увређена што јој се у њен посао меша, одби га ашчика. — Знам ја, после ће она. Са девером заједно да једе, кад гости буду јели...

— Како после? Зар дете да је гладно, па да не једе — пресече је Марко тако да ова умуче.

И сам он у тањиру најлепше делове од печења однесе Софки.

Отуда од Софке растера све жене, особито оне из Турске, које сигурно сада први и последњи пут долазе у варош, а које се биле начетиле око ње и увукле са њом, да се, и у онако малом сопчету, није могло ни да помакне. А од целе своје родбине, од толиких жена, изабра једну, најмлађу.

— Ти, Миленијо! Само ти да си ту са Софком и да је двориш. А ти, Софке, што год зажелиш, само њој кажи. А ове друге немој да пуштате. Шта да вас прљају и да се само ту вуку. Тамо нека су. Ено им свадба, двориште, ора... А за ону, свекрву, за њу, Софке, немој ни да питаш. Још мање што од ње да очекујеш. Сада од ње ни сам Бог неће знати шта да ради. Она је и онако брљива, па још сада.

Миленија, сва срећна а и уплашена да „снашка“ њоме неће бити задовољна, јер можда је она неће знати добро услужити, готово клече до Софкиних ногу и, пошто два и више пута и то пред самом Софком опра руке, да би је уверила како су јој чисте, поче је служити и нудити оним печењем што Марко донесе.

— Узми, снашкице, узми, окуси...

Од силне среће што је њој ово у део пало а не могући да се нагледа Софке, њене лепоте, одела, оноликог злата, свиле, она је са страхом, једва приметно додиривала који крај, врх од Софкиних хаљина, и топећи се од среће, кад виде како Софка узима и једе, захваљивала јој је:

— Хвала, снашкице! Окуси, узми још!

И Софка је, њој у хатар, узимала и јела. Али, више је пила него јела. Из велике, од пола литре чаше од старинског једва опраног и орибаног толико дебелог стакла, она је жедно пила вино помешано са водом. Миленија видећи како Софки то годи — а не, како се они бојали, да ће

бити горда — до суза тронута на ту Софкину љубав понова би је нудила:

— Хвала, снашкице, хвала... Узми, узми још.

— И клечећи до Софке држала је на прстима уздигнуте руке ту велику чашу до самих Софкиних уста, да она, пошто поједе залогај, само отвори уста, дакле да нема ништа да се труди, ни сагиње.

И Софка осети како још никада у животу није видела овако сунцем опаљено и отврдло али толико нежно лице, као сада у те Миленије. И то је било толико наивно, ропско и срећно, пуно благодарности, што се даје и њему да живи. Од њеног одела, простог, али новог, јаке футе и дебеле јој кошуље на прсима, запахивао је мирис на лан, конопље и на оне високе планинске траве. А опет, баш испод те њене круте кошуље, испод њене опечене сунцем главе и иза нажуљених јој и жутих руку, помаљала се и белела као млеком наливена тако нежна и слаба њена снага.

Кроз прозоре тога сопчета виде Софка како на бунару поје коње њихни сватови, сељаци. И као ова Миленија код ње, тако и они тамо, сви су били у грубим и новим колијама, чије су им уздигнуте круте јаке, а опшивене модрим ширитима, допирале чак до врха ушију и чиниле да им се јаче виде њихове оштре главе, а сада за свадбу навлаш кратко, чисто ошишане, и то не глатко, подједнако, него како где, као на басамаке. И сви са великим, зимским шубарама, у кратким чакширама, сигурно кројеним и шивеним када су се они женили, и зато су им једва до кукова допирале. Али зато опет од кукова до пазуха сви у кожним, богатим, изрецканим и окићеним силавима, са јатаганима, разним кратким пушкама, ножевима, и око себе обешеним камџијама. И сви, не много развијени, већином мали, кратки. А ко је опет од њих био развијен, тај је био и сувише, сувише дугачак и крупан. Такви су им били и коњи, које су појили испред бунара. Здепасти, али танких ногу и, за чудо, чисто као човечијих, тако округлих, паметних очију а сувише дугачких и густих грива и репова. Софка је видела како их они не поје као други. Доводећи их до каменог корита бунарског они, као да то нису коњи већ људи, показујући им на корито, говорили би свакоме:

— Пиј, бре!

И пошто овај, дуго пијући и ронећи у корито, подигне главу мљескајући масним брњицама, из којих с обе стране цуре млазеви воде, и почне гледати газду својим засићеним очима, овај би му онда, бабацујући узду више главе о ункаш, говорио:

— Е, сад иди! — И заиста коњ би на једну страну одлазио доле, у шталу, а он горе, иза куће, под вењаке, међ остале госте. Иако је врелина, сунце тек што не пржи, сви они, тако стегнути, претрпани тим колијама, са тим силавима, чизмама, ипак се не раскомоћују, јер то је све за њих знак господства. Софка виде како за њима овамо испред ње почеше да промичу слуге са великим новим бакрачима пића, и то пуним до врха, а без чаша, стаклета, него са великим земљаним буклијама, којима ће тамо захватати и служити их. Отуда, испод хладњака, поче овамо да допире силан жагор, не разговор, смех, здравице, него као неко ратничко халакање, надвикивање:

— А, дедо! Наздрави, дедо! Здрав си ми! — Жив си ми! — Аха!

А са тим халакањем, усклицима настаје све већи шум, кретање, звецкање мамуза, јатагана, крцкање нових силава, тако да се Софки не тек поче него сасвим учини све ово као логор. И они, и ова кућа, и ове њихове жене, онако у својим крутим футама, још крућим и чак до пета дугачким новим кошуљама, а опет свака са око паса обешеним ножићима, ланцима; па онда оне њихове испред куће и по моткама пребачене бисаге, узде, узенгије, а доле онај велики огањ, око кога су се окретала и цврчала читава телада све јој се то учини као неки логор, као неко одмориште, где се они сад сви са њом, својим пленом, зауставили, да се одморе, па опет некуд, далеко, незнано куд крену се и пођу... И учини јој се, чисто као у причама и песмама, као да је она нека чувена лепотица, па одведена у кулу и тамо скривена. А ови Маркови, дању пландујући и кријући се, а ноћу склањајући се од месечине и ведрине, дуго путујући, пронашли је, и пошто кулу освојили, порушили, њу уграбили и сада са њом ето овде стали, да се одморе. Зато тамо испод хладњака нико сада и не седи, не раскомоћује се, већ сви, онако наоружани, у силавима, чизмама и стојећи, пију, једу. А то јој се још више причини, кад после, од пића као мало ослободивши се, почеше овамо око њене собе да се купе, да би њу што више могли гледати. И Софка поче јасно да разабира како, чим Миленија од ње изађе, њу испред врата сви опкољавају и моле је.

— Миленија, Миленија. Не затварај сасвим врата, мори. Остави их мало, да би могли да гледамо нашу снашкицу...

А Миленија, у инат, испред носа им свом снагом затвара врата, грдећи их:

— Хајд! Не досађујете!

XXI

И на срећу своју, Софка поче осећати како је све чисто дражи и бива јој пријатно. Осети како би и она радо јела та њихова јела, особито оне њихне погаче, заструге сира, а не ово што су за њу брижљиво кували и Миленија јој доносила.

Отуда, испод хладњака, што год је дан више одлазио, свет се са околних зидова склањао а они све више остајали сами, све јаче, све бешње почињу да преовлађују само њихне селачке свирке и песме. Све бешњи бат ногу од њихних тешких, јаких игара, једнолико, у широким скоковима цуп- кање и силно ударање пете о пету спекнутих чизама са мамузама; онда звецкање на женскињама од тешких и дугачких до испод појаса низа од посребљеног старинског новца; јак шум од ломљења у окретању њихних крутих и јаких сукања. А изнад свега тога оно њихно натпевање између мушких и женских, наизменце. И то понављање истога стиха са запушеним једним увом, да би им гласови били што силнији, јачи, као да су у селу, у планини, где треба чак преко брда глас песме да допре и разговетно се чује. И што је ноћ бивала јача, они су постајали све слободнији, силнији. Сигурно, сасвим опивши се и ослободивши се, почеше овамо и код ње да долазе и не питајући да ли је слободно. И то прво старци, деде, који због свога старешинства као највише права имају, па онда млађи, Испрва су долазили појединце, као да јој се представе, рукују се и дарују је, а после у групама једнако један за другим, да ускоро врата од сопчета осташе сасвим отворена. Али сви јој ипак прилазе са неким страхом, знајући да јој тиме досађују. Али, видело се да највише стрепе од Марка, свога „бате“, јер долазећи једнако су се уплашено обзирали да их он можда отуда из дворишта, испод хладњака, не види. На њихову срећу он се беше у почетку тамо занео, пијући и здравећи за трпезом. Али, када ови код Софке почеше у групама да долазе и због тога тамо трпеза остаде готово празна, он се тек тада досети, и Софка заиста чу како он из страха да се ови нису сасвим код ње обезобразили и обрукали га, викну заустављајући:

— А бре, не тамо!

На то сви овамо испред Софке побегоше уплашено прошаптавши:

— Бата се љути!

Али тада се Софка диже и сама учини оно што је осећала да треба да учини. Сама пође к њима. Већ је био први мрак. Уза страну куће о сниској стреји и дирецима биле су обешене и поређане лампе, да би се видело ићи тамо, њима, под хладњак. Тамо опет, окачени о хладњак, лелујали су се дугачки гвоздени фењери, са својим тешким, масивним, црним и зарђалим дном, које, када би фењери одозго пали, чисто би пробило трпезу. Испод хладњака лежали су изваљени на јастуцима или седлима. Доле у крај зида били су прекрштених ногу и у ред поређани свирачи, зурлаши, бубњари; а спровођу њих, овамо до кућнег зида, клечале су жене, већ засићене јелом и пићем.

Када Софку угледаше где к њима долази, сви, и најпијанији, као застидивши се, задржаше чаше у руци, а жене поустајаше уплашене. Али она виде како се Марко брзо диже и, да би је спречио да овамо, к њима, под хладњак не улази, потрча к њој. Видело се како му се од страха колена у чизмама клате, како му се појаси услед седења збрчкали, те му цела прса, трбух изишао. И запрепашћено и уплашено, да нико не чује, чисто поче да је потискује уздигнутим рукама.

— Не, кћери, не, Софке. Не овамо. Прости су, пијани су.

— Ако, ако, тато!

— Не, не... шта ћеш ти? Немој ти овамо. Ниси ти за овамо...

Али Софка не даде.

— Хоћу, хоћу тамо... Зашто? Хоћу ја! — и сва срећна, јер зна колико га тиме изненеђује, смешећи се, поче да му се уноси у лице.

— Хоћеш и волиш? — Марко поче да се надноси над њу и да разрогачује очи, упињући се да из Софкина лица дозна, увери се, да ли је то у истини: да она њега, његове, воли и зато сада хоће и она да је са њима, а да то није тек реда ради.

Софка виде то и да би га одједном пресекла, сасвим разуверила, као увређена том његовом сумњом, поче чисто плачно да га кори.

— Зашта, тато, за какву ме ти држиш? Зар да не волим, зар бих ја овамо и долазила и удавала се.

— Не, кћери! — и сасвим уверен да их заиста она воли, од неизмерне радости, Марко се окрену њима тамо, за трпезом, свима, а највише најстаријем у челу софре, старом и готово слепом деда-Митру:

— Деда-Митре, и ви сви, бре, спремајте дар, јер ево снашка „вашега бате“ иде да вас двори!

Сви они на то, што ето она, Софка, као свака сељанка, долази да их двори, од радости, среће, подигнувши се, чисто ничке клањајући се испред ње, дочекаше је. Жене, све зарадоване, и тим Софкиним доласком сасвим ослобођене, почеше да се окупљују око ње. Почеше да јој помажу у „дворењу“ које се састајало у томе да свакога, пре но што му пружи чашу, буклију, пољуби у руку, затим да, стојећи испред њега, чека док попије, и пошто га понова пољуби у руку, узима од њега, да наслужи другом. Дворећи све и љубећи у руку, Софка је осећала како јој уста додирују њихне тврде чворновате руке; како је њихни бркови, браде, косе додирују по лицу, и како је кроз њене шалваре, јелеке од свиле чисто боду круте, длакасте хаљине њихне. Жене, сасвим ослобођене, почеше Софку из почетка бојажљиво, после сасвим слободно гладити рукама по плећима, раменима и њеним развијеним куковима, наслађујући се њихном облином...

XXII

А сама је била крива. Знала је да не треба. Али се после и сама као загрејала, заборавила, јер, измешана са њима, једнако дворећи их, осећала је: како они, због тога њеног силажење међ њих, изједначавања себе са њима и тим отуђивањем свега што је имала хацијскога, варошкога, бивају све слободнији, срећнији. Не знају шта ће од среће. Онако стари, падају пред њом и као деца захваљују јој на том њеном силаску међ њих. Испијају из њених руку највеће бокале на искап. Сада су сви своји. Сви су једнаки и онда могу, како они знају, да се веселе...

Зато су после, не стрепећи да ће то коме бити досадно, једнако захтевали од Цигана да им свирају и певају једну исту њихову песму:

— Славуј пиле море, не пој рано,

Не буди ми, море, господара!

— Ох, не пој рано!

И само то, ништа више. Али зато је онда то било тако силно; тако јако пиштала, секла зурла, био бубањ, да су се свеће гасиле, а они, не знајући шта ће од беса, ножевима и јатаганима из силава бацали се на Цигане и секли им бубњеве. Жене су бежале од њих а све се око ње, Софке, и као иза ње криле, склањале, знајући да нико не сме овамо да се баци. Свекар јој, Марко, никако као не могући да верује да је заиста она, Софка, сада срећна, није могао да је се нагледа, како она зајапурена а предано, од срца, свакога од њих двори и слободно се без стида, као код своје куће, креће. Пушта да јој се при сагибању све, и плећа, и кукови, оцртавају, да јој се тешка коса у густим курјуцима на врату заваљује, те да се испод њих сасвим јасно помаља свеж и ружичаст, као наливен врат. А тај њен врат њега, Марка, чисто у теме, у мозак бије и сече. И не могући више издржати да је гледа како двори, све служи, и да се не би уморила, посади је до себе. Софка, седећи до њега, сасвим се ослањајући лактом о његово колено, не даде да се примети како се уморила, већ, на завист свима, а у највећу почаст

њему, своме свекру, тати, поче само њега да двори. Ослањајући се о његово колено издизала се, да би оном другом руком, заносећи је око њега и као обгрљавајући га, могла до самих му уста чашу приносити. То је дочекивано од свих криком и урнебесом. Цигани до неба извијали су зурлама. Марко им је бацао читаву кесу новаца. Одједном он ђипи и позва је.

— Софке, чедо, хајде...

Није знала куда ће с њом, али ипак пође. Виде како он испред ње, чисто се потурујући, иде, а испод темена бели се његов кратак, широк врат. Али када виде како се он упути право њеном сопчету, она се са осмехом досети шта хоће. Сигурно ће опет из оних сандука, где су новци, какав дар, каква низа дуката. Зато Софка, не журећи се, пусти Марка испред себе. Пролазећи поред кујне чу како и оданде такође допире граја, сигурно од слугу. А поред тога, ма да су га остале слуге уплашено задржавале, заустављале, испаде пред њу Арса.

— Снашке, и ја сам, и ја сам...

И даље није могао. А она је знала шта он хоће са тим. Хоће сигурно да јој дâ на знање да она зна за њега, како је он, њихов слуга, Арса. Софка смејући се, благо га предусрете.

— Знам, знам, Арсо. — И у том стиже у сопче за Марком. Виде како он иза врата, где је био мрак, и где су им стајали они сандуци, не рукама или кључем, већ тешком и окованом потпетицом од чизме, са мамузом, газии скида катанац. Од беса, што не може одмах да се катанац откине, он га изби чизмама, заједно са бравом. И Софка виде како он, кад је осети до себе, и то овако насамо, у углу собе а још опкољену оним поређаним и наслаганим даровима, особито увијеном уза зид брачном постељом, са оним црвеним, широким јорганом, јастуцима, чистим, белим, миришљавим, не може очи од ње да одвоји. Показујући на сандук са разбијеном бравом једва говори:

— Ето, ево, све, кћери, све је твоје. Отвори, и узми. И све... Ти ћеш од њега кључ имати. Ти шта хоћеш, коме хоћеш, како хоћеш, чувај, дај, расипај... Све је твоје.

— Знам, знам, тато.

— Али једно само, Софке, Софке. — И Софка Осети неки његов други глас, у коме није било: ни „кћери“, ни „чедо“, већ само: Софке. И то

тако страсно, лудо, да се Софки врат, вратне жиле од таквога његовога гласа укочише и сва она поче да трне. И заиста то би, јер он, надносећи се над њу, поче страшно да дрхти и да муца:

— Софке, Софке, само једно. Истину само. И да би је боље у очи гледао, и што јасније из њих видео да ли ће му истину казати, ухвати је за раме. Рука му врела утону у њено меко и обло раме. И гушећи се поче да је моли:

— Кажи, кажи... Није истина, није истина да заиста, истински, ти волиш све нас.

И њу обузе нека врста лудила, луде раздражености, гледајући толику његову љубав. И она, из сажалења, да га умири, утеши, јасно, раскалашно и као предајући му се, поче га уверавати:

— Волим, волим, тато. Све вас волим.

— Ама баш све?

— Све, кућу, тебе, а највише тебе.

Али тада клону. Осети како из оне његове руке појури у њу и чисто је пресече тако јака врелина, и, са њом, тако неко чудно, никада до тада неосећано осећање. На ужас осети како јој се испод његове руке одједном, силом, против њене воље, поче половина да увија, и прса јој, као жива, тако уздрхташе и полетеше. Чу само како Марко, чисто бежећи из собе од ње, тамо међ својима, са неком страшном насладом, слутњом, надом, као луд виче и заповеда:

— Капију, бре, затварајте, капију замандаљујте, да нико, нико... Ах! Ах!

XXIII

И после настаде најгоре, најцрње. Како прве ноћи уђоше у ону велику собу, која је својом величином половила кућу, никако се више отуда није излазило. Цигани се ређали. Морали једни друге да одмењују. А „слатка“ велика вечера никако да почне. Једнако су горели и трештали огњеви по кујни, испред куће, и око куће, и чак овамо око штала, где је била стока и са њом сасвим стари, бабе и старци, који нису могли да издржавају. Целе ноћи видело се како на те огњеве падају ужежени „вршници“, заклапајући округле тепсије са непеченим питама и разним печењима. Све су то били „дарови“, које отуда, собом, из села, свака кућа понела, да сада на тој слаткој вечери прикажу. Пиће се једнако у великим котловима из подрума довлачило и ту у кујни до зидова ређало, остављало, да би било на домаку руке, да се не би сваки час у подрум силазило. Тако су онда из њих могле и жене, које су биле око тих својих пецива, кришом, колико су хтеле, да пију. И зато је свуда око тих огњева, чија је светлост особито ноћу толико бљештала да се и сам кров кућни прозирао, једнако била граја, смех, кикот и све је бешње, силније бивало. И све то, та толика светлост, са толиким огњевима, праскањем, бљештањем поче да је плаши. Као да под ногама не осећа земљу, одозго није заклопљена кућним кровом, димњаком, већ као да се све то око ње, заједно с њом, креће, иде, и све веће бива. И још када су почели да позивају старце, који су тамо иза куће, поређани уза зидове лежали, одмарали се, да дођу овамо у велику собу, за софру, Софки се учинило да их не зову, што без њихових здравица и благослова не могу они да отпочну ту њихову слатку, велику вечеру — зар је њима сада до јела — него, као да се не може без њих, тих стараца, без њихна присуства и одобрења, отпочети оно што они мисле са њом да раде. И зато онда онолики урнебес, граја, крици од весеља, кад и старци почеше да долазе. Улазили су у колијама, погурени, полако, ситна, дуга, зборана лица. Не могући после спавања да се сасвим умију, брисали се пешкирима.

Софка их је тамо за софром дочекивала, љубила у руку и дворила са великом чашом, коју су они морали, пре но што у чело софре заседну, сву на искап да испију. Из кујне већ се уносе ти „дарови“, те њихне печене пите, печења, гибанице, од којих је силна маст цурила. При уношењу сваког тог дара, на сав би се глас казивало чији је, од кога:

— Ово је од деда-Митриних!... Ово од ујка-Стошиних!... Ово од баба-Станиних, тетка-Магдиних...

А међутим све се више и кујна, са оном силном ватром, врелином, и њихна овамо велика соба спајала, сједињавала, и сви они све више бивали разголићени, све су више хаљина од себе одбацивали. Код жена већ су се сасвим помаљали изнад сукања и фута трбуси, надмени од многог јела и пића; видела се њихна полуотворена прса, код неке спарушкана а код неких још свежа, једра, страсна. А код свију њих голи, ознојени вратови и подваљци били су обојени разним бојама од шамија и шалова, те су због тога још чудније изгледале. Мушки опет били су све разузданији. Сви одавно без силава, појасева и чизама, и голих, косматих прсију, и изувених ногу. И што се више пило, наздрављало, и тамо у кујни, око куће, и овамо, у соби, за трпезом, све више су се међ собом мешали, као сједињавали. Није се бирало ко ће где да седне, где да се извали. Ни муж код своје жене, ни жена код свога мужа, него где се нашло, где се могло. Не осећали се болови од суседних лактова у прсима, од туђих, не мужевљевих колена међ скутовима. И са ужасом Софка је гледала како је све то почело да постаје, да се стапа у једно. Сви мушки претварају се у једног мушког, све женске такође опет у једну општу женску. Нистаро, ни младо, жена, снаја, стрина, ујна или какав род. Само се знало за мушко и за женско, и онда једна мешавина: стискање, штипање, јурење око куће и кркљање. Толико је то ишло, да је она мала, питома Миленија, сигурно не могући више да издржи тамо по дворишту и по кутовима најезду толиких њих, који су је јурили, побегла отуда овамо и почела да се крије око Софке и трпезе. А била је сва изломљена, изуједана, а опет сва срећна и обамрла од силне насладе. И јавно, на сав глас, склањајући се иза Софке, готово луда од среће, церекала се и молила Софку:

— Не дај ме, снашкице! Не дај ме, слатка била. Не дај ме, јер ови ме наши сву... — и показивала је на готово гола прса и изгужване футе и

јелеке.

А на то нико да се постидео, поцрвенео, већ су јој се сви смејали, особито жене и то старе, сасвим у годинама, јер она је била најмлађа међ њима, па зато сада мора највише од мушких и да „пати“. Чисто раздрагано, као сећајући се, кад су оне биле тако најмлађе у фамилији, па тако на овим веселима, свадбама бивале од свих мушких највише јурене, миловане и љубљене, на сав глас, раздрагано, дирале су Миленију:

— А Миленијо! Ах ти, мори, мазнушо! Ти бајаги нећеш! Ти ли?

А то је почело Софку да ужасава, пуни језом и страхом, јер јој тада би сасвим јасно да је ова свадба, ова њихова слатка вечера у ноћи, и оно једнако тражење да је тамо капија што више затворена, што јаче замандаљена, да би они овамо били одвојенији, скривенији — све то као неки њихов одређени, одавно очекивани дан и време. Па не само да им је ово сада као први пут што се тако изопијали и сасвим заборавили, него да је то њихов обичај на овим њиховим свадбама. У томе се и састојала њихова веселја. Јер једнако одвојени од кућа и растурени са стоком по планинама, пашњацима, те њихове свадбе били су једини дани, када су се састајали, виђали једно другог, па чак и своје жене. И онда, добро нахрањени, а већ исушени од силних толико уздржаваних, радом убијаних страсти, чежње, тада би сасвим падали, сасвим се заборављали не могући ништа разабрати, ништа разликовати, ни род, доба, године. Отуда онда оне невероватне приче, гласови о њима, „сељацима“. Софки тада би јасно што никад од Магде није чула какву добру реч о тамо њеним синовима, снајама на селу; па она Магдина вечита узречица, када би је питали за те сељаке: „Море, маните их, сељаци, шта друго они знају“. И онда оно у шта Софка до тада није могла да верује, она прича о њиховом чувеном чивчији деда-Вељи, за кога се причало да је са свима снајама живео. Тада Софки би јасно оно силно рађање деце, ма да мужеви већи део живота проведу на печалбама, и она онолика сличност међу њима. Сви, из целог села, као да су од једнога оца, матере, од једне куће, а не из читавога краја. И онда оне језовите приче, за које се у вароши знало, веровало, али се о њима не водило рачуна: како сви они, сељаци, да би што више радне снаге имали, женили своје синове још као децу, узимали за њих одрасле девојке, већ доста у годинама, способне за сваки рад. И то се

ради од увек, с колена на колено. Нико то не сматра за увреду, грех; ни доцније, када синови порасту. Ништа то није. Имаће и они, синови, кад, имаће и они својих снаја...

И Софка тада, на ужас свој, виде да је — не чека, не да ће можда то и с њом бити, него да је то свршено, то се већ зна, јер ето почеше, као честитајући Марку, на Софку падати масне здравице, задиркивања и смех...

XXIV

Трећи дан, уторак, а Марко никако не пушта. Сам одлази и затвара капију. Тешко оном ко спомене, а камо ли да се усуди поћи. Али није се могло више Почело се већ да излуђује. Почели да се међ собом туку и од беса сами себи секу руке, ноге, тако да су морали, вучени женама, одлазити кроз капиџике чак и прескачући преко зидова.

Марко опет да излуди. Једнако брани, не да, а кад примети да је ко умакао, он слуге да побије.

Софка, огрнута колијом, лежала је. Није могла више да двори, нуди. Од умора једва је очи држала отворене. Била је сва врела. А од страха, језе, чисто је као неко лудило подузимало. Јер, што су више гости одлазили, она и он, свекар, све више су остајали сами. И што је најгоре, није је било страх што не зна шта ће бити — знала је шта је чека — него стога што са собом још није била на чисто: шта ће она чинити ако заиста свекар, Марко, на њу... Само да није она Софка, ефенди-Митина, она би већ знала. Сигурно би могла да се отме од њега, и, макар сва изгребана, сасвим гола, она би утекла. Али шта ће после, кад је такву виде на улици, у чаршији?... Једва ће се то дочекати, да јој се сите. И због тога не смејући, а не знајући шта би друго, од страха, изваљена до свекровог места, уз трпезу, сва је цвокотала и грчила се. А најгоре јој би када осети како у гласу Маркову — а он је тамо око куће викао, псовао, претио, што су сви отишли, особито што је отишао стари деда Митар, Арса и Стева — у том његовом вајкању, претњи, звучи и страх, страх, што су га оставили самог. Јер да су и они ту, пошто су и они то исто радили са својим снајама, И он би сада, сасвим лако, са својом. А овако, оставили га самог, и то овде, у вароши, где то није обичај, не зна се за то, не сме да буде...

Чу га како се овамо к њој враћа. Дише толико да се Софки учини како се цела соба креће. Она, не могући да устане, да га као што треба дочека, поче се извињавати:

— Не могу, тато, уморна сам.

— Седи, седи, чедо!

И седе до ње, али подаље. То Софку још више уплаши, јер виде како не може да седи, како прекрштених ногу и са подбоченим рукама о колена, сав се нија и гледа оштро испред себе, гледа у трпезу, недигнуту, у проливено вино, разбацане кости, расуто јело, комађе хлеба, изгужване покровце, разбацане пресавијане јастуке.

А тамо до врата, у кујни, Цигани, мртви уморни, једва држе зурле и дремају. Напољу опет поче по трећи пут мрак да силази, и све ово као да се смирава, малаксава. И само камење по дворишту, вађено коњским копитама, више не прска и не тандрче, већ како који и где у рупу запао, тако застао и углављен као да се одмара. Момци, буновни, неиспавани, умивају се на бунару и пљускају. Доле из штале само се чује како шушти чупана у нарамцима слама и сено и како ношена ситно пада и веје путем. У кујни, све као свршено, и мирно, тихо. И то тако страшно тихо и грубо. Велики огањ, као свршивши свој посао, све више је трнуо и пепелом се покривао. Једино што се чује ход по кујни, клопарање папуча ашчике и њен тихи шапат са свекрвом. А баш тај шапат њега, Марка, толико пренерази.

— Свири! — поскочи он уплашено и викну тако силно да цела кућа претрну.

И сама Софка, заборавивши се, подиже се и поче га заустављати:

— Не тато. Не, тато.

Али он је не погледа. Преко софре, укорак је прескочивши, пође по кујни, свирачима. У том свирач, држећи у једној руци тромо грнету, а другом притискујући распасан минтан, пресави се пред Марком и сањиво, малаксало, али одлучно поче:

— Марко — али се брзо трже и поправи — газда Марко — ако смо и Цигани, и ми душе имамо. Не може се више. Не може се, и сам видиш.

Марко, место да га, као други пут, на такав одговор удари, избије, отера, чисто као да га поче молити:

— Знам, видим... Видим, али хоћу, хоћу, хоћу! — и осећајући неку насладу у том „хоћу“, наднесе се над Циганима дижући руке, којима би га смовдио, само да се овај опет успротиви.

Опет поче свирка. Истина уморна, упињући се, али опет са хуком и топло. Опет поче кроз ноћ да трепери грнета. А ту свирку, хуку, он, Марко, као да је једва чекао. Јер, на изненађење Софкино, не врати се овамо к њој, него оде право, ка прозору собњем. И тамо, спровоју ње, у кућу, где је био потпун мрак, чисто се скљока. Софка претрну, јер виде да је већ дошло оно: да ће јој сигурно сад исповедити љубав своју. Зато је тамо у кут пао, да је у мраку, да се не би видео какав изгледа, када јој почне о томе говорити, а зато и тражи да сада свирачи свирају, да од њихне хуке и ларме ашчика и свекрва не би чуле његову исповест.

И ко зна, сигурно би то било, да се у том не појави ашчика. А по њеном лицу, држању, видело се да се дуго и дуго решавала, да је тек после многог наваљивања, молбе а можда чак и плача од стране свекрве, пристала да овамо уђе. И видело се да је зато тако љута, и на саму себе, што ето мора чак и то да ради. А највише је била љута на њега, свекра, самог Марка. Ако баш они, његови сељаци, то не знају, а оно бар он, који је газда, већ толико је у вароши, бар он треба да зна какав је овде ред: да је већ једном време да младенци иду у своју собу. И зато она чим уђе чисто викну:

— Хајде! — немајући кад да чека, стаде до врата журећи их, и Марка и саму њу. — Хајде, хајде, де!

Софка виде како он отуда, из угла собе, на оно њено прво „хајде“ плећима полете напред, да и њу као и свакога отера, али се сети да она није нека његова, сељанка, па да може радити са њоме шта хоће, већ да је варошанка. А највише га порази кад спази ашчкину голу руку, подбочену о кук, са заврнутом кошуљом, и то чистом, белом, те по томе он познаде да није прала судове, него да је сада сигурно разастрла постељу младенцима.

— Хајде, хајде, свекре! Доста је, време је... — Охраброније на то његово ћутање поче ашчика да жури.

А Софка је знала куда је позива, шта значи то њено „хајде“, куда је води, у какав понор... Виде како јој ашчика строгим погледом поче да даје знак, да бар она, Софка, не буде луда, бар она зна шта сада треба да се ради и онда нека се сама диже, одлази, када он, свекар, сељак, не зна и неће да зна... Софка, цвокоћући и скупљајући одело око себе, ма да је била добро обучена, диже се и пође.

— Збогом, тато! — приђе и пољуби га у руку. Осети како су му руке, прсти, сасвим хладни и тешки. Излазећи и пролазећи кујну, чу она за собом ашчкин још строжији глас овим Циганима у кујни:

— Хајде и ви, бре...

И виде како Цигани, срећни, вукући у брзини колије и гуњеве по земљи, пројурише поред ње и изгубише се трчећи ка капији. Али у том чу се страшан Марков глас, који се беше устремио на ашчику:

— Ђид ти! Шта ти?

Али ашчика као да је била спремна на то, јер чу се како га утишава:

— Де, де... газда-Марко, знам ја...

— Шта ти знаш, сурунтијо варошка, шта ти, варошка!...

— Ако, ако, Марко. Све ако, само ти легни, испавај се.

Али на то, као одговор, чу се само ломљење сигурно трпезе, прозора. И то тако страшно, да ашчика, унезверена, излете са запрепашћеним узвиком: „Куку“, које би угушено још јачим прскањем прозора, не само стакла него и ћерчива, гажењем судова по трпези, а све то праћено његовим готово лудим гласовима, речима, псовком, кркљањем, које је за свакога било неразумљиво, али за Софку овамо, у собици, која беше од страха пала у постељу и покрила се јорганом, сасвим јасно, разумљиво...

— Ах, ах, псу бре, крвниче бре, стари деда-Митре! Ах мајко, ах курво! Ах отац, ах проклет... Ах! Зар ви, бре...

А Софка је знала да то значи: Зар вама све допуштано, ви све чинисте што хтедосте; своје синове женисте и изабрасте снаје не за њих већ за себе! — Ето и сам он, и њега је отац младог женио, па не можда, него сигурно је ова његова жена, сада свекрва, прво са оцем његовим, својим свекром, живела! И овај сада његов син није његов син, него ваљда брат. И сви они, сви, како су хтели, онако, како су њихови оцеви са њихним женама, тако и они са женама својих синова. А сада, само њему се не да, само он то не сме!...

И ко зна докле би и како — да се не чу где ашчика у кујни свекрви поче уплашено говорити:

— Снашке, ја више к њему не смем. Ти, ако хоћеш, иди, умири га, да легне, заспи, да младенци могу... Ако не, ја не могу ништа више.

— Идем! — Тако гробно чу се како свекрва убијено и решено одговори. И заиста, на изненађење и ужас свих, она уђе тамо к њему.

Шта је тамо међ њима настало, какав разговор, није се могло чути. Само је Софка овамо, по Марковом искривљеном гласу, шиштавом, шупљем, запенушеном од беса, ваљда и пене која му је била из уста, била сигурна у то: да он сада своју жену мучи, испитује, да му она призна, како је заиста живела са својим свекром, његовим оцем, док је он био мали, дечко. И Софка је осећала да од тога њенога признања — и то не да она каже, потврди него да он то само осети у њеном гласу, забуни, у каквом усклику — зависи све. То му са да треба, да би му то био изговор, да би онда и он, као у инат, као светећи се њој, жени, и своје покојном оцу, одмах овамо код ње, Софке... А да је тога било, тога наваљивања, мучења, да му она призна, видело се и по томе што отуда почеше да допиру запрепашћени узвици, крици, свекрвини:

— Човече!... Човече! Ћути, убиће те Господ!... Куку! Зар свекар...! Зини, земљо, да сви пропаднемо! Куку, шта доживех! Куку! Господе Боже, Господе!

На то чу једно страшно:

— Ја сам твој Господ! — И туп, јак ударац. Онда малаксао, обезнањен, писак свекрвин.

Арса, који је поред свега страха ипак тамо вирио и пазио, чу се како викну:

— Уби газда газдарицу!

Софка, овамо у постељи, готово се обезнани, јер осети да се нема више куда, нема наде, спаса. Крв ће лећи, све ће побити, а она ће морати бити његова... Али је брзо освести и скамени шум испред њене собе. До собњег прага чуло се како се нешто ваља, кркља. И заиста он је, он! И то не што је случајно пошао, па се спотакао поред њене собе, него се намерно овамо упутио, али осећајући шта чини, сигурно од ужаса сам није могао даље. Више није имао снаге да пређе праг и уђе овамо, код ње, већ ту пао. А отуда, из оне велике собе, где је свекрва са окрвављеном главом ничце лежала, једнако се чуло њено цвиљење, и то не јако, него тихо, без наде, убијено:

— Куку! Куку! Леле, мајчице моја! Леле, слатка кућо моја!

Али то за њега овамо, пред вратима, до самих Софкиних ногу, више ништа није било. Између њега и тамо те собе, куће, жениног цвиљења из- гледа да све је било свршено и пропало: цео живот, детињство, отац, мати, нарочито проклети отац. Кости му се у земљи превртале што га, по обичају, младог, још као дете, оженио, када ништа није могао знати, као што никада више неће ништа ни дознати ни осетити! Јер ево, крклајући и лежећи на прагу њене собе, борећи се са собом, он кроз прсте руке, што му је клемпаво висила више главе и била наслоњена на праг, кроз тај праг, кроз пукотине, кроз земљу осећао је отуда из собе мирис Софкин тамо у постељи. Осећао чисто како јој срце бије, како њена зрела, страсна уста горе, и како њена коса, разастрта у постељи и сигурно опкољавајући и обвијајући цело њено тело, мирише, мирише...

И Софка чу како он кркла и ваља се, упиње, напреже, да бар главом, раменима гурне у врата, отвори их и уђе к њој. Али не може. Пада. Руке, лактови и колена га издају, јер га оно женино цвиљење као неко уже око врата стеже, не да му и не пушта га да се дигне, пређе праг. А међутим да се опет врати, тамо, код жене, у ону собу, кући, не може — свршено је! А то њено цвиљење, а баш стога што није силно, не призива у помоћ, већ тихо, убијено, без наде, баш због тога оно му све јасније, све силније допире до ушију. Изгледа да му таванице, греде, црепови и сва кућа са тим њеним цвиљењем пада на главу и бије га у теме, у мозак. И једва, помоћу лактова и колена, успе некако да се од самога себе отргне, ослободи и посрћући пође у двориште.

— Арсо, појас и силав! — једва што промуца и довуче се до директа кућног и поче се уз њега леђима, главом уздизати, наслањати, да не падне, чекајући да га Арса опаше.

Арса дотрча. Поче га опасивати, али с муком, јер цео његов доњи део тела, кукови, клатили су му се и дрхтали. Сва му је утроба једнако крчала и као да се кидала, па се све то срозавало у појас. Он сам ништа није видео сем слуге Арсе испред себе. Видело се само како се, да не би пао, упиње и главом и теменом да се одржи уз директ а једва држи уздигнуте руке, да би га Арса што јаче стегао, опасао. После једва промуца:

— Алата!

Арса му поче силав опасивати. Он то није ни осећао, сав је трнуо ослушкујући да ли се не чује што из онога сопчета где је Софка и одакле се видело како још прска свећа. Срећом ништа се није чуло, ни Софкин плач, јаукање. Међутим из оне друге собе једнако је допирало оно свекрвино цвиљење, да му се чинило да јој се, откако ју је ударио и откада она већ цвили, сигурно већ цела предња страна лица онако у крви изгубила у земљи. А ноћ је била једнако мрачна, и двориште, калдрма скамењена. Једино из оног тамо кута у дну дворишта, где се сливала и скупљала нечистоћа, заударало је, на ђубре, на трулеж. Он све јаче и јаче поче да удише тај трулеж. И то га поче као освешћивати. Сети се свега. Последњи пут задрхта и изненада, силно, јако потеже руком за нож из силава. Али застану, јер виде да ће га опазити Арса, који му се приближаваше доводећи алата. И да се не би овај досетио, Марко том подигнутом руком за нож на себе, на своја прса, срце, само што поче да брише чело. Опет га обузе страх, опет малакса, осети неко кркљање, тупо, тешко, као неко дављење самога себе... Сам је Арса морао у узенгије да му умеће ноге, јер се он једва држао о јабуку на седлу. Али изненадном снагом одједном скочи, уседе у седло и ножем алата остраг по сапима шину. Шикну крв. Алат, бљештећи се у мраку, пропињући се и разривајући калдрму, одјури са њиме. Софка чу како Арса полете у кујну, и тамо ка свекрви викну:

— Оде газда и посече алата!

XXV

После увели младожењу код ње. Али је Софка већ била у толикој ватри, да није ништа за себе знала. Једва се ујутру разабра. Тек што је свитало. Велика лојана свећа у чираку, више њене главе, догорела је до дршке чирака и расцветана гасила се ширећи задах. А он, младожења, до њених ногу, готово на голом поду спавао је.

Како га увели, тако и заспао. Спавао је мирно, дубоко, са испруженим рукама и згрченим коленима. И видело се како је, бојећи се, ако заспи, да случајно своју главу не наслони на јорган, којим је Софка била покривена и тако га упрља, пажљиво био савио крај и одгурнуо од себе.

Кроз прозор већ се чекрк на бунару црнео као и околни зидови. Доле из штале чуло се шуштање и поново преживање стоке, а из саме куће ништа. Све је било мртво.

А Софка, да би сад, кад сване, кад ашчика уђе, затекла све као што је ред, обичај, како брак захтева, морала сама младожењу да диже, распасава. Није могао да се пробуди, толико је био клонуо и дубоко спавао. Сама га је распасала, свукла и готово унела у своју постељу, и покривајући и себе и њега оним великим венчаним јорганом, чекала да сасвим сване. Осећала је како је додирују и боцкају по врату и по образима длаке од мужевљеве главе, која је, као у сваког детета, била кратко ошишана и скоро опрана, и мирисала на топлу воду и сапун.

Софка се диже из постеље. Грозница је ухвати. Дању ништа за себе не би знала. Ноћу би се расвешћавала. Видела би како јој више постеље, у страни, гори једнако свећа у оном попрсканом чираку, до свеће стоји тепсија са јелом, што би свекрва дању, док би она била у заносу, доносила, јер од стида, због оноликог покора, преплашена, није смела ни Софкин поглед да сачека а камо ли с њом да разговара. На крају постеље, испод њених ногу, на голој асури, увек би лежао Томча, муж јој, упола свучен, савијен и заспао. Софка би се дизала. С муком би распремала постељу. Затим би узимала мужа к себи, јер није хтала да

тима, одбијајући мужа, тражи за себе као неку поштеду, пошто није хтела допустити да је неко више штеди и жали. Јер, када се већоволико преплатило, онда бар нека буде потпуна патња и мука!

И зато би заспалог Томчу, плачући, грлила, љубила. Потом, сва узрујана и готово полусвесна, дизала би се, излазила, ишла иза куће у двориште, у пусту, нему ноћ, ограђену зидовима. Слуга Арса, као чувајући је, клечећи у каквом куту, увек би се испред ње појављивао, да јој се тима као стави на услугу. Али она не само што му није ништа наређивала, него, као да га није ни познавала, тако би га гледала неким разблудним, помућеним погледом, од чега би се Арси чисто коса дизала и кожа од кичме по леђима јежила. Држећи распасане шалваре, са улепљеном и разастртом косом око слепоочница и врата, са кошуљом, која јој је била толико разгрнута да су јој бљештала врела прса, ишла би по дворишту. После би се опет враћала натраг у своју собу, опет легала у постељу, опет, плачући, грлила и љубила мужа и молила Бога да бар једнако ово овако траје: овако ноћ и она, овако усамљена.

И целе би ноћи тако, док не би изјутра, савладана и измучена, пала у дубок грозничав сан, те би се и сутра цео дан губила у ватри и заносу. И напослетку, за чудо, та њена грозница, болест, добро јој дође, особито што се, због тога, избегоше сви они обичаји после свадбе, прве брачне ноћи: оно виђење, чашћење и долазак жена, комшилука, родбине, међу којима би она морала да се показује весела, здрава...

XXVI

Једва, не себе ради, колико њих, куће ради, а особито да свекрву умири и ослободи, поче се придизати. Истина, никако сасвим здрава, тек ако би се око ручка појавила и изишла из своје собе. Сва оронула, повезане главе, и са отобољеним као на плач, врелим, уздрхталим устима и подбулим очима. Али то је код ње већ био онај утишан, унутрашњи, сталожен и млак плач, који по некад тако годи.

И сваког дана бивала је све као здравија, стишанија. Од њених, нарочито отац и мати, као осећајући своју кривицу, нису никако ни долазили. А ону њену болест, грозницу после венчања, они, као и остали свет, нису сматрали за богзна шта.

То је обична ствар. Зато је, сасвим одвојена и остављена самој себи, осећала како се с дана у дан смирује. Поче да иде по кући, чак и да ради. Поче свекрву и целу кућу да засењује и испуњава оном својом лепотом и раскошношћу, сада још већом. Као код своје куће, овлаш, не сасвим обучена, неутегнута, њена се развијена половина и бедра још више истицала. Сама јој се свекрва, гледајући је, њоме топила и наслађивала. Колико пута, када би Софка клечећи радила око огњишта — а тад би се њена нагнута плећа, испала јој прса и коса забачена иза потиљка толико истицала — свекрва се, седећи поред ње, не би могла уздржати а да је руком, а све у страху да је не повреди, сама намешта и дотерује и чисто је глади. А особито би јој око колена склањала шалваре, да јој се не би упрљале од пепела. Целог би дана преседела у Софкиној соби, и то у куту, повучена, скупљена, гледајући како Софка распрема, извлачи из ковчега своје хаљине, разне јелеке, раскошне кошуље, свилене мараме.

Тако би било цео дан, а у вече легало се рано. И онда је човек могао, онако сам, у дугој ноћи, рахат да се науздише, наодмара, пошто се знало да ће и сутра бити исто овако.

И само да није било још и оно свекрово, оно оне ноћи, а, после тога, ово његово никако невраћање кући нити јављање о себи, можда би

било сасвим добро. Али се и то свекрово поче као заборављати. Софка га поче у себи извињавати. Пијан био и, можда, свекрва и ашчика нису умеле како треба да му објасне, и зато он није давао да она са младожењом оде у своју собу, а не што је он сам хтео нешто. Али што се, откада је отишао тамо у хан, овамо бар не наврати, не дође да се тиме, не Софки као извини за све што је онако пијан радио, него да комшилук, свет, особито њене, оца, матер и родбину, увери како ништа није било!

Али би и то. Једнога дана, пред мрак, дојури коњаник сељак, планинац, дугих ногу, са ашама на коњу место узенгија и старим неким, дрвеним седлом. Око голог трбуха клатио му се распасан појас а иза појаса вирио дуг, црн револвер.

Како сјаха, нити коња веза, нити се утегну, дотера и загледа какав је, већ бришући, отирући шаком зној од дугачка врата, уђе право к њима у кујну. Софка је била уморена и забацивши руке у којима је нешто држала, чекала га је. Свекрва је, као увек, мирно и прибрано седела иза Софке горе, до самих врата велике собе. Софка, иако је одавна слутила да, поред свега овога што је било, мора ипак још нешто црње и горе догодити се, претрну од страха, јер овај сељак још с врата поче да муца кроз сузе, не гледајући ни у Софку, ни у свекрву:

— Газдарице, ете, послали ме да кажем да је газда убијен. Убијен је газда, газдарице! — понављао је, једнако бришући зној по кошчатом лицу и дугачком врату.

Софка осети како јој колена завише у страну и како јој очи као нека муња опали. Виде како иза ње свекрва, пошто се била дигла и запрепашћена почела десном руком да се хвата за врата од собе, да би се задржала, видевши по лицу сељаковом и његовим очима да је истина шта говори, преврну се у страну и скљока преко прага собњег. У паду забелеше јој се рукави кошуље од уздигнутих руку и само се чу како јекну:

— Немојте ме, бре, људи!

И Софка осети како су те њене речи последње. Последњи је то њен узвик, последња њена одбрана: и од онога тамо убице, Арнаутина, и од овога гласника, и од Софке, и од целог света, чаршије, вароши, што за

ово кратко време толико, на мах, као подговорени од неког, нагрнуше на њу, њену кућу, те је ето сада сасвим уништише...

Софка, једва држећи се на ногама, поче да муца и да пита гласника:

— Како? Где?

— Не знам, газдарице — исто онако укочено стојећи, бришући зној и сузе, настављао је овај. — Тек пре два дана, у саму вечер, готово у ноћ, отуда, из Арнаутлука, донесоше га у хан рањеног. Куршум му остао у трбуху. Истина није знао за себе, али је био жив. Понесосмо га. И кад бесмо у Корбевцу, где га унесосмо у собу механску, да се одмори, док ми спремимо друге волове — јер на коњским колима нисмо смели да га возимо, коњи иду брзо, и кола се труцкају... а ко је знао да хоће то да учини! — ту се он освестио, и, када се видео сам, силом покидао појасеве око себе, те се рана отворила и крв бљунула, и он издахнуо. И сад мене послаше да дођем и јавим, да се спремите, и да останем овде, и, ако што треба, да послушам и нађем се.

У том, као без душе, дотрча Арса и, кад чу, он од страха седе на земљу.

— А ти? А ви? — поче да виче на селака.

— Ех, бре, Арсо! — настави плачно сасвим разумевши те Арсине узвике, прекоре, као: где су они, слуге и остали сељаци, били, и како су то смели да допусте, да га не чувају, чак и да погину за њега? — Зар смо знали, бре, Арсо? Али, знаш га ти. Откада се са свадбе врати, као да нас је хтео да превари, тако је био мек. Ником рђаву реч, ни „потамо се“. И када видесмо како он сам дубоко преко границе залази, почесмо за њим и ми, али чим он опази да га из далека чувамо и пратимо — у мало нас не поби. Отада нико није смео ни да мрдне за њим. И, сад... ето... тако!

Софки по овоме би јасно да се због ње, ако не убио, а оно навлаш ишао у Арнаутлук. И кад видео да га ови нису на место убили, он, да не би ипак овамо кући, Софки, жив дошао, и морао у њу да гледа, да црвени, ето, кад остао сам, раскидао везе, појасеве око себе, те крв и утроба покуљала.

Не гледајући ни на свекрву, која остаде преко прага лежећи, ни у сељака који је, онако укочен стојећи наред кујне, секао целу кујну и оштро се од тепсија и сахана, поређаних по полици, оцртавао — посрћући, с тешком главом, коју је осећала да већ једва носи, оде и

паде опет у оно своје сопче, које јој се учини сад већ толико црно, толико дубоко као какав гроб.

Људи, комшије и чаршија опет кућу испунише, опет кућа узавре од света. Брзо тамо подигли свекрву, полили је водом и унели у собу.

Сељак је једнако онако укочено, високо стајао напред у кујни и на изненађења, узвике одговарао једно те исто:

— Ето тако... Газда... Сврши се...

И када поче падати ноћ, настаде још теже. Тада почеше и сељаци, родбина из Турске и околних села, долазити, сви у трк, унезверени. Неко пешке, неко на коњу, колима, како је коме било згодно. И целе су ноћи долазили и притицали готово сви они са свадбе, и још и други. И како би који дошао, ушао на капију, само би хукнуо:

— Ох, бре, бато! — И не би улазили у саму кућу, кујну, собу, већ се скупљали око куће, иза куће, и тамо клечећи уза зид ређали се, поникли, запрепашћени и са увученим рукама у пазухе.

Арса, што никад до тада, опи се на мртво име. Није хтео више ништа да слуша. Само, онако пијан, на глас је претио Ахмету, Арнаутину, за кога је тврдо веровао да га је убио.

— Ах, Ахмета! Ах, црни сине! Ах, псу!... И говорим њему: „Пусти ме, газдо, пусти да ја Ахмету станем за врат, да ја с њиме свршим, да му ја крв локнем!“ а он: „Седи ти, Арсо, код куће, иди у варош и тамо чувај кућу, а доста је крви и глава!“ А сад — ето кућа! — И показујући рукама на кућу, као откривајући је, разграђујући је, бацајући са ње кров, димњак, настављао је. — А ето и твоја глава! — И од беса, пића, ударајући се по глави и врату, заждио би онда чак до капије, да би се исто тако опет отуда вратио, још јаче, бешње псујући тога Ахмета, претећи му, док напослетку не поче и самога мртваго Марка, свога газду да грди. — Тако му и треба! Зар он, газда мој, да „допусти да га онај и онакав пас убије. Е, али ја, Арса, ништа не знам! Арса луд, Арса пуст!... Кад говори Арса, кад моли да иде и оном псу откине главче као врапцу, онда: „Немој, Арсо, седи код куће, Арсо“... И Арса седи код куће, уз огњиште, али зато твоја глава и отиде! И сад тако, ето! Ја, тако!

На питања и прекоре осталих, како треба да иде тамо, у кућу, да се нађе, послуша, нарочито да је око газдарице, одговарао је:

— Нека умре и она! — и није хтео да привири, нити руком штогод да помогне — ма да се без њега није могло ништа. — Нећу бре, нећу! И баци им кључеве, да они, како знају, иду, раде...

Али, кад се доцкан у ноћ отвори шитом и осветли капија, и на њој се указаше гломазна рабацијска кола, која су вукли два јака, стара и црна бивола, а кола су била пуна свеже и меке сламе и поврх ње, у среди, црнео се Марко мртав, испружен, укочен и покривен широком гуњом, онда Арса не даде да га ико други с кола скида. Сам га понесе и осећајући га на леђима, грлећи му око свог врата испружена, укочена и мртва колена, клечајући и спотурајући се, грцао је и плакао:

— Ох, бре, газдо! Ох, бре, газдо!

И ма да су други помагали, придржавали Марка за рамена и главу, која му се климатала, Арса је ипак толико клечао и посртао. Ипак издржа. Сам га унесе, положи по поду, преко белог чаршава и намести му главу на јастук. И када му пољуби скрштене руке, оне његове кратке, дебеле руке, од којих је он толико дрхтао и имао целог живота страха, излете из собе и тамо у дворишту паде као неко дете, бризну у јак, грозничав плач. Отуда из собе одједном око осветљенога Марка разлеже се такође силан плач жена и њихно нарицање. Особито се истицало нарицање сељанки, његових тетака и стрина. Оно њихово просто једноставно нарицање, али тако силно и јако, да је изгледало да се с тим плачем и сам кров и кућа диже.

— Леле, бато! Куку, бато! Ко ће, бато, да нас чува и да брани, бато?

Од људи како би који дојурио с коњем, сишао, улазио би тамо код њега у собу и, запаливши му свећу и пољубивши икону на прсима и прекрштеним рукама, одмах би се отуда тихо на прстима, гологлав враћао и одлазио међ остале, да око куће, наслоњени уза зид, клече. А највише их је било иза куће, до самих прозора велике собе, јер ту су сасвим одвојени од ових варошана и од долазећих и могли слободни, неопажени, да хукћу, убијени и згрчени:

— Ох, бре, бато!

Јер сви они — ма да им Марко, или тек један пут или и никако није у кућу привирио, још мање кога помагао, пошто је сваки од њих за себе живео, радио — ипак, док је он био жив, они су се под том његовом суровошћу и строгошћу осећали као склоњени и сигурни. А сада, без

њега, дошли као обезглављени, јер над собом више немају оног који им је својим именом давао силу, одбрану, безбедност. Јер довољно је било рећи: „Ово је газде-Марков стриц, деда или род“, па да сваки, ма ко био, комшије, цело село, чак и друга села, буду према њему другачији, уздржљивији, мирнији. А сада, његовом смрћу и нестанком, постају као неки сирочићи, остављени свакоме, целом свету, на милост и немилост.

И када, дубоко у ноћ, изиђе и месец и његова бела коса светлост, испресеца на црним ивицама околних зидова, поче да испуњава кућу и саму светлост са огњишта да упија у себе, Софки се, не поче да чини, него је већ као у истини осећала како све то није оно, у ствари. Он, Марко, није мртав, ова кућа није у вароши, међу светом, него као негде далеко, на неком жутом песку, усред неке пустиње и све се то спаја у једно, и све, као нешто живо, заједно са месечином иде, креће се. Креће се и сама она овамо у собици, пресамићена на сандуку, и оно из штала на махове уједање коња међ собом, њихова цика, и они, из куће и до прозора, на земљи, поређани, од умора поспали његови сељаци са лицима, окренутим ка месечини, и сам он тамо, у великој соби, осветљен свећама са прекрштеним рукама, везаним вилицама, опкољен женама, са женом, свекрвом, више главе, која, сасвим заборавивши да кука, нариче, поникла, једнако држи руку на његовом леденом челу и чисто се игра праменовима мрке косе, гладећи му је и исправљајући око ушију.

Сутра је била сарана. Тада већ дођоше и њени. Али Софка, уплашена да не би морала са сваким разговарати, и да јој не би пунили собу, лежала је. Једино што је код ње у соби била мати, а сви остали њени били су испред врата и собом затварали улаз, да не би она кроз врата, приликом изношења мртваца, могла штогод видети. Јер адет је да млада од свега тога ништа не види, још мање самога мртваца, да не би, ако је можда затруднела, родила дете са каквом белогом или болешћу.

XXVII

И као што се надала, тако доцније и настаде. Ма да прођоше две и три године, њој се једнако чинило да је тек сада, као јуче, нема ни месец дана од свега овога што је било.

У почетку, после саране Маркове, цела јесен и зима прође у излажењу на гробље. Настадоше оне јесенске дуге кише, лапавице и мећаве. И нешто због тога рђавог времена, а највише због жалости у којој су били, остадоше потпуно усамљени, одвојени од света и комшилука. Једнако уплашени и запрепашћени том његовом изненадном, чисто као неком у инат наглom смрћу, редовно се он тамо на гробљу посећивао, давала подушја, парастоси. И баш у том једнаком одлажењу, тачном вршењу дужности према његовом гробу, било је у исто време и ослобођавање од самога њега, покојника. И, на изненађење, али у истини — јер се све чинило што треба њему тамо на гробљу — он се све више почео заборављати и губити.

У почетку од Софкиних само јој мати долазила. Али, да ли што је још био почетак, Софка још осећала онај траг мртвачев, или због нечега другога, тек кад год би јој мати дошла, увек би се она узнемирила, плашила. А то јој је мати примећавала, и зато је тек после неколико недеља једва понова долазила, и то више света, обичаја ради, него ли што јој се мили да види Софку.

И напослетку, ко зна колико времена прође, ма да се Софки једнако чинило да је све то тек од јуче, ипак она поче осећати: како ће се на крају крајева можда све преболети, све утишати и заборавити. Истина, њој је било једнако тешко и била је уверена да теже, горе не може бити, али ипак, ипак, ко зна, можда...

У кући само су на њу гледали. Сви су пазили, склањали се и гледали да је само њој добро. Могла је да готови јела каква је хтела и колико је хтела. Свекрва јој, после смрти Маркове, са којим је био спојен сав њен живот и то онај живот тамо, Док су били у Турској, на селу, јер овај после у вароши није за њу био живот, остављена сада од њега

овде, у вароши, међ туђим светом, толико је била уплашена и утучена, да се видело како већ ништа више не може да мисли, да жели. По њој се могла цела кућа да однесе. Ништа она не би приметила. И кад би се, после, као освестила, осећајући се чисто крива због тога, и да би се оправдала, почела би око Софке да облеће, улагује јој се.

Тако исто и слуге, а особито Арса. Он, само да би његова „снашка“ рекла добру реч, цео дан и целу ноћ у стању би био да је слуша, трчи. За њега је била највећа срећа, кад дође к њој и каже јој: како је то и то, што му она наредила, овако и овако свршио, да би по томе она видела како је он тачно, све онако учинио, како је она желела и осмехнула се на њ.

И све, цела кућа, била је њена. Па не само то него чак и плодови од дрвећа, којег и истина тамо, иза куће, услед наслаганих „камара“ дрва и камења, није било много. Кад би сазреле кајсије, јабуке, и од зрелости почеле да падају, онда, да би их бар они, слуге и надничари, могли јести, пошто од њих из куће нико није то ни гледао, увек би се чуло како један другог нуткају:

— Иди, бре, иди, нека дође снашка и окуси. Нека види да ли су већ зреле.

Тако и по комшилуку. За цео је тај крај, још не насељен сасвим, већ из сељачких породица или из варошке сиротиње, која се одозго, где је била скупоба, досељавала овамо — за све њих она је била њихова „снашка“. Свуда су је дочекивали и поздрављали усрдно, радосно. Ако би пролазила улицом, жене су је на капијама стојећи дочекивале и нудиле је, и то понизно, да сврати и уђе код њих. А Софка је код сваке одлазила, и сваку опет, из сажаљења, звала, да и она к њој дође.

Па и сам њен муж, Томча, и он је био према њој пажљив. Већ беше мало узрастао. Науснице га огаравиле, подбрадак се заоблио, вилице му постајала четвртасте. Она његова детиња, висока, сува рамена сада из минтана почела да се кошчато помаљају, као што су му се већ и колена изразитије оцртавала. Што год би му наредила, он би учинио, и то радосно, сав срећан због тога што му она наређује и што говори с њим. Никада, већ само кад би га Софка позвала, ако би пришао к њој. С њиме је она могла да ради што год хоће. Колико би га пута, из јутра, кад хоће из собе да изиђе, она натраг себи позивала. И видећи како

није лепо опасао појас, није се добро закопчао, почела би га сама дотеривати, и то више из сажаљења.

Он јој предао кључеве од сандука са новцима. И то јој силом утурио, молећи је да их чува код себе, из страха да било он, било матери, како су сплетени, не забораве их где и изгубе. Сваки добивени новац од ханова њој би предавао, да она тамо у ковчег метне међ остали. Тако исто, кад је требало нешто плаћати, од ње је тражио. И то не он сам кључеве да узме, отвори сандук и вади из кеса, него да му она дâ, она изброји колико треба.

Тако и свекрва целу кућу оставила њој, и амбарова, и подруме. Па чак и за оне ствари сасвим сељачке, сасвим Софки незнане и непотребне, и за њих није хтела да зна ни где су. И када би која комшика дошла да потражи на послугу какву ствар, за коју је само она, свекрва, знала како изгледа и где може бити, ипак би је ова одбијала и упућивала њој, Софки.

— Не знам ја, не знам, слатка! Ено Софке, па она, ако зна и ако хоће, нека ти да.

И тек када би јој Софка одобрила:

— Па подај, нано. Ја не знам где и какво је то. Иди ти и подај! — тек онда би свекрва одлазила, пела се по таванима, завлачила по кутовима, где је ту ствар, ко зна кад и како, угурала.

Софка је осећала да то они не чине што је се боје, што стрепе, што можда они не би могли, знали и умели свим тим, целом кућом и имањем управљати, него да то чине стога да би она била сасвим слободна и да би се и овде, код њих, осећала као код своје куће. А поред тога ваљда су хтели да се тиме пред њом као откупе за све оно што је њој њихов Марко, можда, на жао учинио, а без њихове кривице и воље. Можда је и сасвим унесрећио, заробио, убио, што ју је довео овамо, код њих.

И то је чинило да Софка, истина тешко, мучно, споро, али мало по мало поче осећати како се на све то навикава и како ће, ако овако и даље потраје, напослетку — а при том како би се загрцавала, како би јој почеле сузе да навиру од радости! — сасвим све њих, кућу, свекрву заволети, а особито њега, мужа, Томчу. И то можда ће га тако истински заволети, како се никада није надала... Чак, можда, ко зна, дај Боже,

заволеће га онако како је сањала, сневала... А највише је утврђивало у том предосећању да ће га заиста заволети не то што је бивао све изразитији и пунији оне мушке, јаке снаге, него што је с дана на дан све више постајао њен, сасвим њен, не неки други, страни Томча, син газда-Марков, него њен Томча, као неко њено чедо, дело њених руку, као да га она родила, она однеговала. А у ствари то је и било. Јер она га је готово и научила како да се носи, како опасује, чак и како да говори, да се поздравља и понаша. Никада из њене собе није смео изићи неочешљан, неумивен чак ни ненамирисан. И онда њена ће заслуга бити, ако он устраје овако како је почео, сасвим се развије, пролепша, и постане истински добар, виђен и чувен. Све ће то њено бити, као што је ово сада њено; јер је он већ леп, чист и чак раскошно одевен. Па њено је и оно што он већ сада (а какав ли ће бити тек доцније када сасвим постане човек), чим је погледа, стане до ње, не зна шта ће од среће и радости. Одмах тада његове црне очи тако широко и топло почну да сјаје, и, већ дрхтећи од страсти за њом, за њеним топлим, једрим телом, уноси се у њу и само је пита: — „А, Софке?“ унапред срећан што ће моћи одмах да јој учини што му буде хтела наредити.

А да ће заиста доћи љубав, срећа, и по себи је то осећала. Ноћу, после вечере, у постељи, осећала би како се опоравља, гоји. Снага, засићена свачим, уморно, трнула и треперила јој од насладе. Сладак јој одмор. Испод плећака и кукова већ не осећа кроз душек тврду земљу, него од своје гојности тоне у мекоти и топлоти постеље. Кад год тако лежећи случајно покрене ноге и то целе, чак из кукова, одмах би осетила како јој се додирују и спајају својом облином и пуноћом... Томча сасвим је њен. Ни о чему другом не зна до само о њој, Софки. Јер све што је до сада дознао и осетио, то је само од ње. И сада већ овако мало одраслим она је могла све своје жеље задовољавати, чак и најлуђе, оне девојачке! А ко зна тек доцније како ће бити, када он сасвим порасте, ојача, постане човек, и када се буду код њега почеле разбуктавати његове личне жеље, страсти, лудости. Овако изучен од ње, како ли ће је тек тада сам грлити, љубити!...

XXVIII

Кућа јој постаде топла, и то сасвим топла. Истина, била је сниска, без патоса, са набијаним подом, али јој се није више чинила хладна, онако разграђена. Тада она, поред голе земље, сниских таваница и оне кујне са оноликом широком баџом над огњиштем, због које човек никад ноћу није смео ту да уђе, јер се кроз њу видело небо, она поче осећати и оно друго: оно силно, нагомилано сирово богаство по подрумима, шталама и набијеним амбарима. Само треба човек руком да мане, да узме и распореди, па све да буде као што треба. И Софка све то узе. Ћилимове и јастуке обоји и њима целу кућу, подове, зидове, ћошкове обложи, испуни. Одмах се због тога изгуби она оштрина углова собних а негде и напуклост и отвори од врата и прозора. Све постаде мекше, топлије и утутканије. Цела кућа доби други изглед. И сама кујна, са новом полицом и по њој поређаним сановима и тепсијама, испуни се онако гола и пространа.

И једино доцније што би је покатак као узнемирило, то је био он сам, њен муж, Томча. И то је увек бивало, када би он остајао насамо без ње, онда, када би га она, или услед посла, или услед заморености и засићености њиме, два и више дана као одстранила од себе, осамила га, те он већ почео да и не осећа њену снагу, њу око себе. Обично би она овамо по кући и кујни била у послу, а он тамо по амбаровима, шталама са слугама и чивчијама. И Софка би онда примећивала како би му, чим би знао да га она тамо не може чути, ни видети, а најће на кога слугу или у крађи или у каквој неисправности, одмах тада његове очи засјале таквим неким ужасним, нечовечним сјајем, вилице му тако одскочиле и цвокоћући почеле да се тресу. И Софки онда, на ужас, одмах би упадале у очи његове руке, кратке, маљаве, већ исте као у оца и онај Марков здепаст врат са сниским челом и извученим, високим потиљком.

И Софку би, не знајући ни сама зашто, његово лицење на свога оца, када се разгневи, побесни, увек некако хладно, као нож око срца секло. Али опет, чим би га она позвала, а морала би тада подешавати глас да

јој буде нежнији, и што страснији, одмах би видела како се све то са њега губи. Брзо, као увек, понизно и радосно што га она зове, што може да је послужи, дотрчао би к њој и радосно питао је:

— Шта треба, Софке?

XXIX

Када Томча сасвим порасте, и он сам, а највише свекрва, почеше наваљивати на Софку да продаду хан и сва имања што имају тамо на граници и у Турској, и да до капије, са лица чаршије, подигну велику лепу кућу. Софка није никако пристајала. И то није пристајала, не што није хтела, него да не би свет, особито њихна родбина, осетила то као одвајање од њих, од њихових села, а још више да се не почне причати како ето већ почело да се имање, ханови, продаје и троши. А опет бојала се да то одбијање не би Томча погрешно тумачио. Он је био једнако према њој осетљив, брз, уплашен. Сваки час се трзао и плашио да га она неће призвати себи, неће трпети код себе, у соби, у постељи. Никако није могао да се ослободи и да је, кад би са њом био насамо, миран, комотан као код своје жене. И онда, да не би то њено одбијање протумачио он тако: да као она зато жели да ти ханови на граници остану што зна да ће он морати сваке године тамо по неколико недеља и месеци проводити, те ће тиме она овамо бити ослобођена њега, кога као мора силом да трпи. Да не би он то тако схватио, пристала је напоследку да у чаршији место нове куће начине какву механу и неколико дућана, одакле ће се имати кирије, а овде само кућа да се мало оправи и иза ње подигне и уреди башта.

И тако и би. С пролећа већ је била увелико башта прекопана. Извађене и набацане уза зид белеле се гомиле камења. Земља се црнела мека и изривена. Поред оног њиховог сопчета и цела је кућа била споља окречена, па и она велика соба, особито оне њене црне, куршумима изрешетане таванице и греде. Штала је била испражњена. Једино алат остао у штали. Али из штале већ није више слама штрчала и падала из напуклих зидова, да се меша доле са коњском балегом и после онако да заудара. Све је било почишћено. Велика капија са сводом, кровом својим, као читава кућа за себе, рушила се. И као да се рушењем те капије, која је овамо целу кућу и двориште заклањала, увек је чинила влажном и мрачном, цела кућа ослободи и испуни светлошћу и

сјајношћу, те, онако приземна, али окречена и стегнута новим кровом, дође лепша и доби онај сеновит израз.

Колико пута би Софка стајала и гледала како се руши, плетући и држећи испод мишке клупче конца. На њој тешке од јумбасме шалваре са широким, златним ногавицама. Испод њих вири њена обла пета у белим чарапама од конца. На прсима леже низе дуката и крију овлаш око врата закопчану кошуљу с чипкама. Бедра јој не као у девојке, но као у сваке нове жене, засићене насладама, набрекла, пуна и издвајају јој се тако обло од половине. Сама она осећа како јој мишица, подупрта оним клупчетом, одскаче и надимље рукав. Лице јој сасвим чисто. Особито око врата, подбрата и вилица, почела она млечна, женска белина. Нигде, ни по потиљку, ни око ушију, нема маља. Позади врата, онај простор испод ушију, откривен занесеном косом у страну и увијеном у свилену шамију, бљешти јој и показује сву једину рамена јој. Из целе ње бије она чиста бела, женска срећеност, засићеност, а која се код ње највише показивала у њеним мирним очима, у набраним, танким, повијеним обрвама и оним сусталим, влажним, срећним устима.

А кад би је видео овамо саму, одмах би одозго из куће Томча к њој одлазио. Сагињући се, почео би да јој показује шта се руши и како ће да се зида. Онда ни свекрва, када би их тако видела, не би могла да издржи. Макар пристављено јело у кујни све искипело, и она би к њима сишла. Али, да се не би приметило, увек би налазила неки посао у штали или око оног ђубрета. А то све зато да би била што даље од њих, да би их тако отуда, из штале, из каквог кута, из мрака, могла што више гледати. Особито би гледала њу, Софку, како са оним срећним изразом уста и са црним и задовољним очима, окренута и нагнута над Томчом, слуша шта јој овај говори и показује. А по Софки се види како она зна да и њега то не интересује, него да би само могао бити поред ње, да је гледа, наслађује се њоме, он јој то и показује. Свекрва види како Софка ужива у Томчи, гледајући како се око ње увија, сагиба, како јој рукама показује, а већ му руке дугачке, мишице му се јасно из закопчаних и тесних рукава од минтана помаљају као и већ ојачала његова ребра и плећа, која би се, кад би се сагао, ослободио од утегнутих појасева: почела да шире.

Па још када свекрва виде како Софка, задовољна што Томча тако срећно, као дете, око ње облеће, сва се к њему окреће и, знајући колико ће му учинити задовољства, почне да му се као уноси, и сва лицем, прсима предаје, да је он гледа колико хоће, наслађује се њом, онда ова, свекрва, не може више да издржи, већ почне да шапуће у себи:

— Слатка децо моја — и још ако тада примети како је Софкин трбух мало већи, како ће можда до године и унук доћи, њу од среће ухвати грч. И отуда, из штале, из куће, где се је била сакрила, почне да кија, кашље. И то је изда. Софка, приметивши је, а погађајући све, почне благо, весело тобож да је кори:

— А јело, нано? Ако оно тамо искупи?

Она, посрамљена, бришући се, а највише сузе од радости, почне да се извињава и одлази натраг у кујну.

— Сад ћу, сад, Софке! Него нешто у штали имала сам посла, па ме овај проклети смрад ухвати.

XXX

Беше празник, света недеља, и то давно после службе божје, јер беше престао јек звона са цркве. Престаде по чаршији ход, кретање људи, који су ишли из цркве кућама, или по механама. Беше настало оно празнично затишје, светло, топло са јаким сунцем а кратким сенкама, са већ изнад земље и калдрме ужареним и разиграним ваздухом. Софка, пошто је била одавна спремила собу, почистила и дотерала кујну и око куће, била се обукла и, чекајући на ручак, који је свекрва тамо постављала, срећно је стајала испред куће. Око ње, као увек, био је Томча и нешто јој говорио. Одједном горе, на капији, појави се отац њен. Софка од, среће претрну кад га спази, и у мало, заборавивши се, не потрча к њему. Зар се већ вратио? А она је чула да је ускоро после Маркове смрти опет отишао тамо, у Турску. Али се задржа, јер по његовом оштром, ситном, успореном кораку она виде да је љут. Затим виде како му, када спази њу па још и са Томчом и око њих двориште рашчишћено, кућа окречена, удешена, заигра чудан, ироничан осмех на сувим, мало збрчканим и већ крезубим устима. И тај осмех Софку пресече, следи.

Томча радосно отрча у кућу, да спреми у великој соби што треба за таста. Софка, чисто укупана, остаде чекајући оца. Није могла да се макне, јер је тај његов подсмех, са којим јој се приближавао, сву збуни. Јасно је видела како се у том његовом осмеху крије јеткост, бес и подсмех на све: и на њу, Софку, јер, ето, девојка добила мужа, своју кућу, па већ почела да се гоји; и на мужа јој, Томчу, јер га видео како срећан облеће око ње. За Софку је јасно тај његов осмех говорио: „О, о, погле, ови баш почели да живе: погле како се удесили. А ја овамо могу без ичега. Ја и њена мати ништа, заборавили на нас!“ И тада се Софка сети да су можда одавно без пара, без игде ичега, и са језом дочекујући га поче себи да пребацује: што се није сетила и кришом, макар крадући, да им шаље, и то не њему, него матери, да се он не би нашао увређен, и да сада не долази овако љут. Али из тога је истрже

свекрва. Она истрча испред Софке ка ефенди-Мити и искрено радосна, чистећи руке од брашна о скутове, поче га поздрављати:

— О, пријатељу, пшенице да поспемо, праг да пресечемо, кад већ један пут дођосте.

Софка чу како отац, видећи све то, а сада још и Софкино овако укупано стајање, у иронији одговара:

— Ех, ех, зар сте нас толико жељни? — и то „нас“ наглашује једва угушујући јарост и горчину. Да забашури, поче једнако чистити чакшире и ципеле, што их је тобож упрљао идући преко капије и њиховог дворишта, а у ствари да би што више сакрио своју љутњу и бес и имао шта да гужва и стиска рукама.

— Како си, тато? — поздрави га Софка и приђе му руци.

Он је пољуби. Додирну јој чело, и то врх од чела, онај раздељак од навише зачешљане косе.

— Добро, чедо! — увређено јој одговори. Али се трже када виде како све то бива све веће, шири се, а за њега је било и ово много неугодно, а камо ли што мора сада, — и то према њима још! — толико да увија. Зато, да све то спречи, кратко упита Софку:

— Где је Томча? Имам нешто са њиме! — и не чекајући од Софке одговора, упути се право к њему. Софка уђе онамо, у своје сопче. Али тамо не мога да остане. Не знајући зашто, поче дрхтати. И што никада у животу, поче осећати како јој душа, сва њена унутрашњост некако мртвачки заудара.

Поче да дрхти И да се тресе од неке неизмерне несреће, коју предосети да ће се десити. И заиста, она одмах чу како он, отац, и не чекајући да тамо у великој соби буде послужен, не хотећи ни да садне на силно нуђење Томчино, сав побеснео што је дочекао, да он, ефенди Мита, тако што чини, оволико се понижава и на ноге некеме долази, заглушеним, шиштавим гласом говори нешто Томчи, а на то му Томча, и то наивно, чисто узбезекнуто, одговара:

— Не знам, не знам, тато, не знам. Бога ми, ја ни за какве паре! — и то Томчино одбијање није било одбијање, одрицање да му неће дати, него детињско уверавање, као кад неко скриви, па се правда.

— Паре! — чу Софка очев глас, промукао, и готово попрскан плувачком. И то не од беснила што му овај одриче, не да паре, него што су га они: она, његова Софка, и он, тобож његов зет, балавац, догде довели, да ето он, он, ох, он, тражи, и то од кога! И Софку пресече, јер чу како он заборавивши се сасвим а сигурно тамо над Томчом нагињући се, да га удари, викну:

— Зар да ми није онај, твој отац (није хтео ни име да му спомене) обећао паре, зар би ја за тебе, пезевенк један, дао моју кћер? — И у том „за тебе“, „пезевенк“, толико је било страшног презирања и одгуривања ногом од себе нечег гадног, нечистог, да Томча под тим као поклекну, сруши се, али се зато чу његов страшан, пробуђен јаук и претња:

— Тато, бре? Не тако, не то, бре!

— Да! — још бешње, још обезумљеније, чу како јој отац настави. — Зар да није обећао паре, и то какве, зар бих ја дао, не за тебе него за вас, моје чедо, кћер? Ко си ти? Шта си ти? Керпич један, сељак један! И зар да ти сад мени...

У један корак осети Софка овамо код себе Томчу. Није се могао познати. Вилице су му играле задржавајући у устима неке гласове, а не знајући шта ће рукама, штитио је своје ноге, бутине.

— Дај паре! Дај! — дахтао је ка Софки. Једва се држао на ногама. Софка, ужаснута, виде како му руке једнако иду по појасу, под мишке где се обично држи нож. Уби је тај страх, да крв не легне, те не учини оно што је требало да учини: да Томчи не дâ паре, већ да се она сама дигне и оде тамо оцу и — ма шта било, ма какав грех наступио — отера га, најури. Јер, после овога, за Софку све се свршавало. Ништа више није помагало. Све је пропадало. Она је сасвим пропадала, умирала. Ње, Софке, оне Софке нестајало је. После ових пара, куповине, она је у Томчиним очима постајала друга, обична, нека ствар, која се, као свака ствар, може новцем купити. Томча, кидајући рукама заклопац, сјури обе руке унутра и не гледајући ни коју ће кесу, да ли са сребром, златом или никлом, са двома кесама одјури натраг, силно, из све снаге одахњујући. И тамо у соби, као неки страшан терет скидајући, баци кесе. Сигурно их је у сама прса ефенди—Митина бацио, јер тако јетко и презриво викну:

— На!

Отац јој са кесама као побеже. Али, да се не би приметило да бежи, једнако се око себе загледао, тобож исправљајући своје угужване чакшире.

И што бар тада не би паметна? Што се не диже и заједно са њим, оцем, и она не оде? Опет би, ма да је и најцрње, ипак то било боље него што остаде. Јер, тек што отац оде, отуда, из велике собе, кујном, целом кућом одјекну Томчин страшан глас, — а још страшнији је био, јер се на њу овамо, у соби, односио, а тобож је матери говорио.

— Па мајко, нано, ми сељаци, керпичи...

— Немој, синко! Немој, Томчо! Ништа није! — чуло се уплашено материно утишавање...

— А? Ми керпичи?! А они што се за паре продају, купују, они су све, ми ништа. Ми керпичи! Ђубре! Аха! — и све то било је тако страшио али и са таком насладом, као да се сада, после овога, он нечега ослобађао, скидао са себе нешто што му је, истина, било тако драго, мило, али које је њему ипак некако страно, туђе, увек се, поред све насладе, среће, ипак не осећао свој, не био слободан, није могао да дише, глас није имао свој, ни покрет, ни очи, ни поглед свој. А све то било је она, Софка, и то она, некадања Софка, а не ова, сада, као свака женска и ствар, за паре купљена.

— Аха! — чу Софка како он чисто покликну од неке дивље радости и беса и брзо га виде код себе.

— Ти! — устреми се он на њу. И у том „ти!“ било је све презирање, бол, јад, увреда. Узалуд свекрва дотрча, Софка већ осети његову руку по свом челу и коси, и осети се како паде од његова ударца. Он брзо појури из собе, да не би морао и матер, која га, трчећи за њим, поче задржавати, од себе ногом одбацити, и викну:

— Арсо!

Арса, као пушком погођен тим већ заборављеним од старога газде суровим и заповедничким гласом, дотрча уплашен:

— Шта, газдо?

— Коња, чизме очеве! — цикну Томча на Арсу. И сам одлете у шталу и, не чекајући ни да се алат оседла, ни Арса да му чизме донесе, на

голог алата уседе и усред дана, на запрепашћење чаршије и улице кроз коју пролете, одјури пут њиховога хана на граници.

XXXI

Доцније Томча, смејући се самом себи, причао је: како је, када је већ дубоко у ноћ, једнако јурећи на алату, наишао код једне реке и њу хтео прећи, више моста, усред воде — а вода је била тамна, свежа, опкољена зеленилом, маховином и разгранатим врбама — јасно, као на дану, угледао голу, раскошну женску како се купа и чешља косе и као да га к себи зове. Била је иста она Софка. Али, да га не би то омађијало и он се вратио натраг к њој, а највиша из страха да не би и алат то видео, од тога се уплашио, цурукнуо и силом га кући донео — он је сав по алату полагао. Рукама запушио му и очи и уши. И гризући га испод гриве, за вратне жиле, тако је силно алата уједао, да је овај појурио и у скоку прешао ту пољану. И јурећи кроз шуму, кроз таму, заклањајући га од месечине, однео га у хан.

Тамо, прегледавши и видевши колико су чивчије и слуге крале, све их редом истукао и испребијао. Они чак били као и радосни што су тако видели да им је нови газда не само као стари, већ и силнији.

И како се тамо пропио, више се не трезнио. Циганке и сељанке јурио и чак силом, помоћу слугу, чивчија напаствовао, триста чуда чинећи. Мати, свекрва, узалуд му поручи: да се одмах отуда врати; или ни она овде код куће неће остати. Стиже од њега одговор: матери част и поштовање. Што год она хоће, зажели, нека попије и поједе. Ништа да не жали ни штеди, али, ако и поред тога још нешто од њега хоће, онда нека иде куд год је воља.

И Софкин отац, ефенди Мита, опет, да би себи дао углед а Томчи задао страх, самога наводацију посла к њему с поруком: да или долази кући и не срамоти га, или ће он своју кћер натраг узети. Томча наводације дочека не може бити боље. Али тасту, ефенди-Мити, посла „лакат“ и са њим и таку неку срамотну реч, псовку, да се по томе видело, како се он сасвим окренуо од њих, сасвим пропао. По тој псовци, гадној речи, видело се да се сасвим повратио у оно доба, када је, као дечко, тамо са оцем по тим хановима седео и живео са Циганима, разним пропалим и

мрачним људима. Ефенди Мита, више љут што је тај лакат са псовком по другоме послао за њега, а не да му је сам у очи рекао, посла по Софку, да је натраг води. Али Софка одби. Не само да одби, него оцу поручи да је више никад за то не дира, да је остави на миру и да је њој овде „добро, сасвим добро“.

XXXII

Али на томе не остаде. Томча, кад виде да га више нико не дира, још мање смеју да му поручују и прете, дакле да више није дете, него велики, одрастао, свој човек, поче опет да долази кући. Али како! Увек у ноћ, увек пијан, увек готово разбијајући капију, док му слуга Арса дотрчи и отвори. Чим сјаше с коња испред куће и уђе к њој у собу, а она стане преда њ, да га дочека, он руком по челу. И од тог силног ударца увек у руци његовој остане њена шамија и праменови косе. Али она из ината ни да јаукне. Изува му чизме. Ако се у изувању збуну, застане, он је гурне ногама и мамузама у прса или у трбух. Не гледа куд. Толико је силно удари, да се од њега два корака скљока. Опет се она враћа, опет га изува. Слуге тада морају да беже у комшилук, јер знају да ће их из пушке гађати, само ако кога примети у кући од њих. Он онда из подрума сам довлачи пиће, вино, али највише ракије. И закрвављених очију, бесан, гледајући у њу како она не пренеражена, не уплашена, него као са неком насладом све то трпи и чека да и даље продужи са њом, силом би је гонио да са њиме пије. И то много, све саму ракију, љуту, препечену, од које ће она опијена пасти у несвест, да би он њу после мучио, љубио. И то толико, да је само она, Софка, у стању да отрпи. А она је и трпела. Могоа је сву убити, све јој тело изгристи, а не само прса, не би се она ни покренула, ни гласа од себе пустила! Једино што би тада и она навлаш што више пила ту ракију, осећајући како је ова пали и доводи у неко лудило од болова, насладе.

Сутра, још у црну зору, чим би се истрезнио, одмах се дизао и одлазио натраг, у хан, село.

Софка, кад би се, убијена и изломљена, једва дигла и изишла после тога у кућу, ушла у свекрвину собу, тамо би њу затицала, како ова сва преплашена, утучена преживелим страхом од ноћашњице, не може из постеље да се дигне. И чим види Софку повезане главе, чела, и са модрицама, она као киша плачући, говори јој:

— Чедо, Софке! Иди, чедо. Остави га, Софке! Иди, иди од њега!

— Ништа, нано. Ништа. Сама сам пала и сама се убила — забашурује Софка.

— Ох, како: сама? Све сам чула, синко. Иди, иди, спасавај се. Убиће те. А ја не могу да те браним, одбраним. Зато бежи, чедо, иди од њега.

Али кад Софка никако не хте да иде, побегне од Томча и њих, онда она свекрва чисто побеже. Сасвим убијена и не могући Софки у очи да гледа, од стида, срама, као да је она за све то крива, по неколико дана не би је било код куће. Увек је тобож ишла на гробље, па је, враћајући се отуда, што до тада никад није чинила, наилазила неку своју сељанку, познаницу и од те тобож силом била задржавана на преноћиште и сутра на цео дан. Софку је ње више било жао него себе. Узалуд јој је Софка од свакога јела, од ручка, вечере, увек остављала да, кад дође, има шта да једе, свекрва ништа не би окусила. Чак ни саму постељу није додиривала, још мање у њој спавала, већ у куту, углу собе. И то све због тога да не би прљала постељу и гужвала је, те Софка морала понова да је намешта, и тако она, Софка, и поред толиких својих мука и још и због ње да се мучи и напреже. Овако, не лежећи у њу, не реметећи је, мислила је да уштеђује Софки труд.

Узалуд јој је Софка то пребацивала, у јутру се на њу љутила кад би видела да опет у постељу није хтела лећи, али она једнако се изговарала: да зато није легла у постељу што јој се сан разбио, те није могла спавати. А међутим по њеној угужваној антерији, по њеној шамији, већ улубљеној, сасвим прилепљеној око врата, слепоочњача и потиљка, видело се да лежи и спава тако обучена, и то више постеље, у куту, на јастуку. Софка би на том јастуку, пресавијаном за под главу, сутра видела удубљења од њених лактова, главе, како је по њему нички грчећи се лежала.

— Зашта, мори, нано? Зашта не легнеш, не раскомотиш се? Назепшћеш, разболећеш се — почела би је тада Софка на сав глас корети, не могући од жалости већ да је гледа тако изгужвану, изгубљену и потонулу у неки страх, трепет.

Али она би се једнако вајкала:

— А не, не, чедо. Лећи ћу ја, лећи. Него сам синоћ заборавила. Случајно се наслонила на тај јастук, па задремала, заспала.

Међутим целе ноћи њу Софка чује како не спава. Тихо, да Софку не узнемири и пробуди, иде по кући, кујни, и одједном, заборавивши се, свом душом јаукне:

— Ох, проклети!

И само то. Ни ко проклет? Да ли цео свет или само они мушки: и Софкин отац, и њен муж, покојни Марко, па сада и овај њен син, Томча.

Мучећи тако саму себе, једнако бежећи од куће, паде једном у постељу и брзо, за неколико дана, издахну. Томча, иако му јавише, не дође на сарану. Одмах после свекрвине смрти и слуга Арса оде од куће. Тобож оде натраг у село, да тражи и убије онога Ахмета, газдиног крвника, Док у ствари отишао и он у хан, код Томче, да се тамо над осталим слугама натреса, тражећи да га, као најстаријег, дворе и службе, те тако Софка потпуно са кућом остаде сама. И то што Софка остаде сасвим сама, не само да би горе, теже, него чак и боље и лакше, како за њу тако и за њега, Томчу. Он, нестанком материним, као зарадова се, јер се осети сасвим слободан. Од тада он је, не само ноћу, него и дању могао долазити кући и са Софком радити шта хоће. А и за саму њу било је лакше, што она, после сваког његовог одласка, готово луда од болова а највише од раздражености, сасвим је тада остајала сама и не имала да стрепи да ће је ко онакву гледати. Јер он, иако пијан, ипак се није дао преварити као други мужеви, кад је већ грли, љуби, него би напротив, у инат, да би је још више намучио, онако раздражену остављао, те би она по читаве дане и ноћи морала лежати, једнако одајући се пићу, само да би се сасвим умртвила.

Доцније, како се причало, толико је то ишло далеко, толико је после Томчиног одласка бивала луда, не знала за себе, да би, онако пијана, ноћу падала и онда звала себи слуге. И зато су онда сви момци, што би служили код ње, морали увек бити глувонеми.

XXXIII

И ништа се не деси. Још мање смрт да дође. Чак почеше деца долазити и рађати се. Али каква деца, какав пород! Једини син, првенац, што је имао неке снаге, јачине, док су сва остала била све блеђа, подбулија.

Али то њу није изненађивало. Све јој је било тако јасно. Све се, исто као некада, и сада понавља. Исто као што од оног њиховог хаџи-Трифуне њени почели да пропадају, тако, ево и овде почиње од свекра јој, Марка, мужа Томче, и саме ње. А бар да се њоме заврши, него се ето продужава њеном децом, унуцима, праунуцима. И ко зна, нека њена чукунунука, која ће се можда звати и Софком, биће сигурно онако лепа, бујна, као што она беше, а овако ће и свршити, овако ће за све њих платити главом и њу, Софку, бабу своју, проклињати и кости јој у гробу на миру не остављати.

***

Тек што је поноћ превалила. Једва се назире бунар, штала, околни зид, а остало се још губи у мраку. Из оне велике собе, кроз широке, приземне прозоре, улепљене местимице почађавелом хартијом, допире жута, мрка светлост. У кујни светлуца мала лампица што је на столици близу врата. Гори она тихо, млако, ширећи од себе задах проливена гаса. Ма да су одавно сви по кући будни, опет се нико жив не показује нити миче. Па ни алат, већ оседлан и са црном, зараслом пругом од ножа на својим већ старим али још доста јаким белим сапима, као да ни он не сме да рже и копа ногом, већ полако и једнолико гризе зоб у зобници, обешеној му о врат, и са пребаченом уздом о ункаш чека свога газду, Томчу, да изиђе из собе, уседне на њ и отпутују у хан. А из те собе још се ништа не чује до само шуштање хаљина, силно ударање пете о земљу, о под, да би јаче налегле чизме на ногу, и оно, после спавања, тупо, кратко кашљање. Слуга стоји на прагу од кујне, теменом се одупревши о подвратник, леђима јако

прибивши се о праг. И тако згрчен, као прикљештен, држи у једној руци бисаге а у другој велику и тешку постављену гуњу. Нетремице, са страхом, погледује час у ону велику собу, пазећи да се лампа на столици до врата собних не угаси и да онда газда излазећи не наиђе овамо у мрак, час опет овамо, ниже себе, у сопчету, ућуткујући пробуђену децу, која леже испод јоргана и, пробуђена, једно другом прете кад које почне гласније да говори:

— А, а... де! Отац још није отишао.

— Дај жилу! — чу се из собе Томчин крупан глас.

Слуга брзо алату пребаци преко седла гуњу и бисаге. Проведе га и окрену улазу, од седла једну узенгију поче тако да држи како би Томча, и не гледајући, одмах у њу могао да метне ногу, лако да узјаше. И држећи једном руком алата за узду, а другом узенгију, погнут оста чекајући.

За мало, па се чу шкрипа собних врата и тешки кораци у кујни и његов уобичајени при поласку говор, наредбе, претње, што се односило не на њега слугу, већ тамо на „њих“, Софку, децу, кућу.

— Кажи ономе слепцу (сину), жив да ме не дочека, ако чујем да се опет луња и скита.

— Хоћу, хоћу! — излазећи за њим из собе чу се како Софка одговара слабиром, али постојаним гласом.

Слузи задрхта рука којом држаше узенгију, јер се на прагу кујне зацрне он, Томча. Он је већ био, ваљда од многог јела и пића, пре времена угојен, сасвим дебео и јак. Прса му гојна као у неке жене. Уста му се губила у здепаст, кратак врат и подваљак. Обучен у широке, не чохане чакшире, у доламу, са силавом, чизмама више колена и црном шубаром.

Онако јак и мрк, још јаче одудари осветљен остраг оном лампом коју је Софка узела са столице до собних врата и држала је и више своје и више његове главе, светлећи му пут.

Слуга, пошто још једном баци престрашен поглед по коњу, да није штогод заборавио, приведе алата, гурну ону узенгију на Томчину ногу, коју овај беше само подигао, па онда брзо пређе на другу страну, обисну се о седло, те Томча сигурно и лако узјаха. И кад узјаха поче се

утопљавати, заогрћући се добро гуњом, увијајући ноге, колена и пробајући фаље на пиштољима, да није барут уквашен. Слуга за то време отрча до капије, отвори је, и оста да држи разјапљена крила. Томча, пошто се добро уви, осети на коњу сигурно, утопљено, узе дизгине и, прекрстивши се, а не руковавши се са Софком, пође.

— Збогом!

— Срећан ти пут! — отпоздрави га Софка и оста светлећи, док се он, одударајући од алата, и нијајући се на њему сигурно, јако, не изгуби на капији.

Тек када Софка чу како слуга тамо за њим затвори капију, врати се она полако у кујну, која већ беше осветљена од огња, што га деца рашчаркала и већ се начетила око њега, па онако сањива, дрљава, посута концима и праменовима вуне и памука од спаваћих хаљина, запретала босе ноге у пепео око огњишта, гледајући око себе весело и слободно. Софка их поче као увек грдити. Затим уђе у ону велику собу и врати се из ње вукући за собом јастук, који подви и седе на њ при огњишту. После у једном цезвету пристави кафу а у другом поче да греје ракију. Деца, знајући да им неће дати од тога што кува, почеше отворати ковчег до зида. И подупирући својим главицама његов велики, тежак и стар поклопац, извлачили су из ковчега комађе хлеба, које су гризли немарљиво, витлајући се по кујни, соби, одлазећи особито у ону велику, очеву, у коју до сада нису смели да привире, и са насладом отуда собом извлачећи јастуке, поњаве и друго. Она, као да то није ни примећавала. Покаткад само би се тргла и, видевши шта раде, планула би и ударила би које од њих било папучом, нанулом и свачим што би нашла око себе, и онда би их опет остављала на миру. Слуга, пошто је био затворио капију, донесе нарамак дрва и седе и он до огњишта. Разузури се. Изу опанке и поче, задижући и загољујући до колена ноге, да чисти сламе из ногавица. У том већ је и дан свитао. Модрина зоре поче пробијати одозго, кроз баџе, и ломити се са светлошћу огња. Из комшилука чули су се ударци секира, шкрипа ђермова, клопарање нанула по калдрмисаним авлијама, а из чаршије, где је велика капија и кафана, на махове поче допирати отегнуто продавање салепа, и вика симиџија, и јак оштар задах од упаљеног угла по мангалима испред дућана. Овамо кроз капиџик већ почеше долазити из комшилука жене на бунар. И по граји деце виделе би да је

он, Томча, већ отишао, зато, остављајући тестије око бунара, сасвим слободно почеше улазити овамо, код Софке, да пију кафу, седе, и зађу толико у разговор, да онда морају из њихних кућа по неколико пута децу да шаљу по њих.

Међутим сама Софка одавно се осуши. Некадашња њена танка и витка половина извила се, те јој као грба штрчи и одудара од ње. Црне јој очи ушле, нос јој се извукао и утанчао, а слепоочњаче јој се изоштриле и као пришле, стисле се једна другој, само јој уста још онако танка, влажна и свежа. Иде полако. Никада се не жури, већ несигурним корацима с увученим рукама у недра, те јој кошуља на грудима увек набрана, скупљена и прљава. Нећете је никад видети да једе. Готово никад ништа. Само што пије кафу и увек везује чело марамом, стежући јако на слепоочњачама колуте црна лука, посуте кафом. По цео дан тако проведе седећи до огњишта у кујни, нагнута над њим, чепркајући машицом, одвајајући купице угашеног жара, онда по чистом и меком пепелу повлачећи неке меке, нежне потезе. Из тога ако би је тек која комшика тргла. Замрсило јој се платно и зове је да га она одмрси. Софка одмах одлази. На први поглед види где је пређа замршена, и сигурно, слободно, не откинувши ни једну жицу, расправи је, па чак, као да то није туђ посао, већ њен, седа у разбој и продужи да она тка. Али то бива мало. Брзо се као умори и онда се диже и одлази другој комшиници. Тако целог дана иде од куће до куће, провлачећи се кроз капиџике. Изреди целу махалу и опет се враћа кући, опет седа до огњишта, шара по пепелу, кува кафу и срче је полако, одмерено, облизујући своје изгрижене зубима и навек румене и влажне усне.